

Н562285

В. В. Калініченко

**СЕЛЯНСЬКЕ
ГОСПОДАРСТВО
УКРАЇНИ
В ДОКОЛГОСПНИЙ
ПЕРІОД
(1921—1929)**

„ОСНОВА“

В. В. Калініченко

СЕЛЯНСЬКЕ
ГОСПОДАРСТВО
УКРАЇНИ
В ДОКОЛГОСПНИЙ
ПЕРІОД
(1921—1929)

ЦНБ ХНУ
Дата повернення:

01 МАЙ 2000

25 ДЕК 2000

28 ФЕВ 2003

25 МАЙ 2003

27 ЛИП 2003

18 ТРА 2005

19 ЛИП 2006

ХАРКІВ
ВИДАВНИЦТВО «ОСНОВА»
ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ
1991

Рецензент д-р іст. наук, проф. *С. Р. Лях* (Запорізький державний університет)

Редакція історико-філософської, соціологічної і економічної літератури
Зав. редакцією *Л. М. Авраменко*

Калініченко В. В.

- К17** Селянське господарство України в доколгоспний період (1921—1929).— Х.: Основа, 1991.— 131 с.
ISBN 5-11-001008-0

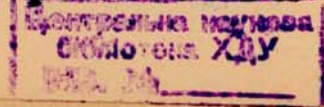
У монографії подано соціально-економічну характеристику індивідуальних селянських господарств України в 20-ті роки: динаміка сільського населення і землекористування, матеріально-технічна база, розвиток рільництва і тваринництва, продуктивність селянської праці. На основі широкого кола документальних джерел показана об'єктивна необхідність кооперації селян на добровільних засадах із дотриманням принципу матеріальної зацікавленості і господарської самостійності.

Для викладачів історії, науковців, спеціалістів.

К 0503020902-039
М226(04)-91 10-91

ББК 63.3(2Ук)

ISBN 5-11-001008-0 **Н562285** В. В. Калініченко, 1991

ПЕРЕДМОВА

Останнім часом посилилась увага широкої громадськості, публіцистів і вчених до аграрної проблематики. В умовах гласності виявився плюралізм думок відносно шляхів розвитку сільського господарства в СРСР і, зокрема, на Україні. Одні автори вважають, що відмова від колгоспно-радгоспної системи і відродження індивідуального господарства — це єдиний шлях, що приведе до задоволення потреб країни в продуктах сільського господарства. Інші впевнені, що колгоспи і радгоспи далеко не розкрили своїх можливостей і за ними майбутнє. Більшість висловлює думку, що право на існування мають всі форми господарювання, включаючи й індивідуальні селянські господарства. Головною умовою їхнього існування має бути ефективність, здатність вивести сільське господарство з кризи. В цьому плані заслуговує на увагу досвід індивідуальних селянських господарств у доколгоспний період, зокрема в роки непу, коли вони були основними виробниками сільськогосподарської продукції в країні.

Вивчення доколгоспного періоду в житті радянського селянства розпочалося після Жовтневої революції¹. В роботах В. І. Леніна обґрунтовується політика Радянської влади на селі, оцінюється її вплив на селянську економіку, звертається увага на якісну різницю в становленні селянських господарств до соціалістичної революції, коли відбувалося розшарування селянства на бідноту і куркулів та зменшення питомої ваги середняків, і після 1917 р., коли почався зворотний процес — осереднювання села. Проаналізувавши причини занепаду селянських господарств наприкінці громадянської війни, В. І. Ленін запропонував змінити економічні стосунки між Радянською державою і селянством. У березні 1921 р. продрозкладку замінили продподатком, що поклало початок переходу від воєнного комунізму до нової економічної політики². В. І. Ленін розробив основні принципи непу. Зокрема, для нашої теми велике значення мають його ідеї, викладені в статті «Про кооперацію», де розкривається революційне значення кооперації для залучення селянських господарств до соціалістичного будівництва.

У 20-ті роки з'явилася велика кількість популярних брошур та статей, написаних агрономами, землемірами, іншими практиками сільського господарства — Є. Маркевичем, О. Щадиловим, Я. Торохтієм і багатьма іншими³. Мета цих робіт — дати селянам практичні поради, як вести господарство. Одночасно автори аналізували сучасне індивідуальне господарство. Це колоритні нариси, замальов-

ки з натури, виконані людьми, які прекрасно знали селянина і його щоденні турботи. В жодному архіві дослідник не знайде таких безпосередніх свідчень епохи. Тому вони постають і як історіографічний факт, і як джерело. Без їх використання досліднику не обійтися. Поряд з цими роботами з'явилися праці економістів або статистиків — В. Якиманського, С. Соснового, Л. Бухановського, О. Альтермана, С. Кривецького, Л. Шифа, М. Гуревича та ін., в яких аналізувалися процеси розшарування селянства, наслідки аграрних перетворень, сільськогосподарське виробництво, оренда землі, реманенту, худоби, системи землеробства тощо⁴.

Особливу увагу на індивідуальне господарство звернули представники організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці — О. В. Чаянов, М. П. Макаров, а на Україні — О. М. Челінцев, О. К. Філіповський та ін.⁵ Довгий час у радянській історіографії цих вчених відносили до неонародників. Їх звинувачували в демографічному детермінізмі, ігнорувани соціально-економічних факторів у розвитку селянських господарств, абсолютизації одноосібного селянського господарства, оголошували їх противниками виробничої кооперації та ідеологами куркульства⁶. Нині ці вульгарно-соціологічні погляди інтенсивно переглядаються⁷. О. В. Чаянов та його однодумці обґрунтували некапіталістичну природу сімейно-трудового селянського господарства. Фактично мова йшла про господарство середняка, яке в доколгоспний період переважало на селі. Представники організаційно-виробничого напрямку стверджували, що метою існування такого господарства було задоволення потреби власної родини в засобах існування, доказували, що сімейне селянське господарство мало велику стійкість і виживало в таких економічних умовах, за яких господарства, засновані на найманій праці, не могли існувати. Тому О. В. Чаянов і його прихильники висловлювалися за розвиток сімейно-трудових господарств. Разом з тим вони прекрасно усвідомлювали, що селянські господарства не можуть розвиватися ізольовано від соціально-економічного розвитку країни. Шляхом залучення індивідуальних селянських господарств до соціалістичного будівництва О. В. Чаянов вважав вертикальну кооперацію. Суть її полягала в тому, що в процесі виробництва індивідуальне селянське господарство відщеплювало від себе окремі галузі або операції, що їх невигідно виконувати одноосібно, і об'єднувалося для виконання цих робіт з іншими господарствами. Таке об'єднання могло існувати і в сфері збуту виробленої продукції, і для придбання та використання складних машин, і для вирощування певних культур тощо. Представники організаційно-виробничого напрямку віддавали перевагу кооперації різних форм господарств. Комбінація цих форм на основі матеріальної зацікавленості учасників надійно забезпечувала ефективність сільськогосподарського виробництва. При цьому сімейне селянське господарство, вступивши в таку кооперацію, зберігалося як самостійна господар-

ська одиниця, селянин відчував себе не гвинтиком, а рівноправним учасником виробництва, безпосередньо зацікавленим у результатах праці. Роботи О. В. Чаянова В. І. Ленін використав при написанні відомої статті про кооперацію⁸.

Таким чином, дослідники 20-х років досягли помітних успіхів у вивченні індивідуального селянського господарства. Вони ввели в науковий обіг значний фактичний матеріал, дали вірну оцінку багатьом сторонам життя селянства. Була розроблена теорія некапіталістичного розвитку сімейно-трудового селянського господарства і його кооперації. Однак ці досягнення радянських науковців в той час не були використані. Більшість вчених-аграрників була репресована в 30-х роках. До середини 50-х років дослідження індивідуального селянського господарства на Україні були фактично заморожені. Лише після XX з'їзду КПРС почався новий етап у дослідженні доколгоспного селянства. Зокрема, в історіографії другої половини 50-х — середини 80-х років розроблялися питання про аграрну політику Комуністичної партії і Радянської держави в роботах Б. К. Мигаля, Р. Д. Ляха; здійсненню революційних аграрних перетворень присвячені праці М. О. Рубача, І. К. Рибалки, Р. Д. Ляха, М. І. Ксензенка; питання землеустрою і боротьби трудящих республіки за відбудову сільського господарства розглянуто в роботах П. П. Бачинського, Б. К. Мигаля, О. І. Полоси; відновлення і розвиток сільськогосподарського ринку в умовах непу змальовуються у працях О. І. Полоси, М. В. Меліхової; баланс вартісного обміну між містом та селом висвітлювали О. А. Барсов, С. В. Кульчицький; зміни в соціально-класовій структурі доколгоспного селянства — І. К. Рибалка, Ф. Г. Турченко, С. Г. Водотика, С. Р. Лях; класову боротьбу на селі — Б. К. Мигаль, С. В. Босий, С. Р. Лях та ін.; матеріально-технічну базу сільського господарства напередодні суцільної колективізації — В. П. Данилов, І. І. Слинько; становлення соціалістичного устрою життя селянства — С. В. Кульчицький, С. Р. Лях, В. І. Морочко⁹. Наприкінці 70-х років з'явилися дві великі монографії В. П. Данилова, одна з яких присвячена характеристиці селянських господарств, а в іншій розглядаються система соціально-економічних відносин і обумовлена ними класова структура села. Автор змалював цілісну картину доколгоспного села в нашій країні¹⁰.

Перелічені дослідження дозволяють скласти загальну уяву про обставини, в яких розвивалося індивідуальне селянське господарство України в доколгоспний період. Без врахування фактичного матеріалу, оцінок та висновків цих досліджень не можна визначити досягнення радянської історіографії у вивченні селянської економіки і окреслити коло питань, що потребують розгляду.

Мета нашого дослідження — висвітлити основні питання доколгоспного селянського господарства України. Серед них потребують дослідження питання про чисельність і питому вагу селянства в

республіці, щільність сільського населення, співвідношення самодіяльних і несамодіяльних членів селянської родини, динаміку народжуваності, шлюбності, смертності, статеві-вікову структуру селянського населення, розмір, типи і кількість селянських родин, розподіл земельного фонду, оренду землі, земельну громаду, форми селянського землекористування, кількість і склад робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, ефективність їх використання у селянському господарстві, системи землеробства та їх еволюцію, динаміку і структуру посівних площ і врожайність, валові збори зерна, цукрових буряків, соняшника, інших сільськогосподарських культур, хлібо-фуражний баланс, товарність сільського господарства, динаміку поголів'я продуктивної худоби, умови догляду за тваринами, кормове питання, породи тварин, продуктивність селянського тваринництва.

Щоб дати соціально-економічну характеристику індивідуального селянського господарства України в доколгоспний період потрібно звернути увагу на його функціонування в умовах нової економічної політики, коли воно розкрило свої потенціальні можливості. Тому хронологічні рамки роботи — 1921—1929 рр. Поруч з цим, коли в тому виникала потреба, нами зроблено відповідні екскурси за межі вказаного періоду. Це краще дозволяло розкрити характерні особливості досліджуваного об'єкта.

Територіальні рамки дослідження — УРСР у межах 20-х років. Національно-територіальне розмежування між Україною і сусідніми радянськими республіками, що розпочалося після Жовтневої революції, продовжувалося до кінця 20-х років. У 1927 р. площа УРСР складала 451,6 тис. кв. км, або 2,13 % території СРСР¹¹. У 1924 р. у складі УРСР була утворена Молдавська АРСР. У 1925 р. був ліквідований адміністративний поділ України на губернії, що існував з 1802 р. Територію УРСР розділили на 40 округ. Округи склалися з районів, яких у 1927 р. нараховувалося 609. Райони поділялися на сільські ради, яких у 1927 р. було 10 492¹².

За своїми природно-географічними, історичними і економічними особливостями УРСР у 20-х роках поділялася на 4 великі регіони — Полісся (5 округ), Правобережжя (11 округ), Лівобережжя (10 округ), Степ (14 округ)¹³.

Загальна площа Поліського регіону складала 54,4 тис. кв. км, або 12 % території республіки. Тут, за переписом 1926 р., проживало 2959 тис. чол., або 10 % населення УРСР. Це був регіон з великою питомою вагою лісів, боліт та луків. Ґрунти тут здебільшого піщані або супіщані, придатних для ґрунтознавства земель, у порівнянні з іншими регіонами республіки, менше, селянам власного хліба не вистачало. Але тут були кращі умови для розвитку тваринництва, добре росли льон, картопля, хміль.

Загальна площа Правобережного регіону складала 102,8 тис. кв. км, або 22,8 % території республіки. Тут у 1926 р. проживало

8997,8 тис. чол., або 31 % населення УРСР. Благодатний клімат, відсутність посух, чорноземи, наявність великої кількості робочих рук створили всі умови для вирощування поряд з зерновими інтенсивних технічних культур — цукрового буряка, хмелю та ін.

Загальна площа Лівобережного регіону складала 95 тис. кв. км, або 21 % території України, населення по перепису 1926 р. — 7066,9 тис. чол., або 24,5 % населення республіки. Клімат тут сухіший, ніж на Правобережжі або на Поліссі, бували і посухи, але в цілому умови були сприятливими для вирощування різноманітних сільськогосподарських культур.

Загальна площа Степового регіону складала 199,4 тис. кв. км, або 44 % території УРСР. Це був найбільший по території регіон на Україні. Тут у 1926 р. проживало 9995,6 тис. чол., або 34,5 % населення республіки. Прекрасні чорноземи, сухе і жарке літо створювали умови для вирощування кращих сортів пшениці, соянишнику. В той же час часті суховії перетворювали Степ у зону ризикованого землеробства.

Зауважимо, що в цілому всі регіони України були сприятливі для розвитку сільського господарства.

По темі дослідження нами використане широке коло джерел: від праць В. І. Леніна, партійних і державних рішень до статистичного матеріалу, опублікованого в десятках збірників, матеріалів сільськогосподарських переписів 1916, 1917, 1920 років, демографічного перепису 1926 р., щорічних весняних та осінніх обстежень селянських господарств 1921—1929 рр., динамічних переписів і бюджетних обстежень селянських дворів 20-х років, матеріалів агрокореспондентської мережі Наркомзему УРСР, а також фондів центральних і місцевих державних і партійних архівів, свідчень преси. Джерельна база для вивчення селянського господарства виявилася виятково багатою і цілком достатньою для висвітлення поставлених питань.

Необхідно зауважити, що розбіжності, протиріччя, що виникали при зіставленні різних джерел і свідчень літератури, змусили автора в багатьох місцях своєї роботи виконати спеціальний аналіз. Тому нема потреби торкатися цього питання у передмові.

Розділ I. ПЕРЕХІД ДО НЕПУ І СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

1. Селянське господарство напередодні переходу Радянської держави до непу

Після завершення громадянської війни перед трудящими нашої країни постали нові складні завдання. Народне господарство зазнало значних руйнувань. Загальні матеріальні втрати країни складали 39 млрд золотих крб. (понад 25 % національного багатства). Зокрема, збитки України становили 12 млрд крб. У 1920 р. промисловість країни виробила продукції в 7 разів менше, ніж у 1913 р., виробництво промислової продукції в УРСР знизилося до 10 % від рівня 1913 р. Вантажообіг основного виду транспорту — залізничного — складав всього 22 % від рівня 1913 р. Країні не вистачало хліба, палива, одягу, взуття. Багато робітників, рятуючись від голоду, покинули міста. Інші, залишившись на місці, займалися випадковими заробітками, кустарними промислами тощо. Розпорошення і часткове декласування робітничого класу становило серйозну загрозу для Радянської влади¹.

Непросте становище склалося і на селі. У кінці 1920 — на початку 1921 року сільське господарство України переживало тяжку кризу. Загальна площа посівів у республіці у 1920 р. становила 16 721 тис. дес. проти 19641,2 тис. дес. пересічно в 1909—1913 рр., тобто посівна площа скоротилася на 15 %². Зокрема, селянські посіви до революції становили 16043,3 тис. дес.³, а в 1920 р. — 16 646 тис.⁴ Складається враження, що селяни не тільки не змінили свої посіви, але навіть дещо розширили їх. Але це оманливе враження. Селяни не зуміли освоїти всіх поміщицьких посівних площ, переданих їм Радянською владою в ході революційних аграрних перетворень. Наслідком цього недосів становив у 1920 р. 15 %.

На гірше змінилася і структура селянських посівів за 1916—1920 рр. Передусім різко скоротилася питома вага ринкових культур: пшениці з 28,7 до 25,9 %, ячменю з 24,8 до 21,2 %, цукрового буряка, тютюну, хмелю, баштанних культур з 4 до 0,3 %. За їх рахунок збільшилася питома вага посівів жита — з 20,1 до 21,2 %; вівса з 8,3 до 9,6 %; гречки з 3,8 до 4,8 %; проса з 2,4 до 5,2 %, що мали в селянському господарстві України натурально-споживче значення⁵. При цьому необхідно відзначити і регіональні особливості. Площа під ячменем особливо помітно скоротилася в Степу, де він у дореволюційний час був однією з головних ринкових культур. А на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі площа під ячме-

нем майже не зменшилася, оскільки там ця культура мала не ринковий, а натурально-споживчий характер. Становище з вівсом мало протилежний характер. На Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, де він мав товарне значення, його площі скоротилися. У Степу, де овес мав у селянському господарстві натуральний характер, його питома вага зросла. Подібне спостерігалося і з гречкою: її площі скоротилися там, де вона була товарною культурою — на Поліссі, і зросли в інших регіонах України, де вона мала натуральний характер⁶. Посіви цукрового буряка на Правобережжі, де він був головною ринковою культурою, скоротилися за 1913—1920 рр. на 66—75 %⁷. Площа під хмелем, дуже прибуткової ринкової культури на Волинському Поліссі, скоротилася за цей час на 90 %⁸. Посіви тютюну на Чернігівському Поліссі і на півночі Полтавщини, головної ринкової культури в селянських господарствах цього району, скоротилися на 96 % і задовольняли тільки натуральні потреби сіячів⁹. Площі під виноградом у селян Придністров'я скоротилися на 60 %¹⁰. Таким чином, ринкові культури, що до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, до початку 1921 р. занепали.

За 1914—1920 рр. помітно погіршилося забезпечення селянських господарств реманентом. У 1920 р. річна потреба селян у плугах, культиваторах, залізних боролах була задоволена тільки на 3,5 %¹¹. В 1920 р. складною проблемою було полагодити реманент, його зношеність становила 50—70 %¹². Через нестачу реманенту якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася.

У 1920 р. у стані занепаду перебувало і селянське тваринництво. Дані свідчать, що за роки війни кількість коней у селянських господарствах України зменшилася на 8,2 %¹³. По окремих губерніях цей показник був значно вищий від середнього по республіці: на Київщині кількість коней зменшилася на 13,8 %, на Миколаївщині — на 18,2 %¹⁴. Найбільше скоротилася кількість коней віком понад 4 роки. Чисельність молодняка, навпаки, дещо збільшилася. Такий характер змін у кінському табуні без сумніву був наслідком великих реквізицій коней з селянських господарств до армії. В той же час селянство ціною великих зусиль намагалося зберегти підростаючий молодняк, котрий після війни міг стати тягловою силою. В цілому якісний склад кінського поголів'я значно погіршився. За 1917—1920 рр. були розорені кінні заводи і злучні пункти, селянське конярство залишилося без племінної бази. За роки війни широко розповсюдились пошесті, масові захворювання коней, особливо на чесотку. Багато селян навмисне підтримували у своїх коней чесотку, щоб уникнути їх реквізиції. І, як писав очевидець, «коні прийшли в жахливий стан: облізлі і виснажені, вони ледве вочили ноги»¹⁵. До війни в селянському господарстві України йшов неупинний процес витіснення волів кіньми, оскільки коні — продуктивніша тяглова сила. У 1914—1920 рр. відбувався зворотній процес

витіснення коней волами. Це відбувалося тому, що воли не становили такої цінності для армії, як коні, їх менше реквізували, і селяни почали розводити волів замість коней. У роки війни в бідняцьких господарствах України як тяглову силу почали використовувати корів¹⁶. Цього явища не знали в українському селі в 1913 р., а в 1920 р. цей факт не викликав подиву в людей. Село зuboжіло.

Поголів'я тонкорунних вівців, вовна яких йшла на продаж, теж скоротилося. Їх замінили грубошерстні тварини, вовна яких використовувалася для натуральних потреб у селянському господарстві¹⁷. Таким чином, і цей показник свідчить про занепад ринкових галузей у селянському господарстві, замикання його виключно на власні потреби.

Дані свідчать, що за роки війни зменшилася кількість всіх видів худоби в перерахунку на одне господарство. При цьому середня забезпеченість селян худобою зменшилася більше там, де худоби тримали більше. Так, у Київській губернії в середньому на одне господарство в 1917 р. припадало 4,76 голів худоби, а в 1920 р. — 4,43 голови, тобто на 7 % менше. В степовій Одеській губернії, багатій худобою, ніж попередня губернія, в 1917 р. припадало на двір пересічно 9,66 голів, а в 1920 р. — 6,9 голів, тобто спостерігається зменшення на 29 %¹⁸. Ці порівняння свідчать, що селяни позбулися в першу чергу товарних лишків худоби, залишивши мінімальну кількість для власних потреб.

Таким чином, на кінець 1920 — початок 1921 р. і в тваринництві України спостерігалися ті ж процеси, що і в рільництві: згортання товарних галузей, спад основних економічних показників, кількісне і якісне погіршення череди.

Неминучим супутником загального зубожіння селянського господарства наприкінці громадянської війни було різке падіння врожайів. Так, врожайність 8 головних культур — озимої пшениці і жита, ярової пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса і кукурудзи — знизилася за 1914—1920 рр. на 47,7—69 %¹⁹.

Скорочення посівних площ, зменшення врожайності призвели до катастрофічного зменшення валових зборів зерна та іншої сільськогосподарської продукції на Україні. В 1913 р., у співставних кордонах, валовий збір зернових на Україні складав 1334,6 млн пуд. З цієї кількості зерна селянська частка складала 950 млн пуд. У 1920 р. валовий збір цих же зернових складав лише 513,5 млн пуд. Майже повністю це був хліб, вирощений у селянських господарствах. Таким чином, валовий збір хліба в 1920 р. складав не більше 38,5 % від рівня 1913 р., в тому числі збір у селянському господарстві скоротився до 54,1 %²⁰. Різке зменшення валових зборів зерна свідчило про серйозну кризу в селянському господарстві УРСР наприкінці 1920 р.

Криза була викликана кількома причинами, що напарувалися

одна на одну. Процес занепаду сільського господарства розпочався в роки першої світової війни. Велику шкоду селянському господарству України завдали громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція. Під час війни були зруйновані майже всі економічні зв'язки між селянським господарством і промисловістю, між містом і селом, між центром і периферією, між внутрішнім і зовнішнім ринками. Ліквідація великих господарств — головних виробників товарної сільськогосподарської продукції в країні до революції — не могла негайно компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах. Нарешті, політика воєнного комунізму, а всередині її — продрозкладка, болоче вдарили по селянському господарству. Наприкінці громадянської війни селянство проявило гостре незадоволення існуючим станом речей. «Економіка весни 1921 р. перетворилася на політику. Кронштадт», — писав В. І. Ленін²¹. Життя владно вимагало докорінної зміни економічної політики Радянської влади.

2. Перехід до непу

8—16 березня 1921 р. відбувся X з'їзд РКП(б), який започаткував історичний поворот нашої країни до непу. В. І. Ленін теоретично обґрунтував необхідність непу, розкрив його суть і значення²². Неп докорінно змінював воєнно-комуністичні, адміністративно-командні форми господарювання на економічні, що ґрунтувалися на всебічному розвитку товарно-грошових відносин, на принципах госпрозрахунку в державному і кооперативному секторах економіки, прийнятих нормах оподаткування товаровиробників, на широкому розвитку кооперації, співіснуванні різних форм господарювання, використанні приватної ініціативи в межах і формах, корисних для Радянської держави. Об'єктивно неп був націлений на глибоку, докорінну перебудову всього народного господарства країни в інтересах трудящих мас, в інтересах соціалізму.

Перехід до непу розпочався заміною продрозкладки продподатком. Без продовольства, без сировини не можна було відбудувати промисловість. Ситуація, що склалася в країні, вимагала почати відбудову економіки з сільського господарства. Воєнний комунізм не відповідав інтересам дрібнотоварного селянського господарства. Як зазначав В. І. Ленін, правильною політикою пролетаріату, який здійснював свою диктатуру в дрібноселянській країні, був обмін хліба на продукти промисловості, необхідні селянинові. Тільки така продовольча політика відповідала завданням пролетаріату, тільки вона була здатна зміцнити основи соціалізму і привести до його повної перемоги²³. Як зазначалося в постанові X з'їзду РКП(б) «Про заміну розверстки натуральним податком», він вводився «для забезпечення правильного і спокійного ведення господарства на основі більш вільного розпорядження землеробом своїми господар-

ськими ресурсами, для зміцнення селянського господарства і піднесення його продуктивності, а також з метою точного встановлення державних зобов'язань»²⁴.

Наприкінці березня 1921 р. за постановою ВУЦВК продрозкладка була замінена продподатком і на Україні²⁵. Продподаток був значно менший від продрозкладки. Так, у постанові РНК УРСР від 28 травня 1921 р. «Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння», яка була прийнята на основі постанови ВУЦВК від 27 березня, загальна сума податку становила 126 млн пуд. зерна замість 180 млн пуд. згідно з продрозкладкою²⁶. Згодом, у зв'язку з неврожаєм у Степу, продподаток на Україні був зменшений до 68,3 млн пуд. зерна²⁷. Річний натуральний податок на м'ясо складав у 1921 р. 2,4 млн пуд. замість 6,54 млн по продрозкладці²⁸. Рештою селяни могли розпоряджатися за власним розумінням. Особиста матеріальна зацікавленість у збільшенні продукції мала стати однією з головних рушійних сил у відбудові і подальшому розвитку сільськогосподарського виробництва. З цієї метою постановою X з'їзду РКП(б) «Про заміну розверстки натуральним податком» передбачала певні пільги для старанних господарів — селян, які збільшували посівну площу, підвищували продуктивність свого господарства²⁹. Разом з тим Радянська держава рішуче проводила класову лінію в оподаткуванні: селянські господарства, що мали менше однієї десятини посіву, від податку звільнялися, для незаможних господарств передбачалися пільги, заможні сплачували підвищений продподаток³⁰. Таким чином, вводився прогресивний принцип оподаткування, згідно з яким процент відрахування від виробленої продукції залежав від потужності селянського господарства. Частину продподатку планували залишити на місці безпосередньо для постачання селян-незаможників³¹. Всі запаси сировини, продовольства і кормів, що лишалися у селянина після сплати продподатку, зоставалися в його розпорядженні³². В умовах товарного виробництва їх можна було реалізувати лише за допомогою товарообміну.

Форми економічних зв'язків між промисловістю і селянським господарством визначалися поступово, на основі досвіду. Спочатку вважали, що можна обійтися лише товарообміном у місцевих межах. Але вже восени 1921 р. життя показало, що єдиною вірною формою змички дрібних товаровиробників-селян і промисловості може бути тільки торгівля. «Торгівля — ось та «ланка» в історичному ланцюгу подій, в перехідних формах нашого соціалістичного будівництва 1921—1923 років,— писав В. І. Ленін,— за яку треба всіма силами ухопитися нам, пролетарській державній владі, нам, керівній комуністичній партії. Якщо ми тепер за цю ланку досить міцно «ухопимось», ми всім ланцюгом у найближчому майбутньому оволодіємо напевно. А інакше нам усім ланцюгом не оволодіти, фундаменту соціалістичних суспільно-економічних відносин не

створити»³³. Тому восени 1921 р. В. І. Ленін висунув гасло: формувати відновлення грошового господарства і всіляко розвивати товарно-грошові відносини. На Україні вільний товарообмін був дозволений постановою РНК УРСР від 19 квітня 1921 р.³⁴

В нових умовах якісно змінилася роль кооперації. Х з'їзд РКП(б) у постанові «Про кооперацію» доручив ЦК виробити і провести в життя згідно з новою економічною політикою практичні заходи по кооперації³⁵. Серйозно займався цими питаннями В. І. Ленін. У статті «Про кооперацію» він зазначав: «...Лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією — це є лад соціалізму»³⁶. Він виношував думки про поголовне кооперування всього населення, всіх сфер економіки, починаючи з виробництва й торгівлі і закінчуючи сферою обслуговування. В умовах кооперації управління економікою могло здійснюватися лише на демократичних засадах. Виробнича демократія (а вона в кооперації — асоціації вільних і рівних виробників — абсолютно немінуча) у змозі потягти за собою справжню демократизацію усіх інших сфер життя суспільства. Соціалістичне кооперативне підприємство, яке об'єднувало б у собі виробників — власників і основного капіталу, і виробленої продукції, мало перевагу над державним підприємством, оскільки в останньому особистий інтерес виробника представлено опосередковано, а в кооперативі — безпосередньо. Члени кооперативу кровно зацікавлені в підвищенні продуктивності праці, в процвітанні виробництва. На XIII з'їзді РКП(б) (травень 1924 р.) відзначалося: «Ніколи і ніде кооперація не мала такого колосального і вирішального значення в справі будівництва соціалізму, як після перемоги пролетаріату ...і особливо в такій країні, як наша, з величезним дрібним селянським господарством, яке ніякими іншими шляхами не підведеш до соціалізму, як тільки через колективні форми організації, тобто споживчу та виробничу кооперацію»³⁷.

21 червня 1921 р. РНК УРСР постановила ввести на території республіки постанову РНК РРФСР від 17 травня 1921 р. «Про керівні вказівки органам влади по відношенню до дрібної і кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської кооперації», а 26 липня — ввести в дію в республіці декрет ВЦВК і РНК РРФСР від 7 травня 1921 р. «Про кустарну і дрібну промисловість»³⁸. Цими актами за кожним громадянином визнавалося право вільно займатися кустарними промислами, а також організовувати дрібні підприємства за числом найманих робітників до 20 чол. Кустарі і власники цих майстерень отримали право вільно купувати сировину і розпоряджатися своєю продукцією. Постанова сприяла збільшенню товарної маси в країні, поживленню товарно-грошових відносин.

«Наказ РНК РРФСР про проведення в життя засад нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. і поширений на територію

УРСР визначав принципово нові, у порівнянні з періодом воєнного комунізму, методи господарювання в державній промисловості. В їх основу були покладені принципи госпрозрахунку, самофінансування і самоокупності. Матеріальне заохочування робітників почало відігравати головну роль у підвищенні продуктивності праці і зміцненні трудової дисципліни³⁹. Одночасно РНК УРСР видала постанову, котра дозволяла кооператорам, товариствам і приватним особам орендувати державні промислові підприємства. Орендаріам було надано право приймати замовлення від організацій і окремих громадян, виробляти товари на продаж, заключати умови про поставки як з приватними особами, так і з державними установами⁴⁰.

Дозвіл приватної торгівлі і підприємництва означав певне відродження і поживлення капіталістичних елементів. Але Радянська влада обмежувала і регулювала цей процес. В руках держави знаходилися командні висоти економіки — націоналізована земля, велика промисловість, фінанси, зовнішня торгівля. У країні була встановлена диктатура пролетаріату. Тому В. І. Ленін закликав «всіляко і що б то не стало розвивати оборот, не боячись капіталізму, бо рамки для нього поставлені у нас (експропріацією поміщиків і буржуазії в економіці, робітничо-селянською владою в політиці) досить вузькі, досить «помірні»⁴¹.

Велике значення для всебічного розвитку економіки, в тому числі і селянського господарства, мала грошова реформа, проведена в перші роки непу. Без стабільного карбованця не можна було розраховувати на оздоровлення всього народногосподарського організму.

З переходом до непу з'явилася потреба конкретизувати заходи партії по відношенню до дрібного селянського господарства. Це було зроблено на XI конференції РКП(б) у грудні 1921 р., яка декларувала принцип непорушного збереження націоналізації землі; зміцнення селянського землекористування; надання селянам свободи вибору форм землекористування; створення всіх умов, необхідних для правильного існування і розвитку селянського господарства; підтримку всіма можливими заходами маломісних селянських господарств шляхом надання пільгових умов кредиту, відпуску сільськогосподарського реманенту тощо та полегшення податкового тягара⁴². IX Всеросійський з'їзд Рад (грудень 1921 р.) в постанові «Про відбудову і розвиток сільського господарства» підтвердив непорушність принципу націоналізації землі, право селян на вільний вибір форм землекористування, закріпив лінію на забезпечення максимальної сталості землекористування селянських господарств. З'їзд прийняв принципово нові рішення про тимчасову, короткотермінову земельну оренду і про умови застосування найманої праці в селянських господарствах⁴³. 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли декрет, що дозволяв земельну оренду і найману працю на Україні⁴⁴.

З переходом до мирного будівництва необхідно було зміцнити

правову основу селянського землекористування. 28 лютого 1921 р. Пленум ЦК КП(б)У, а 2 березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад постановили закріпити землю за селянами на 9 років у районах, де вилучені лишки землі у куркулів, розподілені колишні не-трудова землі, а також виділені землі для радгоспів, цукрових за-водів, інших установ і створений волосний запасний земельний фонд⁴⁵. 27 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв «Основний закон про трудове землекористування», де були визначені найважливіші пра-трові норми, що забезпечували сталість селянського землекористуван-ня⁴⁶. Статті цього закону майже без змін увійшли до Земельного кодексу УРСР, прийнятого ВУЦВК 29 листопада 1922 р.⁴⁷ З всту-пом у дію Земельного кодексу всі попередні земельні акти втрати-ли чинність. Кодекс визначав норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини в доколгоспному селі. Націо-налізація землі і передача майже всіх сільськогосподарських угідь в індивідуальне користування селянам становили основи земельно-го ладу на селі. Правове регулювання землекористування індиві-дуального селянського господарства було необхідне тому, що від-новлення і розвиток виробничих сил селянського господарства були одним з першочергових завдань нової економічної політики. Всі землі сільськогосподарського значення складали єдиний державний земельний фонд, котрий знаходився у віданні Наркомзему та його місцевих органів. Трудящому селянству надавалось першочергове право на користування землею сільськогосподарського значення. При цьому у кодексі підкреслювалось, що право на користування землею мали всі громадяни УРСР без різниці статі, віросповідання, національності. Особиста праця на землі була головною умовою для отримання земельного наділу. Ця вимога кодексу становила серйозну перепону для концентрації землі в руках нетрудових еле-ментів. Земельний кодекс гарантував сталість прав трудового зем-лекористування і повну самостійність при виборі способів і форм ведення господарства. Селянин отримував землю в безстрокове ко-ристування. Таким чином, Земельний кодекс 1922 р. юридично закріпив ті земельні відносини в нашій країні, котрі склалися піс-ля Жовтневої революції. Він підбив підсумки аграрної політики Радянської влади за попередній період і став правовою основою земельного ладу в період здійснення нової економічної політики. У 1922 р. перебудова народного господарства країни на засадах но-вої економічної політики була в основному завершена. Неп відкрив можливості для вільного розвитку всіх форм господарювання на селі, створив сприятливі умови для розвитку селянського госпо-дарства.

Розділ II. СЕЛЯНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ

1. Демографічна характеристика селянського населення

У центрі селянського господарства стояла людина. Селянин був основою і суб'єктом виробництва. Для задоволення насущних потреб родини і велося в першу чергу пересічне селянське господарство. Без всебічної характеристики селянського населення не можна скласти достатнє уявлення про його господарство.

Передусім потрібно встановити чисельність селян. Це один з тих факторів, що помітно впливає на місце класу в економічному, політичному і культурному житті країни. В статистиці поділяють населення на сільське і міське. Але не всі жителі села були селянами, і в той же час певна частина городян була селянами. До селян ми віднесли людей, у яких головним джерелом існування була праця в індивідуальному або колективному сільському господарстві, незалежно від того, де розміщувалося господарство — в місті або селі. Тому нам необхідно при підрахунку чисельності селян виділити останніх з сільського і міського населення.

В статистичних джерелах та науковій літературі зустрічаються суперечливі дані про чисельність селян в УРСР у доколгоспний період. Перешс 1920 р. нараховував на Україні 18217,2 тис. селян¹. Але оскільки цей перепис не охопив всієї території республіки, в багатьох публікаціях ввели поправку на недооблік, визначивши кількість селян у 1920 р. в 20 млн чол.² На основі цих даних і враховуючи природний рух населення, визначали чисельність селян у 1921 р. Для 1922—1929 рр. масовим статистичним джерелом є матеріали щорічних вибіркових весняних опитувань селянських господарств, які враховували і чисельність селянського населення. Але дані весняних вибіркових опитувань мають суттєвий недолік — їх відомості перебільшені. «Весняне опитування збіглося в часі із складанням на 1922 рік продподаткових списків. Це поглибило і без того негативне ставлення населення до будь-якого опитування, почастишали випадки відмов населення давати відповіді на запитання. По весняному опитуванню 1922 р. виявилося селянського населення на 8,1% більше, ніж за попередніми даними 1920 р. Враховуючи голод 1921—1922 рр., такого значного приросту населення не повинно бути. Це внаслідок перебільшення кількості населення під час весняного опитування», — зазначав сучасник³. Податковий тягар знаходився в прямій залежності від розміру господарства і в оберненій від числа їдців. Тому і не дивно, що при складанні продподаткових списків деяка частина селянських господарств оголосила себе розділеною і дала перебільшені відомості про їдців. Ми співставили дані весняного опитування 1926 р. і дані демографічного перепису 1926 р. Селян по перепису 17 грудня 1926 р. нараху-

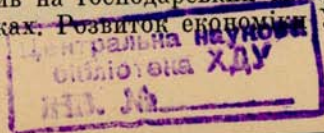
вали 22004,4 тис. чол., тобто на 2409,6 тис. менше, ніж по весняному опитуванню того ж року⁴. Розбіжність, таким чином, складала більше 10 %. А це вже серйозна різниця і нею не можна нехтувати. Щоб поправити похибку весняних опитувань, ми використали методику підрахунків відомого радянського демографа А. Я. Боярського, котрий застосував дані перепису 1926 р. про віковий склад населення і відомості про природний рух населення для підрахунку кількості населення Росії та СРСР за 1915—1923 рр.⁵ Результати наших підрахунків наведені у табл. 1. Перш за все кидається

Таблиця 1

Динаміка чисельності і питома вага селянства УРСР⁶

Роки	Селянське населення		Все населення УРСР
	тис. чол.	% від загальної чисельності населення	тис. чол.
1917	20209,6	73,49	27500,0
1920	19993,3	78,03	25621,5
1922	20031,9	76,37	26230,0
1926	22004,4	75,82	29019,7
На 01.06. 1929	23444,7	75,75	30950,0

у віці велика питома вага селянства в населенні УРСР. У 1917 р. вона складала 73,49% всього населення. Розруха в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час громадянської війни покинути міста і повернутися в село. Вони отримали землю і перетворилися на селян. Тому питома вага селян у 1920 р. підвищилася у порівнянні з 1917 р. і становила 78,03 %. У період відбудови народного господарства робітники почали повертатися в місто, питома вага селянства поступово почала зменшуватися з 76,37% в 1922 р. до 75,75% в 1929 р. Але в абсолютному визначенні кількість селян за 1921—1929 рр. не тільки не зменшилася, а збільшилася за рахунок природного приросту більше ніж на 3,3 млн. чол. Питома вага селян серед населення різних регіонів України по перепису 1926 р. становила: на Поліссі — 82%, на Правобережжі — 79%, на Лівобережжі — 78,5%, у Степу — 76,5%⁷. Найбільш аграрним регіоном у республіці було Полісся. Але і в інших районах України селяни становили переважну більшість населення. Лише на Донеччині селяни в 1926 р. складали меншість — 45%⁸. В цілому на Україні селяни по перепису 1926 р. складали 75,82% населення, зокрема в селах — 90,3%, в містах — 12,16%⁹. Чисельна перевага селянства над іншим населенням справила великий вплив на господарський та культурний розвиток республіки в 20-х роках. Розвиток економіки УРСР у значній мірі за-

лежав від стану селянського господарства, його виробничих сил та можливостей.

Переважну більшість селян УРСР у 1921—1929 рр. становили одноосібники. Зокрема, в 1921 р. вони складали 99,95% від загальної кількості селян. На протязі 20-х років їх питома вага дещо зменшилася, але і напередодні масової колективізації — за станом на 1 червня 1929 р. — їх було 94,4% від всієї кількості селян.

На землезабезпеченість селян, внутрішню структуру селянського господарства, його спеціалізацію великий вплив мала густота селянського населення. Найбільшу щільність мало Правобережжя — 73,4 чол. на кв. км сільської місцевості. При цьому окремі округи, як, наприклад, Кам'янець-Подільська, мали ще вищу щільність — 87 чол. на кв. км, що ставило їх в один рівень з густиною населеними країнами Західної Європи. Лівобережжя мало щільність сільського населення 62,7 чол. на кв. км, Полісся — 46,5 чол., а Степ — 37,1 чол., тобто в два рази менше, ніж на Правобережжі¹⁰. Природно-географічні, кліматичні та історичні умови наклали свій відбиток на розподіл сільського населення. Історично склалося, що освоєння землеробським населенням території України йшло з північно-західних районів у південно-східні. Тому степові райони виявилися рідше заселені ніж лісостепові, а правобережні — густіше ніж лівобережні. Що стосується Полісся, то там менша щільність сільського населення у порівнянні з Лісостепом пояснюється насамперед його природними особливостями — великою кількістю боліт, бідних піщаних ґрунтів, мало придатних для землеробства. Середня густота сільського населення на Україні становила в середині 20-х років 52,4 чол. на кв. км¹¹. Така велика щільність сільського населення вимагала інтенсивного ведення господарства. Якщо інтенсифікації не спостерігалось, то село страждало від аграрного перенаселення і пов'язаного з ним злиденного існування більшості селян. Інтенсифікація передбачала докорінну перебудову рільництва і тваринництва, створення відповідної інфраструктури і додаткових підприємств по переробці сільськогосподарської сировини, які поглинули б зайві робочі руки і відповідно збільшили б прибутки селян. Звичайно, перебудова селянського господарства вимагала значних капіталовкладень. Таких коштів у більшості сіл не було. Потрібні були відповідна матеріальна допомога держави і посилення кооперативного руху на селі.

Згідно з переписом 1926 р. у сільській місцевості УРСР існувало 54770 сіл та хуторів¹². За своїми розмірами, розміщенням, плануванням ці населені пункти залежали від природно-географічних та історично-побутових традицій, що склалися в різних регіонах України і в свою чергу впливали на умови ведення селянського господарства, хід селянського життя. Середня густота сільських населених пунктів показує, що найбільша дисперсія спостерігалась на Лівобережжі і в Поліссі, а найменша розкиданість була в Сте-

пу. У степовому регіоні існували значно гірші, в порівнянні з іншими районами, умови водопостачання, що змушувало селян скупчуватися в річкових долинах. Ця обставина ускладнювала селянам ведення господарства, оскільки значно зростало далекоземелля. В інших регіонах України умови водопостачання були значно кращі, ніж у Степу, і селяни розселялися дрібнішими поселеннями, ближче до земельних наділів. На Лівобережжі, без сумніву, більша розкиданість сільських поселень була викликана і історичними обставинами — розповсюдженням там у XVII—XIX ст. козацького, козацько-старшинського, дрібнопомісного землеволодіння з їх хутирським розселенням. Так, села і хутори з населенням від 20 до 200 чол. на Лівобережжі склали 46,5% загальної чисельності населених пунктів, в той час як на Правобережжі, у подібній за природно-географічними умовами місцевості, таких населених пунктів було тільки 23,1%. На Україні спостерігалася певна тенденція до збільшення розмірів сіл в напрямку з північного заходу на південний схід і південь. Так, величезні села з населенням п'ять і більше тисяч чоловік на Поліссі склали всього 0,3% від загального числа, на Правобережжі — 0,6%, на Лівобережжі — 0,7%, а в Степу — 20,9%, тобто кожне п'яте село. Але все ж на території України ця тенденція не була так сильно виражена, як у Росії. В цілому майже на всій території УРСР переважали села з населенням від 1 до 5 тис. чол., де проживало в середині 20-х років 53,3% сільського населення республіки¹³.

Селянське господарство ґрунтувалося на особистій праці селянина і членів його родини. Пересічне селянське господарство було сімейним господарством. Тому важливо встановити співвідношення самодіяльного і несамодіяльного селянського населення. Це співвідношення є одним з показників рівня розвитку виробничих сил. Якщо виробничі сили більше розвинуті, то самодіяльних людей необхідно менше. Це означає, що суспільство може дозволити підрастаючим поколінням отримати ґрунтовнішу освіту, пізніше вступити в самостійне життя, а похилі люди, як правило, мають пенсію. Перепис 1926 р. виявив, що 14930,4 тис. селян, або 67,85% від їх чисельності, були самодіяльними. Цей показник у селян виявився вищим, ніж в інших класів і груп населення. Так, у робітників самодіяльних нараховувалося 43,56%, у службовців — 43,75%, у осіб вільних професій — 38,32%¹⁴. Великий відсоток самодіяльного населення серед селян свідчить про низький рівень розвитку виробничих сил у доколгоспному селі. Для життєздатності дрібного одноосібного селянського господарства потрібно було залучати до праці максимальну кількість робочих рук, бо воно трималося саме ручною працею його членів. І дійсно, перепис 1926 р. виявив, що переважна більшість селянських дітей залучалися до роботи з малих літ, а з 10 років вони вже вважалися самодіяльними. Таким чином, освіта переважної більшості селянських дітей обмежувала-

ся, в кращому випадку 3—4 класами школи, вони вступали в самостійне життя малописемними. Ті ж жорсткі умови виробництва в індивідуальному господарстві змушували переважну більшість селян працювати до глибокої старості, до смерті.

Важливим показником у демографічній характеристиці населення є його природний рух, який визначається співвідношенням числа народжень, шлюбів, розлучень, смертей на тисячу жителів (в промилях).

До 1918 р. роботу по обліку природного руху населення виконувала церква. З 1918 р. у Радянській державі цією роботою займалися відділи запису актів громадського стану (загси). Але в умовах громадянської війни роботу загсів у сільській місцевості не вдалося скрізь налагодити. Тому стан джерел про природний рух населення в УРСР у перші роки Радянської влади незадовільний. Лише з 1924 р. ЦСУ УРСР налагодило випуск щорічників про природний рух. Ці дані є найбільш достовірними серед інших матеріалів¹⁵. Необхідно враховувати, що в публікаціях ЦСУ наводяться дані про все сільське населення, селяни спеціально не виділені. Але оскільки селяни становили понад 90% населення сіл, можна вважати, що ці дані репрезентативні і для характеристики природного руху селянського населення.

Дані табл. 2 свідчать про високу шлюбність, народжуваність, смертність, невелику кількість розлучень у доколгоспному селі.

Таблиця 2

Природний рух сільського населення УРСР в промилях¹⁶

Роки Показники	1913	1917	1918	1920	1921	1922	1923	1925	1927
Шлюбність	8,7	6,2	15,3	11,8	11,7	10,9	10,7	10,0	10,9
Розлучення	—	—	—	—	—	—	—	1,49	1,58
Народжуваність	43	22,9	37,3	27,2	35,2	30,6	34,0	44,6	42,8
Смертність	24,5	27,5	28,9	40,3	28,8	35,2	16,4	20,2	18,8
Природний приріст + зменшення —	+18,5	—4,6	+8,4	—13,1	+6,4	—4,6	+17,6	+24,4	+24,0

Такий ритм характерний для традиційної моделі демографічної поведінки населення країн з аграрною економікою, наприклад, для сучасних країн третього світу. Селянське індивідуальне господарство будувалося на статеві-віковому розподілі праці, в ньому потрібні були і чоловічі, і жіночі руки. Ця обставина і зумовила високу шлюбність на селі. В 20-х роках вона не становила менше 10 промиль. Демобілізація армії в кінці 1917 р. привела в 1918 р. до різкого стрибка рівня шлюбності (15,3 промиль), оскільки відбулися шлюби, відкладені в роки першої світової війни. Потім наділення

землею селян в ході революційних земельних перетворень зумовило прискорення темпу утворення нових родин. Тому коефіцієнт шлюбності після Жовтневої революції був вищий на Україні, ніж в дореволюційний час. Вимоги господарства диктували необхідність селянській молоді досить рано вступати в шлюб. Так, у 1928 р. опитали 182,2 тис. молодят. Виявилось, що більше 37% хлопців і більше 60% дівчат мали вік менше 20 років. До 24 років створили сім'ю 81,5% чоловіків і 90% жінок-селянок.¹⁷ Шлюб у селянських сім'ях у 20-ті роки був міцним. Розлучення руйнувало господарство і рішуче засуджувалося громадською думкою села. Необхідно відзначити, що і церква негативно ставилася до розлучень, а в доколгоспному селі релігійні норми ще помітно впливали на шлюбну поведінку селян. Коефіцієнт розлучень у 20-ті роки не перевершував на Україні 1,68 промилів, що в порівнянні з нинішнім станом у багато разів менше.

Для доколгоспного села була характерна висока народжуваність. В 20-х роках вона не була меншою ніж 30,6 промилів, а в 1924—1927 рр.— 42,8 промилів. Ці коефіцієнти свідчать, що у селянських родин фактично не було свідомого обмеження кількості дітей. Селянка за своє життя народжувала пересічно 7—8 дітей, що наближалось до біологічного максимуму. Селяни фактично не знали протизапліднювальних засобів. «Село живе природним життям», — насмішковано зауважив один сучасник¹⁸. І в той же час поява позашлюбних дітей у доколгоспному селі — подія дуже рідка. Громадська думка селян на цю подію була одноставною: мати і сама дитина (байстрюк) нищівно висміювались, вони опускалися на самісіньке дно життя. Звичасві норми доколгоспного села стояли міцно на сторожі непорушності селянської родини — запоруки міцного селянського господарства. Висока народжуваність на селі була викликана, крім консервативних звичаїв, причинами економічного характеру. Без дітей у робочому віці трудове селянське господарство ніколи не досягало заможності, тому що нехватка робочих рук обмежувала можливості його росту. Поруч з цим думка про незабезпечену старість штовхала селян на примноження родини. А враховуючи високу дитячу смертність, велика кількість їх служила своєрідним страхуванням. Адаже в 20-х роках понад третини селянських дітей помирали у віці до 15 років¹⁹. Більш високий коефіцієнт народжуваності був у бідніших родин. Як відзначав сучасник, «бідність дуже сильно відбивається на народжуваності, а багаті мають нахил уникати лишніх дітей, щоб при розподілі господарства не потрапити в число бідняків»²⁰.

Смертність у дореволюційному селі на Україні була високою. Так, у 1912—1913 рр. вона становила 24,5—26,7 промилів. У роки першої світової та громадянської воєн смертність збільшилася і в 1920 р. досягла 40,3 промилів. Після закінчення війни, в 1921 р., вона зменшилася до 28,8 промилів, але в голодний 1921/22 рік зно-

ву виросла і в 1922 р. становила 35,2 промилів. Наступні роки були врожайними, і смертність на селі різко зменшилася. В 1923 р. вона становила 16,4 промилів. 1924 р. виявився неврожайним, що негайно привело до підвищення смертності до 20,2 промилів. В благополучних 1925—1927 рр. смертність неухильно зменшувалася і в 1926 р. становила 19 промилів, а в 1927 р.— 18,8 промилів.

В результаті різкого зниження смертності при збереженні високої народжуваності в доколгоспному селі спостерігався високий природний приріст населення. Після подолання наслідків голоду 1921/22 року він складав у 1923 р.— 17,6 промилів, у 1924 р.— 25,4, у 1925 р.— 24,4, у 1926 р.— 25,4, у 1927 р.— 24,0, у 1928 р.— 23,4 промилі, що значно більше, ніж у дореволюційні 1912—1913 рр.— 18,5 промилів. При збереженні і в майбутньому такого високого приросту населення УРСР повинно було б подвоїтися за 20 років. Але цього не трапилося. Колективізація, що супроводжувалася розкуркулюванням і вивезенням за межі республіки, голод 1933 р. призвели до величезних втрат селянського населення.

Особливе місце серед факторів, що визначають демографічне явище, належить віку і статі. Розподіл населення по статі і за віком відноситься до найважливіших демографічних і економічних показників, він є основним елементом при аналізі структури населення і визначенні його виробничих груп. Як свідчать дані табл. 3.

Таблиця 3

Статеві-вікова структура селянського населення УРСР за даними перепису 17 грудня 1926 р. (в тис. чол.)²¹

Вікові групи	Чоловіки	Жінки	Вікові групи	Чоловіки	Жінки
60 років і старше	673,8	750,3	25—29 років	795,4	968,5
55—59	258,4	334,8	20—24	934,8	1036,1
50—54	324,4	378,9	15—19	1305,3	1429,6
45—49	397,2	440,7	10—14	1410,8	1376,2
40—44	461,4	511,0	5—9	1104,4	1126,6
35—39	566,9	668,9	0—4	1726,3	1694,9
30—34	621,1	699,3	Разом	10580,2	11415,8

Примітка: 8,4 тис. селян не вказали свій вік.

Статеві-вікова структура селянського населення УРСР у 1926 р. була підкреслено традиційною — з великою питомою вагою молодих і малою питомою вагою літніх поколінь. Така структура характерна для нинішніх аграрних країн третього світу. Молодих людей у віці до 29 років серед селян було 67,75%. При цьому дітей у віці до 4 років виявилось 15,55%. Вони народилися у післявоєнні 1923—1926 рр. У той же час дітей віком 5—9 років, що народилися в 1915—1922 рр., виявилось значно менше, а саме 10,14%.

Це наслідок воєн і голоду, коли різко знизилася народжуваність, а смертність зросла. Дані таблиці свідчать про скорочення питомої ваги чоловіків, починаючи з 20 і особливо з 25 років. Це теж наслідок воєн, оскільки в бойових діях гинуть переважно молоді хлопці. У віці від 25 до 49 років чоловіки складали 46,3, а жінки 53,7% населення. Це дуже небажана статевая диспропорція, що свідчить про великий відсоток жінок-вдів. Господарства цих селянок занепадали.

Вікова структура селянства УРСР у середині 20-х років відносилася до так званого прогресивного типу, для якого характерний низький відсоток старших поколінь — віком понад 50 років — 12,41%, дуже високий процент дітей — віком до 14 років — 38,35% і високий процент продуктивних груп селян віком від 15 до 49 років — 49,24%. Те, що майже половину населення становили люди в продуктивному віці, вказує, що селянське господарство було забезпечене робочими руками з надлишком. Дійсно, за даними ЦСУ УРСР, що ґрунтуються на селянських бюджетах 1922/23 господарського року, загальний запас робочого часу в селянському господарстві України становив 4 млрд робочих днів. З них було витрачено 2,732 млрд., залишились невикористаними 1,268 млрд робочих днів, або 31,7%²².

Серед селян УРСР переважали українці. Їх, за переписом 1926 р., нараховувалося 19641,6 тис. чол., або 89,26% селян. На Україні не було жодної округи, де б селяни-українці не становили 50% селянського населення, навіть на території МАРСР українці-селяни складали 50,46%, а в таких округах, як Лубенська, Ніжинська, Чернігівська, Роменська, вони складали понад 99%. Росіяни-селяни були другою по чисельності і питомій вазі національною групою в УРСР. Їх у 1926 р. нараховувалося 1124,7 тис. чол., або 5,11%. Вони жили в 33 з 40 округ республіки і в МАРСР. Поляків-селян нараховувалося 360 тис. чол., або 1,63% селян УРСР. У 1926 р. вони проживали в 14 з 40 округ і в МАРСР. Але компактно вони жили лише на Правобережжі. Селян-німців у 1926 р. нараховувалося 340 тис., або 1,54% від загальної кількості селян республіки. Вони жили в 16 з 40 округ і в МАРСР. Найчастіше німецькі поселення зустрічалися в Степу. Молдаван серед селян України нараховувалося в 1926 р. 230 тис., або 1,04%. Жили вони здебільшого в межах своєї автономної республіки, де складали 34,7% селян. Селян-євреїв у 1926 р. на території УРСР нараховувалося 98 тис. чол. Жили вони в 21 з 40 округ республіки і в МАРСР. У Снігурівському районі Херсонської округи євреї складали 20,64% всіх селян. Селян-болгар нараховувалося в 1926 р. на Україні 85 тис., переважна більшість яких жила в Степу. У Каларівському і Царедарівському районах Мелітопольської округи болгари-селяни складали 75% населення. Селян-греків по перепису 1926 р. в межах УРСР було 80 тис. Жили вони компактно в 5 ра-

йонах Маріупольської і Сталінської округ. Так, у Мангуському районі їх було 72,7 %. Представників інших національностей — білорусів, чехів, албанців, сербів, татар, циган — серед селян УРСР у 1926 р. нараховувалося по кілька тисяч. Білоруси і чехи жили переважно на Волинському Поліссі, албанці, серби, татари — в Степу, цигани — по всій території України²³.

Перепис 1926 р. показав, що письменних на Україні було 52,7 %, в тому числі серед селян — 46,41 %. Якщо ж рахувати тільки самодіяльне селянське населення, то письменних серед них виявилось 52,2 %. Для порівняння у робітників таких було 77 %, у службовців — 88,6 %²⁴. Неписьменність майже половини самодіяльного селянського населення УРСР помітно гальмувала поширення передових сільськогосподарських знань, консервувала серед селян різні забобони, негативно позначалася на веденні господарства.

Таким чином, демографічний аналіз показує, що на протязі 20-х років селяни становили переважну більшість населення УРСР. Це помітно впливало на соціально-економічне і культурне життя республіки. Доколгоспному селянству України була притаманна традиційна, успадкована від минулих епох демографічна поведінка, що характеризувалася дуже високою народжуваністю, високою смертністю, раннім вступом до шлюбу, міцними сімейними узами. Без такої демографічної моделі поведінки індивідуальне селянське господарство, що ґрунтувалося на ручній праці та статеві-віковому розподілі обов'язків між членами родини, не могло б існувати. Незважаючи на відчутні втрати в першій світовій і громадянській війнах і від голоду 1921/22 року, селянське господарство України в достатній кількості було забезпечене робочою силою і навіть спостерігався її надлишок. В умовах екстенсивного ведення господарства значна щільність селянського населення, особливо на Правобережжі, загострювала аграрне перенаселення. Потрібно було, поряд з іншими заходами, спрямованими на ліквідацію аграрного перенаселення, невідкладно розробити методи інтенсифікації сільського господарства УРСР. Елементи нового проростали в товщі традицій повільно: питома вага селян серед населення зменшувалася, скорочувалася смертність, зменшувалося число неписьменних. За цими явищами, як свідчить досвід інших країн, зменшилась би народжуваність, стабілізувалась кількість населення, вирівнявся баланс між чоловіками і жінками. Селянство перейшло б до сучасного демографічного становища — низької народжуваності, низької смертності, високої питомої ваги старших поколінь — без втрат і соціальних потрясінь. Але селянству УРСР судилася інша доля, природні демографічні процеси на селі були грубо порушені в кінці 20-х—30-х роках, на селі склалася абсолютно нова демографічна ситуація.

2. Селянська родина

Важливе місце в житті селянина займала родина (сім'я). Родина — це група родичів, що живуть спільно і мають єдиний бюджет. У селян — одноосібників поняття родини накладалося на поняття господарства. Без родини селянське господарство було неможливе, оскільки все виробництво в ньому базувалося на внутрішньосімейному розподілі праці, на сімейній кооперації.

Сім'я — це продукт суспільної системи. Вона змінюється разом із зміною суспільства. Цілком природно, що революційні зміни в нашій країні після 1917 р. привели до серйозних змін у розмірах, типах, складі селянських родин, вплинули на їх чисельність.

Передусім на протязі 20-х років помітно зменшився розмір селянської родини (див. табл. 4). У групі безпосівних господарств

Таблиця 4

Розміри селянської родини в УРСР за посівними групами (число членів сім'ї на одне господарство)²⁵.

Роки Посівні групи	1917	1923	1924	1926	1927	1929
Безпосівні та з посівом до 1 дес.	4,56	3,53	3,40	3,34	3,42	3,72
3 посівом:						
1,01—2,0 дес.	5,08	4,06	3,86	3,73	3,84	3,81
2,01—3,0 дес.	5,59	4,58	4,47	4,36	4,42	4,42
3,01—4,0 дес.	5,95	5,01	5,01	4,94	4,98	4,98
4,01—6,0 дес.	6,40	5,58	5,51	5,49	5,49	5,49
6,01—9,0 дес.	7,03	6,35	6,21	6,16	6,14	6,20
9,01—12,0 дес.	7,56			6,64	6,77	6,96
12,01—15,0 дес.	7,87				7,31	7,53
15,01—24,0 дес.	8,43				7,85	8,20
понад 24,0 дес.	9,17				8,17	8,52
Пересічно	5,74	5,04	4,91	4,82	4,88	4,92

та з посівом до 1 дес. на господарство родина зменшилася з 1917 по 1926 р. на 1,22 чол., або на 26 %. У групі з посівом від 2,01 до 3 дес. скорочення за той же відрізок часу складало 22 %, в посівній групі від 3,01 до 4 дес. — 16 %, в групі з посівом від 4,01 до 6 дес. — 14 %, в групі з посівом від 6,01 до 9 дес. — 12 %, в групі з посівом 9,01 — 12 дес. — 10 %, в групі з посівом від 15,01 до 24 дес. — 6 %. Таким чином, зменшення розміру сім'ї спостерігалось в усіх посівних групах, але в мало посівних групах розмір родини скоротився більше, ніж у багато посівних. Мало посівні, а отже, і малоземельні селяни, розраховували в ході революційних аграрних перетворень отримати з допомогою поділу родини додаткову прирізку землі. Справа в тому, що на безземельну сім'ю виділяли і польовий наділ

і садибну ділянку. В перерахунку на їдця припадало більше землі, ніж при наділі на родину до її розподілу. Саме це і було основною причиною скорочення малопосівних родин. Багатопосівні, а отже, і багатоземельні господарства, скорочували розмір родини в надії зберегти надлишки землі. Адже за такою такою сім'єю зберігався максимум землі за так званою «нормою залишення» на трудове господарство і в перерахунку на їдців такому господарству було вигідніше поділитися, ніж жити однією родиною. Але цей процес був складним, суперечливим. Справа в тому, що в доколгоспному селі загалом переважала ручна праця. Селянські родини з великим числом робочих рук і при наявності достатньої кількості землі та інших засобів виробництва були продуктивнішими, ніж ті сім'ї, що мали таку ж площу землі і відповідну кількість худоби та реманенту, але менше робочих рук. Тому вигідність сімейної кооперації в багатопосівних групах стримувала процес дроблення родини. Від заможних селян у середині 20-х років можна було почути такі слова: «Поки я не розділюся — доти я багатий, а розділюся — то всі станемо бідняками»²⁶. Разом з тим у дробленні родин, крім причин економічного характеру, проявився демографічний процес виникнення в середині старої селянської сім'ї нової родини і її відокремлення від батьківської. Багатопосівні селянські сім'ї були старші за віком, ніж малопосівні, вони мали більший відсоток старших дітей, котрі створювали свої родини і намагалися відокремитися від батьків. Якщо в безпосівних господарствах та з посівом до 0,09 дес. на господарство питома вага розділених сімей перебічно за 1924—1929 рр. складала 0,97 % від загальної кількості господарств даної групи, то в групі з посівом понад 15,01 дес. на двір — 3,04 %²⁷. Отже, як ми бачимо, різниця між полярними групами досить помітна. В господарствах з посівом понад 15 дес. на двір питома вага дорослих дітей була вдвічі вища, ніж у селянських сім'ях з посівом до 2 дес. на господарство²⁸. Тому і питома вага розділених родин у багатопосівних господарств була вища, ніж у малопосівних.

По своєму типу селянські родини на Україні у 20-х роках поділялися на складні, або великі, і прості, або малі. Складна, або велика, родина складалася з подружжя і їх дітей, з яких хоч би один син або дочка були одружені або замужем і мали своїх дітей. Зустрічався на Україні і ще один тип складної, або великої, родини в селян, що складалася з одружених братів, батьки яких померли. Це так звана братська сім'я. Проста, або мала, родина складалася з подружжя і їх неодружених (незаміжних) дітей.

І складна, і проста селянська родина могла бути повною і неповною. Повна родина включала і чоловіка, і його дружину. Якщо в сім'ї не було одного з членів подружжя — то це і була неповна родина (сім'ї вдів, розведенців і одинаків).

У простій родині число членів у робочому віці було звичайно

два — чоловік і його дружина, іноді три, якщо в родині був парубок або дівка. Коли число осіб у робочому віці переважало три, то така родина могла бути і простою, і складною. Наприклад, якщо в селянській сім'ї було подружжя і двоє дорослих дітей, то це проста сім'я. Якщо ж в родині було подружжя і син з невісткою або дочка з зятем — то це вже складна сім'я. Селянські родини, де число членів сім'ї в робочому віці було більше, ніж чотири — це здебільшого складні сім'ї. За даними весняного обслідування селянських господарств у 1924 р. на Україні нараховувалося всього 3,7 % складних сімей серед селянських родин. Вони зустрічалися серед багатоземельних селянських господарств і як виняток серед інших груп селян²⁹.

У доколгоспному селі у більшості селянських сімей спостерігалось переважання жінок у робочому віці над чоловіками. Наприклад, по обстеженню 1927 р. у групі з посівом до 1 дес. на двір різниця складала пересічно 0,2 чол. на родину, а в групі з посівом 3,01—4 дес. — 0,07 чол., у групі 12,01—15 дес. — 0,04 чол.³⁰ Різниця між кількістю чоловіків і жінок у робочому віці була викликана негативними наслідками війн. Наведені дані показують, що різниця між чоловічою і жіночою половиною у малопосівних родинах була більша, ніж у багатопосівних. Це свідчить про тісний зв'язок між наявністю в селянській родині чоловічої робочої сили і заможністю селянського господарства. Чим краще, нарівні з іншими умовами, господарство було забезпечене чоловіками в робочому віці, тим воно було заможніше. Так, у 1924 р у групі з землезабезпеченістю до 1 дес. на господарство 60,6 % селянських родин не мали годувальника, а отже бідували. В той же час в групі з землезабезпеченістю понад 21 дес. на двір, тобто в заможних господарів, чоловіків у робочому віці не мали тільки 0,3 % дворів. Переважна більшість цих господарств були забезпечені чоловічою робочою силою, що при наявності в достатній кількості інших засобів виробництва було необхідною умовою існування заможного селянського трудового господарства³¹.

У сучасних дослідженнях до селянської бідноти відносять господарства з вартістю засобів виробництва до 200 крб.; до середняків — від 200 до 1600 крб. і до дрібнокапіталістичних (куркульських) — з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб.³² Виходячи з цього, ми, на основі гніздового сільськогосподарського перепису 1927 р., підраховували, що середній розмір бідняцької родини коливався від 2,7 до 4,1 чол. Вона мала в своєму складі від 1,4 до 2 членів у робочому віці, з яких було 0,6—0,9 чоловіків і 0,8—1,1 жінок. Чоловіків було менше, ніж жінок, що вказує на наявність значної кількості родин вдів серед селянської бідноти. Матеріали селянських бюджетів 20-х років доповнюють цю картину. Крім батьків, у бідняцькій родині було пересічно 1,6 дітей віком до 17 років. У кожній третій родині бідняка був дорослий парубок або

дівчина. Кожна четверта або п'ята бідняцька сім'я в своєму складі нараховувала пристарілого батька або матір. У 1927 р. у бідняцьких родинах проживало 17,72 % селянського населення УРСР³³.

Родина пересічного середняка налічувала від 4,1 до 6,1 чол. З них 2,2—2,9 осіб у робочому віці (чоловіків від 1 до 1,4, а жінок від 1,2 до 1,5). Диспропорція між чоловіками і жінками хоча спостерігалася, але далеко не так різко, як у бідняків. Бюджетні обстеження 20-х років розкривають характер рідства і вік членів родини пересічного середняка. Ця сім'я по своєму складу, як правило, була проста або мала: подружжя, двоє-троє дітей у віці до 16—17 років і один дорослий парубок або дівчина. У кожній другій або третій родині середняка жили пристаріла мати або батько. У 1927 р. у середняцьких родинах проживало 76,8 % селянського населення УРСР³⁴.

Пересічно на одну дрібнокапіталістичну (куркульську) селянську родину припадало 6,9 членів, у тому числі в робочому віці 3,3 (чоловіків 1,6 і жінок 1,7). По бюджетним обстеженням, середня дрібнокапіталістична сім'я мала троє дітей у віці до 16—17 років і дорослого сина або дочку. Дорослий син часто вже був одружений, але не відокремлений. Тобто такі сім'ї нерідко були складними по своїй структурі. У кожній п'ятій або шостій дрібнокапіталістичній сім'ї жили пристарілі батьки. У 1927 р. у дрібнокапіталістичних селянських родинах проживало 5,48 % селянського населення УРСР³⁵.

За нашими підрахунками, у кінці 1920—на початку 1921 р. в УРСР нараховувалося 4147,0 тис. селянських дворів³⁶. Приблизно стільки було і селянських родин, оскільки у селян-одноосібників поняття «родина» (сім'я) фактично накладалося на поняття «двір» (господарство). Що стосується 1922—1929 рр., то тут головним джерелом про кількість селянських господарств слугують дані весняних вибіркового опитувань, що співпадають з матеріалами податкових списків. При цьому місцевим статистичним органам були надані права робити поправки на недооблік, якщо вимагали обставини³⁷. Однак, як це вже зазначалося, дані про чисельність селянських дворів були суттєво перебільшені. Тягар податку знаходився в прямій залежності від розміру господарства. Тому при складанні податкових списків частина селянських господарств оголошувала себе розділеною, але продовжувала господарювати разом³⁸. Тому встановити дійсне число селянських родин важко. Ми можемо уявити дійсний розмір цього явища, використавши для порівняння матеріали демографічного перепису 1926 р. В межах СРСР подібну роботу виконав В. П. Данилов³⁹. Ми спробуємо виконати цю роботу в масштабах України. Перепис 17 грудня 1926 р. виявив на Україні 4361,3 тис. селянських родин⁴⁰. Весняне вибіркове опитування 1926 р. дало цифру 5055,4 тис.⁴¹ Різниця складає 694,1 тис. родин, або 15,9 %. Ці дані наочно свідчать, що матеріали весняних

опитувань значно перебільшують дійсну кількість селянських господарств. Тому ми звернемося до іншого масового джерела — матеріалів обов'язкового державного страхування від вогню в сільській місцевості. Це репрезентативне джерело, оскільки агенти держстраху обкладали обов'язковим страхуванням всі господарства, а ухилившись від цього платежу господарству було неможливо, оскільки будівлі не сховаш. Оголошувати двір розділеним теж не було рації, адже страхували будівлі. За даними Держстраху сільських дворів на Україні нараховувалося: в 1923/24 господарському році — 4078 тис., у 1924/25 р. — 4283 тис., у 1925/26 р. — 4468 тис., у 1926/27 р. — 4699 тис., у 1927/28 р. — 4777 тис.⁴² Ми бачимо близькість підрахунків селянських дворів переписом 17 грудня 1926 р. — 4361,4 тис. і Держстрахом — за станом на 1 жовтня 1926 р. — 4468 тис. Різниця становить 106,6 тис. Враховуючи, що на селі проживало 9,7 % неселянських родин, цю різницю потрібно віднести на їх рахунок. Не викликає сумніву, що дані перепису 17 грудня 1926 р. і матеріали обов'язкового страхування від вогню більш достовірні, ніж дані весняних опитувань. Тому ми маємо всі підстави вважати, що в 1929 р. на Україні нараховувалося не більше 4,6 млн селянських дворів (а не 5,2 млн, як це нараховує весняне опитування 1929 р.). Приблизно стільки ж нараховувалося і селянських родин.

Таким чином, у доколгоспний період відбулися серйозні зміни в селянській родині: проста сім'я стала домінуючим типом родини, зменшився її розмір, спостерігалася чисельне переважання жінок у робочому віці над чоловіками, особливо у малопосівних групах. Родини заможних господарів були більші за чисельністю, тут зустрічалися і великі складні сім'ї, що дозволяло їм використовувати сімейну кооперацію для піднесення свого господарства. Кількісний і якісний склад родини помітно впливав на селянське господарство.

Розділ III. СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

1. Розподіл земельного фонду

Земля — матеріальна основа сільськогосподарського виробництва. Від того, як забезпечене землею селянське господарство, в значній мірі залежить ефективність сільського господарства, його здатність забезпечити населення продуктами харчування, а промисловість необхідною сировиною.

Питання про розподіл земельного фонду УРСР у доколгоспний період недостатньо досліджене в радянській історіографії¹. Передусім, необхідно встановити площу земельного фонду республіки в 1917—1929 рр. Інколи дослідники використовують для цього дані

по 9 дореволюційних українських губерніях². Але їх земельний фонд не співпадав з земельним фондом УРСР у 20-і роки. Відомі в літературі підрахунки Наркомзему УРСР, зроблені в 1922—1924 рр., містять значні помилки, а тому вони для нас непридатні³. В ювілейному статистичному збірнику 1957 р. наведена площа земельних угідь республіки за станом на 1917 р., але з даними по Криму, які до 1954 р. належав РРФСР. В той же час, складачі збірника не включили в підрахунки матеріали про земельний фонд МАРСР, яка до 1940 р. входила до складу УРСР⁴. Тому ми також не можемо скористатися цими цифрами. В 1929 р. ЦСУ УРСР видало збірник узагальнених відомостей про сільське господарство України. В передмові зазначено, що співробітники ЦСУ відібрали з великої кількості матеріалів найбільш цінні та достовірні і перерахували все те в кордонах УРСР 1929 р.⁵ Думається, що це найдостовірніше джерело про земельний фонд УРСР за 1917—1929 рр. За його даними площа земельного фонду республіки становила 41 333,4 тис. дес.⁶

Для вивчення питання про розподіл земельного фонду важливо також знати склад земельних угідь, тобто яку площу займали сільськогосподарські землі (садиби, рілля, сінокоси, вигони, пасовища), ліси, чагарники та непридатні землі. В джерелах про склад земельних угідь наводяться різноманітні цифри, що суперечать одні однім. Сільськогосподарський перепис 1917 р., що дав відомості про земельні угіддя, не охопив всієї території України, а тому ми позбавлені можливості ним скористатися. В 1922 р. ЦСУ провело вибіркове обстеження земельних угідь 10 % селянських господарств по так званих волостях — гніздах. Але добуті таким чином відомості не можна екстраполювати на всю територію України тому, що склад угідь у різних місцевостях не співпадав⁷. Спеціалісти по сільськогосподарській статистиці при ЦСУ УРСР провели в 1929 р. співставлення різних джерел і дійшли до висновку, що найбільш достовірним джерелом про земельні угіддя є відомості округових статистичних бюро⁸. Звичайно, ці дані приблизні, оскільки суцільного обліку угідь у 20-х роках не проводилось. А тому нам довелося скоректувати відомості окрестатбюро. Так, у 1924—1927 рр. тричі проводився облік лісового фонду республіки⁹. На нашу думку, ці дані репрезентативніші, ніж відомості окрестатбюро. У 1928 р. був проведений перепис земельних угідь радгоспів, що уточнював дані окрестатбюро¹⁰. Нарешті, нами були враховані цифрові дані про розподіл земельного фонду по угіддях у межах міст¹¹. Підрахунки показують, що сільськогосподарські угіддя складали наприкінці 20-х років 84,7 %, ліс та чагарник 8,2 %, непридатні для сільського господарства землі 7,1 % всього земельного фонду УРСР (див. табл. 5).

У 1914 р. селянам у межах УРСР 1929 р. належало 21 600,0 тис. дес., або 52,3 % всіх земель. Інші землевласники (поміщики, мона-

стирі, церква, держава і т. п.) володіли 19 733,4 тис. дес., або 47,7 % всього земельного фонду¹².

Як же цей земельний фонд був поділений після Жовтневої революції і скільки землі дісталось селянству? Першим, у 1921 р., на це запитання намагався дати відповідь О. В. Пешехонов¹³. Але його підрахунки не остаточні, тому що в 1921 р. перерозподіл ще не був закінчений. Другим, у 1922 р., спробував дати відповідь співробітник Наркомзему УРСР І. Максимов¹⁴. Але, за його словами, наведені цифри приблизні¹⁵. У листопаді 1922 р. ВУЦВК прийняв Земельний кодекс УРСР і Наркомзему було зобов'язано до цієї події підготувати підсумки революційних аграрних перетворень. Оскільки в Наркомземі не виявилось на той час точніших даних, були надруковані матеріали І. Максимова¹⁶. Згодом ці підсумки аграрної революції на Україні почали широко використовувати сучасні дослідники. Але в 20-х роках підрахунки І. Максимова уникали використовувати для практичних потреб, знаючи їх неточність¹⁷. Для діяльності продовольчих і фінансових органів потрібно було точно знати, хто і якою площею сільськогосподарських угідь користувався. Ці відомості збирались сільськими податковими комісіями при допомозі агентів Наркомпроду, а згодом Наркомфіну. На протязі 20-х років продовольчі і фінансові органи постійно скаржились, що селяни приховують частину земель. Енергійні адміністративні заходи проти приховувачів землі давали певні наслідки, але всієї прихованої землі так і не вдалось виявити. В 1927 р. РНК УРСР постановила провести земельний кадастр¹⁸. Та далі підготовчих робіт справа не просунулася, а з початком суцільної колективізації її припинили. Тому дані продподаткових списків і підготовчі матеріали комісії по проведенню земельного кадастру не придатні для точного підрахунку земельного фонду. Цю роботу можна виконати, якщо підрахувати площу позаселянського землекористування. Джерельна база для таких підрахунків достатня. У 1922—1923 рр. Головне управління державними землями при Наркомземі УРСР провело облік угідь, що перебували в безпосередньому користуванні радгоспів та інших державних підприємств та організацій. У 1923—1925 рр. Головне управління лісами УРСР і районні комісії по націоналізації земель провели облік лісів. У 1924 р. комунгоспи взяли на облік міські землі. Таким чином, у 1924 р., коли на Україні завершилися революційні аграрні перетворення, у позаселянському користуванні знаходилося 6906,0 тис. дес. земель¹⁹. Оскільки в УРСР нараховувалося 41 333,4 тис. дес. земельного фонду²⁰, то селяни користувалися 34 427,4 тис. дес., що становило 83,3 % земель республіки. Якщо ж приймати до уваги тільки сільськогосподарські угіддя, то в користуванні селян було 93,8 %²¹.

Протягом 1925—1926 рр., для здійснення на практиці гасла партії «Обличчям до села!», було проведено ряд економічних за-

ходів, зокрема значно знижено сільськогосподарський податок, розширені права на оренду і найм робочої сили, поліпшено сільськогосподарський кредит, знижено ціни на реманент, збільшено селянське землекористування²². Так, 27 травня 1925 р. ВУЦВК і РНК УРСР, виконуючи постанови XIV партконференції і III Всеоюзного з'їзду Рад прийняли постанову «Про ліси трудового користування і про задоволення лісами селянства і сторонніми прибутками з державних лісів УРСР»²³. Згідно з цим актом передбачалося виділити селянам 25 % держлісфонду. Фактично за 1925—1926 рр. було передано 39,3 % або 1557,8 тис. дес. лісу. Частину переданих лісових площ селянам дозволили перетворити на сільгоспугіддя²⁴. Тому в 1929 р. площа селянських лісів дещо скоротилася і становила 940,2 тис. дес. (табл. 5). Крім того, в малоземельних районах республіки в 1925—1927 рр. Радянська влада передала трудящим селянам 952,4 тис. дес. сільськогосподарських земель місцевого значення²⁵.

З 1928 р. аграрна політика змінюється. Посилюється усуспільнений сектор у сільському господарстві, зокрема починається процес збільшення земельної площі радгоспів²⁶. Так, на Україні, після постанови (липневого) 1928 р. Пленуму ЦК ВКП(б) «Про організацію нових (зернових) радгоспів» і аналогічної постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 серпня 1928 р., почали організацію зернових радянських господарств. Восени їх площа становила 171,8 тис. дес.²⁷ Крім того, в 1928—1929 рр. певні земельні ділянки були відчужені у селян для потреб промисловості, міської забудови, залізничного транспорту.

Всього в 1929 р. у користуванні селян знаходилося 36 133,4 тис. дес. (87,4 % земельного фонду УРСР). Якщо підрахувати лише сільськогосподарські угіддя, то селяни користувалися 33547,2 тис. дес., або 95,8 % цих земель (табл. 5). У порівнянні з 1914 р. землекористування селян УРСР зросло за роки Радянської влади на

Таблиця 5

Розподіл земельного фонду УРСР в 1929 р.³⁰

Угіддя	Площа в користуванні державних організацій та установ		Площа в користуванні селян		Разом
	Тис. дес.	%	Тис. дес.	%	Тис. дес.
Садіба	59,2	2,5	2283,1	97,5	2342,3
Рілля	1250,2	4,2	28662,4	95,8	29912,6
Сіножаті	106,1	5,4	1852,2	94,6	1958,3
Інші та нерозподілені сільгоспугіддя	53,3	6,6	749,5	93,4	802,8
Разом сільгоспугідь	1468,8	4,2	33547,2	95,8	35016,0
Ліс та чагарник	2442,5	66,2	940,2	27,8	3382,7
Непридатні землі	1288,7	43,9	1646,0	56,1	2934,7
Всієї землі	5200,0	12,6	36133,4	87,4	41333,4

14533,4 тис. дес., або на 67,3 %. На 1 жовтня 1929 р. 8,2 % селянських земель належало колгоспам, 91,8 % перебувало в індивідуальному користуванні²⁸.

У радянській історіографії широко розповсюджена точка зору про здрібнення селянських господарств у доколгоспний період²⁹. На нашу думку, цей погляд потребує уточнення. Пересічно в 1916 р. на одне селянське господарство України припадало 5,63 дес. землі, а в 1926 р.— 8,32 дес., на одного їдця в 1916 р. припадало 1,06 дес., у 1926 р.— 1,64 дес.³¹ Ці цифри не свідчать про здрібнення селянського землекористування. Навпаки, наслідки дроблення селянських господарств у 20-х роках перекивалися за рахунок земель, які Радянська влада конфіскувала у поміщиків та інших нетрудових володільців і передала трудящим селянам.

Крім поміщицьких та інших земель неселянського типу, безземельним та малоземельним селянам перейшли частково земельні лишки куркулів. Однак у радянській історіографії відсутня єдина точка зору відносно площі земельних лишків, конфіскованих у сільській буржуазії в ході революційних аграрних перетворень. М. О. Рубач вважав, що безземельному селянству УРСР передали 8 млн дес. куркульських земель³², В. В. Бондаренко, без посилань на джерела, називає цифру 5,5—5,95 млн дес.³³, Б. К. Мигаль, посилаючись на дані вибіркового обстеження селянських господарств 1926 р., наводить цифру 4,5 млн дес.³⁴, цю ж цифру наводить М. І. Ксензенко³⁵. Р. Д. Лях пише про конфіскацію до кінця 1923 р. у сільській буржуазії 4,005 млн дес.³⁶, З. П. Шульга — 2,38 млн дес.³⁷ За даними Наркомзему УРСР, до кінця 1923 р. у республіці було конфісовано у сільських багатіїв 4118,8 тис. дес.³⁸ На нашу думку, ця цифра найбільш вірогідна, оскільки підтверджується даними обслідування землевпорядкованих селянських господарств у 1926 р. і даними по окремим губерніям³⁹.

VIII Всеукраїнський з'їзд Рад у січні 1924 р., проводячи лінію на стабілізацію селянського землекористування як основу піднесення сільського господарства, постановив припинити переділи землі і закріпити за громадами і дворами наявне землекористування⁴⁰. Надалі всі земельні суперечки, включаючи питання про надлишки землі, могли вирішуватися тільки в судово-земельних комісіях. Як правило, комнезами виявляли лишки землі і подавали позов у судово-земельну комісію. Перевіряли розміри землекористування своїх членів і земельні громади. У 1924—1927 рр. судово-земельні комісії розглянули на території республіки 24,5 тис. справ про незаконне володіння земельними лишками і конфіскували 460 тис. дес. землі. Ці угіддя були передані малоземельному селянству⁴¹.

Необхідно зауважити, що вилучення лишків землі, незважаючи на постанови судово-земельних комісій, відбувалося в напруженій боротьбі. Особи, що незаконно користувалися землею, намагалися всіма способами її втримати: приховували лишки, робили спроби

підкупити представників місцевих органів влади, влаштовували бійки на межі, підпалювали оселі сільських активістів, залякували, а то і вбивали членів комнезамів, комуністів. Як писав влітку 1924 р. сількор К. Полонник з Білоцерківської округи, «село розколюється за землю... У селі Сичівка Христинівського району вбили трьох членів КНС, а двом комнезамівцям спалили будинки... У селі Ягубці того ж району в куркуля Чайки відняли лишки землі і віддали бідняку. Але, не маючи коней, бідняк не зміг виорати землю. Чайка цією обставиною скористався і виорав землю. Але бідняк засіяв. Чайка почав косити хліб. Коли на поле прибули члени сільради і комнезаму, Чайка і його сини затіяли бійку»⁴². Це типові випадки на селі в ті роки. «Є ціла низка випадків, коли куркулі свавільно, за допомогою сокири і коси, повернули собі лишки землі» — свідчать матеріали обстеження комнезамів у липні 1925 р.⁴³. В тому ж році група сільських багатіїв села Канцерівки Хортицького району Запорізької округи, заручившись допомогою уповноважених земельної громади і керівників місцевого комнезаму, спробували повернути собі землі, конфісковані у них і передані безземельним громадянам під тим приводом, що наділені землею особи «тільки частково займаються хліборобством, сіють від 1 до 3 дес., а мають основну професію, як от: робітники, службовці, залізничники»⁴⁴. Подібна тяганина навколо конфіскованих земель була затіяна і в сусідніх з Канцерівкою селах Хортиця і Кічкас⁴⁵. Так, під тиском місцевих багатіїв, загальні збори Кічкаської земельної громади 15 лютого 1925 р. постановили: «Прийняти норму Наркомзему в 16 дес. для міцних, для маломіцних встановити норму 8 дес., а для робітників, що не займаються в повному обсязі сільським господарством, але членів земельної громади, виділити в одному місці ділянки по 2 дес. на господарство»⁴⁶. Запорізька округова судово-земельна комісія 18 червня того ж року відмінила цю і подібні їй постанови, визнавши їх незаконними⁴⁷. Часто в 20-х роках заможні господарства намагалися використати землеустрій для збереження земельних лишків. Як відмічав 17 квітня 1927 р. нарком земельних справ УРСР С. К. Луценко, «до цих пір величезна кількість випадків незаконного землекористування. Серед них найпоширенішими є групові відводи заможного селянства, що були проведені з земельними лишками і порушеннями прав на землю іншого селянства... особливо в голодні роки в Степу»⁴⁸.

У середині 20-х років, не зважаючи на постанову VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1924 р.) про закріплення за дворами фактичного землекористування, в багатьох місцях республіки відбувалися так звані «чорні» переділи землі. Такі безсистемні переділи наносили велику шкоду сільському господарству, оскільки порушували стабільність землекористування, призводили до поганого обробітку землі. Але малоземельні селяни таким чином сподівалися вирівняти землекористування і збільшити свої наділи. «При

обговоренні питання про землю більшість селян, особливо незаможних, вимагають знову чорного переділу» — сповіщали комісії ЦК РКП(б) влітку 1925 р. у селі Вертіївка Ніжинської округи⁴⁹. Надлишки землі, котрими користувалися заможні господарі, нерівномірність у землекористуванні навіть у межах одного села, малоземелля — все це викликало незадоволення бідніших верств села. 39 % селян республіки при їх опитуванні в 1922 р. відповіли, що вони незадоволені розподілом землі. Звідси всього один крок до «чорного» переділу. За даними того ж обслідування 1922 р., 16 % селян заявили, що збільшити землекористування можна лише за рахунок повного переділу землі⁵⁰. Необхідно було усунути причини, що породжували «чорнопередільські» настрої. Одним з кроків, проведених згідно з постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 17 серпня 1927 р. восени того ж року, була перевірка наявного землекористування і конфіскація на користь малоземельних селян лишків землі⁵¹. На території республіки було виявлено 3161 селянське господарство, що користувалися лишками землі. У них було до початку 1928 р. конфісковано 25,5 тис. дес.⁵²

Таким чином враховуючи землю, конфісковану у сільській буржуазії в 1917—1923 рр. (4118,8 тис. дес.)⁵³, відчужену через судово-земельні комісії в 1924—1927 рр. (460 тис. дес.)⁵⁴, конфісковану згідно з постановою від 17 серпня 1927 р. (25,5 тис. дес.)⁵⁵, виявляється, що безземельним і малоземельним селянам було передано 4604,3 тис. дес. земель сільських багатіїв.

Наприкінці 1927 р. селянське землекористування в УРСР виглядало так: пролетарські та напівпролетарські (бідняцькі) господарства, що складали 23,7 % всіх селянських дворів, користувалися 14,2 % селянських земель (5130,9 тис. дес.); господарства дрібних товаровиробників (середняків), що складали 72,3 % дворів, користувалися 78,3 % селянських земель (28292,5 тис. дес.); дрібнокапіталістичні (куркульські) господарства, що складали 4 % дворів, користувалися 5,5 % селянських земель (2710,0 тис. дес.)⁵⁶.

В результаті перерозподілу землі між селянами приблизно 10 %¹ селянських господарств втратили лишки, 60 % господарств отримали землю, в 30 % господарств землекористування залишилось без змін⁵⁷. Середня площа отриманої селянами від Радянської влади землі з конфіскованого фонду складала 3,7 дес. на двір. В тому числі на Правобережжі — 2,0 дес., на Поліссі — 2,7 дес., на Лівобережжі — 3,4 дес., у Степу — 6,0 дес.⁵⁸ Землезабезпеченість селян — членів комнезамів збільшилась майже втриє: у 1917 р. вони мали пересічно по 1,83 дес. на двір, а в 1925 р. по 5,01 дес.⁵⁹

За відомостями Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР всі безземельні господарства України отримали в результаті аграрних перетворень земельні наділи. Група, що мала до революції до 2 дес. на двір, на 76 % у Лісостепу і на Поліссі і на 100 % у Степу збільшила землекористування. Група з землезабез-

печеністю до революції від 2 до 4 дес. на 40 % у Лісостепу і на Поліссі і на 85,7 % у Степу перейшла в більш землезабезпечену групу. Частково збільшили своє землекористування і господарства, які мали до революції від 4 до 16 дес. Разом з тим групи селян, що мали до революції 8—16 дес. на двір, у 47 % випадків у Лісостепу і на Поліссі і 21,6 % випадків у Степу втратили лишки землі і перейшли в менш землезабезпечену групу. Що стосується господарств, які мали до революції понад 16 дес. землі на двір, то 60,4 % таких господарств у Степу і 95,6 % у Лісостепу і на Поліссі перейшли в менше забезпечену землею групу⁶⁰.

Про значне зближення земельного забезпечення протилежних соціально-класових груп селян у 1917—1927 рр. свідчать також дані по посівних групах в перерахунку на одного їдця. Якщо в 1917 р. різниця у землезабезпеченості між групою безпосівних і групою, що сіяла понад 15 дес. на господарство, складала 1:19,5; то в 1923 р. вже 1:10,2; в 1925 р. — 1:5,5; в 1927 р. — 1:3,3⁶¹. Тобто на протязі 1917—1927 рр. різниця в землезабезпеченості польярних груп селянства неухильно зменшувалася, але абсолютного урівняння досягти не вдалося. Так, група господарств без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, що їх звичайно зараховували до бідняцьких, мала пересічно на Україні в 1927 р. 3,24 дес. на господарство, або 0,88 дес. ріллі та сіножатей на їдця. По окремих регіонах республіки показник землезабезпеченості бідняцьких господарств коливався від 2,33 дес. на Правобережжі до 4,55 дес. у Степу. В перерахунку на одного їдця — від 0,66 дес. на Правобережжі до 1,21 дес. у Степу. В групах господарства з засобами виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, що їх відносили до середняцьких, землезабезпеченість становила пересічно на Україні 5,59 дес. на двір, або 1,06 дес. на їдця. По окремих регіонах спостерігалось коливання від 3,82 дес. на господарство, або 0,8 дес. на їдця, на Правобережжі, до 7,63 дес. на двір, або 1,43 дес. на їдця, в Степу. В групі господарств з засобами виробництва понад 1600 крб. на двір, що їх, як правило, відносили до дрібнокапіталістичних (куркульських), землезабезпеченість пересічно на Україні становила 9,96 дес. на господарство, або 1,45 дес. на їдця. По окремим регіонам спостерігалось коливання від 6,07 дес. на двір, або 1,07 дес. на їдця, на Правобережжі, до 12,31 дес. на двір, або 1,76 дес. на їдця, в Степу⁶².

Найкраще були забезпечені землею господарства в Степу, де по даним Наркомфіну УРСР у 1926/27 господарському році 35,5 % селян мали землі більше 9 дес. на двір. На Лівобережжі тільки 10 % господарств мали більше 9 дес., на Поліссі — 9,3 %, на Правобережжі — 1,2 %, а всього на Україні — 14,7 %. Найбільше страждало від малоземелля селянство на Правобережжі. Там у 1926/27 р. 43,7 % дворів мали менше 3 дес., на Поліссі — 23,6 %, у Степу — 11,4 %, на всій Україні — 26,8 % (див. табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл селянських господарств УРСР по групах землезабезпеченості в 1926/27 господарському році (в %) ⁶⁵

Район Земле- забезпечен- ня на одне господарство	Полісся	Право- бережжя	Ліво- бережжя	Степ	Пересічно по Україні
До 1 дес.	3,7	5,5	4,5	2,7	4,2
1,1—2 дес.	7,4	14,6	7,0	3,3	8,6
2,1—3 дес.	12,5	23,6	11,4	5,4	14,0
3,1—4 дес.	15,8	23,2	15,0	8,1	15,9
4,1—5 дес.	15,6	15,4	15,9	10,1	13,8
5,1—6 дес.	13,3	8,5	13,7	10,6	10,9
6,1—7 дес.	10,0	4,6	10,2	9,0	7,8
7,1—9 дес.	12,4	3,4	12,3	15,3	10,1
9,1—12 дес.	6,8	1,0	7,1	15,6	7,5
12,1—15 дес.	1,8	0,2	2,0	9,8	3,7
Більше 15 дес.	0,7	0,0	0,9	10,1	3,5

Необхідно відзначити, що перехід переважної більшості земель в руки селян не ліквідував земельний голод на Україні. У 1927 р. у республіці нараховувалося до 5 млн селян, або 22,5 % від їх загальної кількості, яким не вистачало землі до норми ⁶³. Певний розрахунок був на колонізаційний фонд, утворений на півдні України в 1923 р. Але його площа дозволила розселити там лише 360,5 тис. селян ⁶⁴. Отже, переселенський фонд не міг задовольнити землею всіх бажаючих. Вихід міг бути знайдений тільки на шляхах кооперації селянського господарства та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Таким чином, у 20-х роках майже всі сільськогосподарські угіддя і значна частина лісів УРСР знаходилися в користуванні селян. Перехід в селянське користування майже всіх конфіскованих нетрудових земель загальмував негативний процес дроблення селянських господарств. Разом з тим у доколгоспному селі на Україні панувало дрібне селянське землекористування, особливо на Правобережжі, що ставило серйозні проблеми в плані технічної реконструкції сільського господарства, його інтенсифікації і підвищення продуктивності.

2. Земельна оренда

Оренда землі була поширена в дореволюційному українському селі. В перші роки Радянської влади земельна оренда була заборонена. Вважалося, що в ній потреби нема, оскільки всі конфісковані нетрудові землі передані трудящому селянству. Але умови для орендних відносин зберігалися. По-перше, війна, а потім

досуха 1921 р. розорили сотні тисяч селянських господарств. І потрібні були кошти і для відбудови власного господарства, і для прожитку. По-друге, на селі збереглися господарства, що мали лише реманенту і худоби. Отже, не зважаючи на заборону, оренду землі продовжувала існувати в прихованих формах, правда на значно менших площах, ніж до революції. Потрібно було легалізувати орендні відносини, щоб позбавити сільську бідноту від кабали глотаїв, швидше відбудувати сільське господарство.

Вперше про дозвіл земельної оренди в Радянській країні йшлося в резолюції IX Всеросійського з'їзду Рад від 26 грудня 1921 р. «Про відбудову і розвиток сільського господарства»⁶⁶. XI з'їзд РКП(б), що відбувся весною 1922 р., у резолюції «Про роботу в селі» рекомендував всім партійним і радянським працівникам в об'єднувати земельну оренду формальностями і провести в життя рішення з'їзду Рад⁶⁷. Згідно з цією рекомендацією, 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет «Про надання неможливим селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею»⁶⁸. Провідні положення цього декрету були включені в «Основний закон про трудове землекористування», прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р.⁶⁹, і в Земельний кодекс УСРР, затверджений ВУЦВК 29 листопада того ж року⁷⁰. Оренда землі дозволялась лише для трудових господарств тимчасово ослаблених внаслідок стихійного лиха, відсутності робочих рук, реманенту і худоби. Здавати землю в оренду дозволялося на термін не більше однієї сівозмін, а при відсутності такої не більше ніж на три роки. Лише в окремих, обумовлених законами випадках, термін оренди дозволялося продовжити до 6 років. Вважалося, що за цей час здавець землі повинен відбудувати своє господарство і оренда йому не буде потрібна. Ніхто не міг взяти в оренду землі більше, ніж у змозі опрацювати силами своєї родини. Суборенда категорично заборонялася. Орендна угода набувала чинності лише після її реєстрації в місцевому органі Радянської влади. Це було необхідно, щоб не допустити розповсюдження кабальних форм оренди. Щоб позбавити можливості для отримання не трудового прибутку, здавати землю в оренду дозволялося лише землеробським господарствам. З метою запобігання концентрації землі в господарствах сільських багатіїв і для захисту інтересів здавців — бідняків, а таких була більшість, всі податки з орендованої площі повинен був виплачувати орендар. Закон зобов'язував орендаря по-господарському використовувати землю, не допускати хижацького виснаження орендованої ділянки. Але практика перших років показала, що короткотермінова оренда приводила до хижацького виснаження ґрунту, оскільки земля не угноювалася, ніяких сівозмін орендарі не дотримувалися. Назріла потреба здавати землю на довший термін. Квітневий (1925 р.) Пленум ЦК РКП(б) висловився за допущення селянської оренди до 12 років, а оренди

державного земельного майна і на триваліший термін⁷¹. III Все-союзний з'їзд Рад у постанові «Про заходи піднесення селянських господарств» від 20 травня 1925 р. дозволив оренду землі на 12 років⁷². ВУЦВК і РНК УРСР у постановах від 10 травня 1925 р. і 27 квітня 1927 р. теж подовжили термін оренди до 12 років⁷³.

Основним джерелом для вивчення земельної оренди в 20-х роках на Україні є матеріали весняних обстежень сільського господарства. Але потрібно зазначити, що дані про орендні площі в цьому джерелі применшені, оскільки реєстрація орендних угод була налагоджена незадовільно. «Ні для одного земельного працівника не секрет, — пише сучасник, — що під час обстеження орендних відносин на селі спостерігається значний їх недооблік. Не кажучи вже про те, що реєстрація орендних відносин не налагоджена так, як слід, саме населення намагається приховати орендні відносини від стороннього ока, особливо від влади. Не раз доводилося чути, що двори — орендарі ставлять умову для здавця не реєструвати оренду, щоб уникнути розголосу і неприємності бути зарахованим до категорії куркуля»⁷⁴. На практиці були широко розповсюджені приховані форми оренди. Ось типовий приклад. Безреманентний двір наймає робітника з кіньми і реманент для виконання всіх кінських робіт у господарстві, включаючи і перевезення врожаю на двір, і платить за це половину врожаю. При цьому дає своє насіння і бере на себе обов'язок виконувати ті польові роботи, що не вимагають використання робочої худоби. По панівним на селі уявленням — це не оренда, а найм робітника з реманентом. Тому і сільради таких випадків не реєстрували. Але фактично — це один з видів кабальної оренди землі, оскільки наймач виплачував власнику коней і реманенту таку частку врожаю, що решта ледве складала мізерну оплату праці і видатків господаря на власному земельному наділі. Відносини, що дуже нагадували приховану форму оренди, спостерігалися в доколгоспному селі під виглядом супруги, коли спрягалися два двори з різною забезпеченістю реманентом і робочою худобою, а слаба сторона брала на себе обов'язки відповідної компенсації частиною врожаю. В таких випадках частина посівних площ була фактично заоренованою⁷⁵. Цілком зрозуміло, що подібні факти оренди не реєструвалися. Тому дані весняних вибіркового обстежень необхідно скоректувати даними інших масових джерел. Для цього ми використали матеріали динамічних гніздових переписів селянських господарств, які ЦСУ проводило в 20-х рр. у одних і тих же місцевостях (динамічних гніздах), де переписували всі селянські господарства⁷⁶. Згідно з динамічним переписом у 1927 р. селянство України орендувало 2953,3 тис. дес. землі⁷⁷. Таким чином, у 1927 р., коли площа орендованої селянами землі в УРСР досягла в доколгоспний період свого максимуму, вона складала менше половини орендованого фонду 1917 р. Скорочення земельної оренди в порівнянні з дореволюційним періодом пояснюється тим, що до револю-

ції основний орендний фонд складали поміщицькі та інші нетрудові землі, які орендували незаможні селяни. Після соціалістичної революції ці угіддя перейшли в користування колишніх орендарів, а отже орендований фонд різко скоротився.

Орендний фонд у 20-і роки складався з двох частин: оренди селянами землі в радгоспах та інших державних організаціях внутрішньої селянської оренди. За даними спеціального обстеження Наркомзему УРСР у 1925 р. на Правобережжі і Лівобережжі 57,5 % орендованого селянами земельного фонду складали угіддя цукрових заводів, радгоспів та інших організацій, а 42,5 % утворювала внутрішня селянська оренда; в Степу селяни орендували в державі 49 % земель, а 51 % у своїх односельців; на Поліссі 45,7 % у державі і 54,3 % в односельчан⁷⁸. Необхідно сказати, що на протязі 20-х років площа орендованих земель державних фондів неухильно зменшувалася. Якщо в 1927 р. орендовані селянами землі державних фондів становили 856,5 тис. дес., то в 1929 р. тільки 421 тис.⁷⁹ Оскільки орендний фонд державних організацій зменшувався, то з року в рік збільшувався попит на орендовані селянські землі.

Переважаюча більшість орендного фонду УРСР у 20-х роках розміщувалась у Степу. Так, у 1925 р. там було зосереджено 86,6 % орендованих земель, у 1926 р. — 82 %, у 1927 р. — 78,1 %, у 1928 р. — 78,6 %, у 1929 р. — 74,6 %. На другому місці по цьому показнику стояло Лівобережжя — 7,2 % у 1925 р. і 14,9 % у 1929 р., на третьому місці було Правобережжя — 4,4 % у 1925 р. і 7,2 % у 1929 р. і на останньому місці стояло Полісся — 1,8 % у 1925 р. і 3,3 % у 1929 р.⁸⁰

Те, що основний орендний фонд був розміщений у Степу, пояснюється кількома причинами. Перша полягала в тому, що тут був основний масив державних земельних фондів, котрі здавалися в оренду. Друга причина переважання оренди в Степу — це відносна у порівнянні з іншими регіонами, багатоземелля краю. Безземельні і малоземельне селянство Степу, отримавши землю, було дуже ослаблене голодом 1921/22 р. і недородом 1924 р. В інших районах України голоду в 1921/22 р. не було. Тому незаможне селянство Степу частіше вдавалося до здавання землі в оренду.

Головним об'єктом земельної оренди була рілля, що складала від 94,9 до 97 % орендного фонду. Певне значення мала і оренда сіножатей, але в зв'язку з поступовим розорюванням колонізаційного фонду в Степу, перелоги якого становили основну частину орендованих селянами сіножатей, ці угіддя поступово перетворювалися в рілля. Тому питома вага сіножатей в орендному фонді знизилась з 4,3 % в 1924 р. до 2,1 % у 1929 р. Садибні та інші придатні для сільського господарства угіддя займали в орендному фонді зовсім незначну питому вагу — 0,3—1,6 % від загалу⁸¹.

У порівнянні з дореволюційним часом, у 20-х роках відсоток селянських господарств — орендарів зменшився з 30,7 % у 1917 р.

до 24 % у 1927 р. (див. табл. 7). Зменшення кількості селян-орендарів по всіх регіонах України пояснюється тим, що після революції землезабезпечення переважної більшості селян значно по-

Таблиця 7

Динаміка орендних відносин у селянських господарствах УРСР
у 1917—1927 рр. (в % від загальної кількості) ⁸²

Регіон	Господарства — орендарі землі				Господарства — здавці землі			
	1917	1925	1926	1927	1917	1925	1926	1927
Полісся Правобережжя	30,8 даних нема	14,2 11,7	25,8 15,6	25,3 17,4	8,7 6,5	8,3 6,0	10,4 7,2	9,4 13,0
Лівобережжя	37,7	12,4	20,2	23,8	13,2	7,4	11,8	15,4
Степ	45,9	23,1	29,6	30,7	17,3	17,2	22,4	26,8
Україна в цілому	30,7	15,2	22,2	24,0	11,5	10,1	13,3	17,6

кращалося і в них відпала потреба орендувати землю. Разом з тим у 20-х роках спостерігалось поступове збільшення питомої ваги орендарів (з 15,2 % у 1925 р. до 24 % у 1927 р.). Це явище було викликане зростанням земельної тісноти, з одного боку, і поступовим збільшенням виробничої потужності заможної верхівки села, з іншого боку.

Відсоток господарств-здавців по всіх регіонах у 1927 р. був вищий, ніж у 1917 р. (див. табл. 7). Пояснюється це явище тим, що в 20-х роках, на відміну від дореволюційного часу, головний контингент здавців становили не поміщики і куркулі, а незаможні селяни. Вони здавали землю дрібними ділянками і чисельно їх було більше, ніж інших категорій здавців у 1917 р.

Для характеристики орендних відносин важливо розглянути динаміку оренди — здавання в оренду землі за посівними групами селян (див. табл. 8). Перше, що потрібно відзначити, це те, що збільшення питомої ваги господарств-орендарів різко зростає із ростом посівів на господарство. Так, у безпосівній групі і з посівом до 0,09 дес. на двір тільки 0,4—2,2% господарств у 1924—1929 рр. орендували землю. А в групі з посівом 15,01 і більше десятин на господарство вже 35,5—56,3%. Частота оренди в групі з посівом більше 15 дес. на господарство в 1925 р. у 121 раз переважала аналогічний показник у групі безпосівних і з посівом до 0,09 дес. на двір. Таким чином, у 20-і роки оренда землі була більше розвинута у заможних багатопосівних господарствах. Дані табл. 7, 8 свідчать про неухильне наростання до 1928 р. питомої ваги господарств-орендарів у всіх посівних групах. Але, починаючи з 1928 р., спочатку в

Таблиця 8

Динаміка орендних відносин у селянських господарствах УРСР по посівним групам у 1924—1929 рр. (у % від загальної кількості) ⁸³

Посівні групи	1924		1925		1926		1927		1928		1929	
	Орендують	Здають	Орендують	Здають	Орендують	Здають	Орендують	Здають	Орендують	Здають	Орендують	Здають
Безпосівні та з посівом до 0,09 дес.	0,8	22,1	0,4	30,4	0,8	43,1	1,2	66,5	2,2	52,9	1,9	30,0
0,1—1 дес.	1,9	6,0	1,6	6,8	1,9	16,2	2,5	29,9	2,9	22,9	2,9	11,6
1,1—2 дес.	1,8	4,8	1,8	4,6	2,4	6,5	3,3	10,0	3,9	6,7	3,3	4,5
2,1—3 дес.	2,8	4,2	3,3	3,8	3,6	5,0	5,5	6,4	4,4	4,9	4,5	3,3
3,1—4 дес.	4,3	4,4	5,2	4,1	5,4	4,9	8,3	5,7	6,6	5,0	6,5	3,4
4,1—6 дес.	7,0	4,6	8,1	3,0	8,7	5,0	12,2	6,1	10,0	5,4	10,0	4,3
6,1—9 дес.	13,0	4,5	14,1	4,2	15,3	5,5	19,5	6,4	17,3	6,6	17,7	5,8
9,1—15 дес.	23,4	3,4	15,5	3,2	28,8	4,5	32,8	5,1	31,6	5,8	27,2	5,8
Понад 15 дес.	39,4	1,8	48,4	1,7	54,0	2,4	56,3	2,8	53,2	3,7	35,5	4,9

багатопосівних і середньопосівних, а з 1929 р. у всіх групах спостерігалось зменшення відсотку господарств-орендарів. Це явище викликане надзвичайними заходами, проведеними в сільському господарстві в 1928—1929 рр. при заготівлі хліба. Селян не влаштовувала ціна на хліб, встановлена державою. А примусова викачка хліба з селянських господарств нагадувала продрозкладку. Селянське індивідуальне господарство відгукнулося на примусові заходи при хлібозаготівлях скороченням посівних площ, насамперед на орендованих землях.

Здавцями землі в 20-х роках були в основному безпосівні та малопосівні господарства. Так, якщо в безпосівній групі і з посівом до 0,09 дес. відсоток господарств-здавців коливався в різні роки від 22,1 до 66,5%, то в групі з посівом більше 15 дес. на двір — від 1,7 до 4,9%. Починаючи з 1928 р., питома вага господарств-здавців землі почала зменшуватися, крім багатопосівних груп. Без сумніву, це результат зменшення попиту на землю з боку заможніших груп селянства, що під тиском надзвичайних заходів при хлібозаготівлях

почали скорочувати оренду землі. Більше того, починаючи з 1928 р. заможні, багатопосівні групи селян почали самі розширювати практику здавання в оренду землі. Це теж наслідок тиску на заможні господарства в 1928—1929 рр.

Дані табл. 9 дають можливість проаналізувати орендні відносини на Україні в 1927 р. у розрізі класових груп селянства.

Таблиця 9

Орендні відносини в селянських господарствах УРСР у 1927 р.⁸⁴

Групи селянських господарств по вартості засобів виробництва	В % до загальної кількості селянських господарств				
	Загальна кількість господарств	Орендарів землі	Площа орендованої землі	Здавців землі	Площа зданої землі
0—200 крб.	23,7	6,6	2,5	55,7	56,4
201—1600 крб.	72,3	84,9	77,8	43,3	42,6
Більше 1600 крб.	4,0	8,5	19,7	1,0	1,0

Групи селянських господарств по вартості засобів виробництва	В % до кожної групи селянських господарств							Пересічно в дес.	
	Орендарів землі	Питома вага орендованої землі	Здавців землі	Господарств без робітника в сім'ї	Господарств без робочої худоби	Господарств без реманенту	Орендарів з наймитами	На 1 господарство орендованої землі	На 1 господарство зданої землі
0—200 крб.	6,8	2,9	40,9	20,7	65,3	82,8	10,8	0,91	2,53
201—1600 крб.	28,3	11,5	10,7	6,6	6,7	14,4	28,5	2,19	2,35
Більше 1600 крб.	51,2	24,7	4,5	2,5	1,8	2,4	45,6	5,63	2,43
Пересічно по всім групам	24,1	12,0	17,6	9,8	20,4	30,2	28,8	2,39	2,45

Пролетарські та напівпролетарські бідняцькі господарства, що були без засобів виробництва, або мали таких до 200 крб. на двір, складали 23,7% всіх селянських господарств і становили 6,6% від всієї кількості селян-орендарів, які орендували 2,5% зданого земельного фонду. Питома вага орендованої землі в землекористуванні бідняків становила всього 2,9%. Пересічно на одного господаря — орендаря доводилося 0,91 дес. орендованої землі. В оренді землі приймало участь тільки кожне 14-е або 15-е бідняцьке господарство.

Протилежну картину ми спостерігаємо, коли аналізуємо оренду землі дрібнокапіталістичними (куркульськими) господарствами, що

мали понад 1600 крб. засобів виробництва на двір. Їх нараховулося 4% від загальної кількості селянських дворів, але вони становили 8,5% господарів—орендарів, обіймали 19,7% орендного фонду, або майже кожну п'яту десятину. В орендних відносинах приймало участь кожне друге дрібнокапіталістичне господарство. Пересічно на один двір заможного орендаря припадало 5,63 д. орендованої землі, тобто майже в 6 разів більше, ніж у господарів орендаря-бідняка. Оренда в дрібнокапіталістичних господарствах мала підприємницький характер. На це вказує кількість господарств-орендарів з наймитами. Їх було в дрібнокапіталістичній групі 45,6%. У бідняцькій групі орендарів з наймитами було 10,8%. Але це була вимушена обставинами оренда. Про це свідчать дані про кількість бідняцьких господарств, що не мали робітника власної сім'ї. Таких виявилось 20,7%. Для порівняння, у дрібнокапіталістичній групі таких господарств було тільки 2,5%. Отже, в бідняцьких господарствах — орендарях землі наймали робітників як правило, ті, хто не мав власного робітника в сім'ї. Це були господарства вдів. Орендована земля складала в дрібнокапіталістичній групі 24,7% землекористування, в бідняцькій — 2,9%. Можна зробити висновок, що за рахунок оренди землі заможна верхівка селян здійснювала фактичний перерозподіл земельного фонду на свою користь.

Дріботоварні (середницькі) господарства, що мали основні засоби виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, складали 72,3% селянських господарств, але серед орендарів землі середняків було 84,9% від загальної кількості. Їх частка в орендованій селянській землі становила 77,8%. В оренді приймали участь 28,3% середняцьких господарств. Питома вага орендованої землі в їх землекористуванні становила 11,5%. На одне середняцьке господарство припадало пересічно 2,19 дес. орендованої землі. По показникам питомої ваги селян — орендарів — 28,3%, орендованої землі — 11,5%, середньої кількості десятин орендованої землі на одне господарство — 2,19 дес., середняки поступалися дрібнокапіталістичним господарствам, відповідні показники котрих — 51,2%; 24,7%; 5,63 дес. Але оскільки дріботоварні селянські господарства в 18 разів по кількості переважали дрібнокапіталістичні, то вони переважали і в окупній оренді землі. Оренда землі в середняцьких господарствах основному мала трудовий характер. Господарств-орендарів з наймитами серед них було 28,5%, але більшість з них належала до верхнього прошарку заможних середняків, що мали засоби виробництва від 801 до 1600 крб. на двір.

Тепер розглянемо здавання землі в оренду. Питома вага бідняків серед здавців становила 55,7%. На другому місці стояли середняки — 43,3%. Але якщо уважно розглянути середняцьку групу, видно, що лівову частку здавців становили незаможні середняки з вартістю засобів виробництва на двір від 201 до 400 крб. — 23%

а питома вага заможних середняків з вартістю засобів виробництва на двір від 801 до 1600 крб. була невелика — всього 5,3% від загальної кількості здавців. Ще меншою була питома вага дрібнокапіталістичних господарств серед здавців землі — тільки 1%. Питома вага бідняцьких господарств у земельному фонді, що здавався в оренду, становила 56,4%, середняцьких — 42,6%, заможних — 1%. Головними здавцями землі в 20-х роках були бідняки і незаможні середняки. Причину цього явища можна встановити, коли порівняти відсоткове відношення господарств без робітника, без робочої худоби, без реманенту в різних селянських господарствах. Так, у бідняцьких господарствах без робітників було 20,7% дворів, без робочої худоби — 65,3%, без реманенту — 82,8%. У середняків відповідно — 6,6%, 6,7%, 14,4%; у дрібнокапіталістичних господарствах — 2,5%, 1,8%, 2,4%. У тих господарств, що здавали землю, був значно більший відсоток дворів без робітників, робочої худоби, реманенту. Отже, основними причинами здавання землі в оренду була нестача основних засобів виробництва і робочих рук у господарствах здавців. Спеціальне дослідження Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР у 1926 р. показало, що 82% селян — здавців землі на Україні здавали свої угіддя в оренду тому, що не вистачало засобів виробництва, 9% тому, що не вистачало робочих рук, 1% по причині далекоземелля, 8% по іншим причинам⁸⁵. Отже, в 20-і роки здавали землю в оренду переважно бідняки. До Жовтневої революції спостерігалася інша картина: головними здавцями землі виступали поміщики і куркулі і лише частково бідняки, що не мали чим обробити власні наділи. Теж дослідження Робсільінспекції показало, що орендувати землю «по причині надлишку засобів виробництва і робочих рук у 95,9% випадків»⁸⁶. «Оренднують землю господарства, що мають надлишок робочої худоби і реманенту» — зазначив сучасник з Одеської округи в 1927 р.⁸⁷ На Донеччині в 1924 р. існували багаті селянські господарства, що орендували до сотні десятин кожне і обробляли землю за допомогою власних тракторів.⁸⁸

У доколгоспному селі переважала однорічна оренда землі. Матеріали агрокореспондентської мережі Наркомзему УРСР показали, що в середині 20-х років на один рік здавали землю в 72,3% випадків на Поліссі, в 69,5% випадків на Правобережжі і Лівобережжі, і в 68,8% випадків у Степу⁸⁹. Агрокореспонденти пояснювали це явище тим, що «знесилені господарства мають намір через рік-два стати на ноги і не бажають надовго відійти від землі, здають її в оренду на короткий термін»⁹⁰.

Після Жовтневої революції набула розповсюдження натуральна оренда, але з піднесенням сільського господарства натуральні форми оренди почали витіснятися грошовою орендою. Якщо в 1924 р. грошова оренда складала 33,8% орендних угідь, то в 1925 р. вже 50,2%, а в 1927 р. — 58,2%. Паралельно зменшувалася питома вага

натуральної оренди, включаючи оренду за частину врожаю, з 51,3% у 1924 р. до 35,6% у 1927 р. і відробіткової оренди — з 9,5% у 1924 р. до 3% орендних угод у 1927 р.⁹¹ Дані гніздового динамічного сільськогосподарського перепису свідчать, що грошова оренда переважала серед заможних груп селянства. Так, у 1927 р. селяни, що мали засобів виробництва понад 1600 крб. на двір, 50,6% земель орендували за гроші. В середняцьких господарствах переважала оренда за частину врожаю і інші натуральні форми, що охоплювали від 50,3 до 56,2% орендованих угідь. Не зважаючи на те, що орендні ціни в 20-х роках були вдвічі нижчі ніж до революції, середняки мали надлишок робочої сили, але відчували брак грошових засобів, а тому погоджувалися на натуральні форми оренди.

Оренда землі, будучи засобом, за допомогою якого встановлювалася відповідність у господарстві між земельною площею та іншими засобами виробництва, поруч з позитивним впливом на розвиток продуктивних сил сільського господарства мала і негативні сторони. По-перше, вона приводила до обтяження господарств-орендарів непродуктивними витратами на виплату орендної плати. По-друге, оренда негативно впливала на обробіток ґрунту, і врожай на орендованих ділянках були значно нижчі. Кому ж була на користь оренда в 20-х роках? Оскільки основним орендарем виступав середняк, то потрібно зробити висновок, що оренда пішла на користь в основному середняцьким господарствам. Оренда відіграла певну позитивну роль і в господарствах бідняків, оскільки давала їм можливість поліпшити матеріальний стан і зміцнити свої господарства. Оренда сприяла розвитку продуктивних сил села, збільшенню посівних площ, поглинала зайві руки. Оренда, до певної міри, була використана і дрібнокапіталістичними господарствами. Але радянське законодавство обмежувало куркульську оренду землі, забороняло суборенду, карало за кабальні форми оренди, стояло на сторожі інтересів трудящих селян. Тому в умовах радянської дійсності дрібнокапіталістичне господарство не змогло реалізувати в повній мірі свої експлуататорські потенції, використати оренду виключно для власного збагачення, на шкоду бідняцько-середняцьким господарствам.

З 1928 р. почалися зміни в орендній політиці. 30 травня 1928 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли доповнення до Земельного кодексу УРСР, згідно з яким заборонялася оренда землі куркульськими господарствами⁹³. 18 липня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР обмежили термін здавання землі в оренду однією сівозміною⁹⁴. 6 квітня 1930 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних господарствах у районах суцільної колективізації». Всі інші закони і постанови про земельну оренду цією постановою скасовувалися⁹⁵. Оренда землі на Україні припинялася.

3. Земельна громада і форми селянського землекористування

По Земельному кодексу 1922 р. на Україні засновувалися земельні громади — земельно-господарські об'єднання всіх селянських господарств⁹⁶. Необхідність подібної організації була зумовлена особливістю господарювання і індивідуальних господарств — ряд робіт у сільському господарстві вимагав спільних зусиль всіх землекористувачів. Це і розподіл і перерозподіл землі, і землеустрій, і введення поліпшеної сівозміни, і проведення обов'язкових для всіх агрономічних заходів, і використання угідь спільного користування тощо.

Земельна громада, що діяла в українському селі в 1922—1930 рр., принципово відрізнялася від дореволюційної сільської громади, і їх не слід ототожнювати. Сільська громада до революції виконувала функції низової адміністративної одиниці. Після Жовтневої революції адміністративні функції стала виконувати сільська Рада. Земельна громада в доколгоспному селі не мала адміністративних функцій. Вона була тільки територіальним об'єднанням селян — землекористувачів, слідувала за доцільним використанням земельних угідь, регулювала земельні відносини своїх членів тощо⁹⁷. Межі земельної громади могли співпадати з межами сільради, а могла і не співпадати. В кінці 20-х років у республіці на 10,7 тис. сільрад припадало 40 тис. земельних громад⁹⁸. Тобто пересічно на території однієї сільради було 3—4 земельні громади, а кожна громада мала в своєму складі 1—2 населені пункти.

Земельний кодекс встановив мінімальний розмір громади — 15 дворів⁹⁹. Максимальний розмір громади не був встановлений. Зустрічалися громади, що мали по кілька тисяч членів. Так, Городищанська громада в Черкаській окрузі в 1926 р. складалася з 4,5 тис. дворів і мала 15,5 тис. членів¹⁰⁰. Велика громада була незручною для її членів. Землі такої громади були розкидані на десятки верст навкруги, а тому в ній важко було провести землеустрій і будь-які заходи по поліпшенню землекористування. Скарги на інертність і нерозворотливість великих земельних громад поступали звідусіль¹⁰¹. Практична діяльність земгромад показала, що оптимальними розмірами для них були: на Поліссі — 30—60 дворів, у Лісостепу — 50—80 дворів, у Степу — 70—100 дворів¹⁰². Але переважна маса земгромад у республіці мали розміри далекі від оптимальних. Так, у 1926 р. на Поліссі тільки 9,6 % громад налічували в своєму складі до 50 дворів. На Правобережжі — 8,7 %, на Лівобережжі — 32,4 %, а в Степу — 33,8 % земгромад мали до 100 дворів¹⁰³.

Згідно з Земельним кодексом 1922 р. членами земгромади були всі особи, незалежно від віку і статі. Права голосу мали члени громади, які досягли 18 років¹⁰⁴. Таким чином, земельна громада бу-

ла демократичною організацією селянства. Нові члени приймали до громади тільки з її згоди¹⁰⁵. Справа в тому, що приймаючи безземельних членів, громада мусила забезпечити їх землею з власних угідь по нормах, що діяли в громаді. Тому громада підходила до вирішення цього питання дуже обережно. Так, 3 травня 1925 члени Гайчульської земгромади Цареконстантинівського району Бердянської округи слухали питання про прийняття в громаду нових членів. Постановили: «Беручи до уваги, що прохачі — поротники з Сибіру — колишні наші односельці, прийняти їх у нашу громаду і занести в списки для отримання землі. Всім іншим прохачам у клопотанні відмовити»¹⁰⁶. Земельний кодекс дозволяв доприселювати нових членів без згоди громади тільки в тому випадку, коли в цій громаді були земельні лишки¹⁰⁷. Так, у березні 1924 р. безземельний селянин, колишній наймит з хутора Лісова П. А. Богаченко звернувся з клопотанням про доприселення в Лісову земгромаду Білогорівської сільради Оріхівського району Запорізької округи, де був лишок землі в 100 дес. ріллі. Але збори земгромади, де верховодили заможні селяни, які користувалися земельними лишками, відмовили П. А. Богаченкові у його клопотанні. Окружне земуправління, ознайомившись з документами, запропонувало районному земельному управлінню доприселити П. А. Богаченка в Лісову земгромаду без дозволу останньої¹⁰⁸.

Вищим органом земельної громади були загальні збори повноважених правних членів¹⁰⁹. Вони вибирали правління, або уповноважених по земельних справах, встановлювали і змінювали форму (порядок) користування земельними угіддями, приймали статут громади, вирішували клопотання про вступ нових членів або вихід з громади, порушували справу про землеустрій, проводили переділ землі, вирішували питання про спільну сівозміну, випас худоби, розпоряджалися спільними угіддями і т. п.¹¹⁰ Для прикладу можна взяти роботу загальних зборів звичайної громади за один рік. Гайківська земельна громада Димерського району Київської округи — одна з таких громад, її справи добре збереглися. В 1927 р. відбулося 13 загальних зборів цієї громади. Як видно з протоколів, збори скликалися через уповноважених громади. 1—2 січня 1927 збори вирішували питання про наділення садибними землями і про розподіл сіножатей. Угоди про розподіл сіножатей не досягли, тому 23 лютого зібралися ще раз по цьому питанню. 5 березня обговорювали питання про оплату праці уповноважених громади, сплат грошей за землеустрій, в той же день вибирали касира. 20 березня збори слухали питання про наслідки поїздки уповноважених громади до Харкова, де вирішували справу про відведення землі громаді. 27 березня збори розглядали питання про здавання громадської землі в оренду та про найми ланового сторожа. 17 квітня вирішували питання про наділення землею і про громадське пожежне обладнання. 30 квітня на зборах йшла мова про виплату грошей

окрему управління за проведення землеустрою. 5 червня на порядку денному зборів стояло 4 питання: ремонт шляхів, розподіл землі, порядок випасу худоби, оплата праці уповноважених громади. 14 червня домовилися про оренду сінокосу. 14 серпня вирішували справу про меліорацію земель громади. 11 і 13 жовтня затверджували проект землевлаштування¹¹¹.

Поточні справи земельної громади виконувало правління, що складалося з одного або кількох уповноважених. Вони ж готували питання, які вносили на загальні збори. Якщо земгромада співпадала у своїх межах з територією сільради, то обов'язки правління виконувала сільрада¹¹².

Радянська влада покладала на земельну громаду відповідальність за доцільне і раціональне використання землі. Тому громада могла позбавити на одну сівозмину прав на землекористування свого члена, якщо той залишив земельний наділ без господарського використання або по-хижацькому обробляв землю¹¹³. Так, Хоровецька і Корчицька земгромади Славутського району Шепетівської округи в червні 1928 р. відібрали 93,5 дес. землі в 48 своїх членів за «безгосподарське її використання»¹¹⁴. Після закінчення терміну однієї сівозміни, якщо колишній господар вимагав повернення свого наділу, громада зобов'язана була повернути йому землю. Так, у 1921 р. селянин Порфирій Тронько з Комісарівської земгромади Криворізької округи, рятуючись від голоду, залишив свій наділ площею 5,5 дес. без господарського використання. Громада віддала наділ Івану Лантуху, який користувався землею одну сівозмину. В 1925 р. вдова Порфирія — Агафія Тронько — порушила справу про повернення їй земельного наділу. Громада повернула їй землю. Скарга Івана Лантуха в окружну судово-земельну комісію не мала наслідків¹¹⁵.

Земельна громада вела боротьбу з випадками самовільного захоплення громадської землі окремими господарствами. Так, 21 листопада 1924 р. загальні збори Гайчульської земгромади Бердянської округи слухали питання про самозахват толоки. Збори постановили: «Користування толокою громадян, що захопили понад норму, вважати незаконним. Захоплену толоку відібрати»¹¹⁶.

Виморочні земельні наділи переходили в розпорядження громади¹¹⁷. При цьому згідно з нормами звичаєвого спадкового права перевагу мали родичі померлого. Так, 9 травня 1926 р. загальні збори Студенецької земгромади Переяславського району Київської округи слухали питання «Про стан трудового господарства Платона Усика, де вимерли всі члени сім'ї». Постановили: «Всі будівлі та землю передати громадянину Усику Мусію, оскільки останній відчуває гостру потребу»¹¹⁸. Тобто виморочне господарство передали брату покійного, хоч, як видно з протоколу, на землю померлого претендували і інші громадяни, що були безземельними, але не родичами покійного. В тих випадках, коли родичі покійного мали

достатню кількість землі, то їх претензії на виморочні землі, не зважаючи на звичаєве спадкове право, відхилялися загальними зборами, і виморочні землі зараховувалися в запасний земельний фонд громади для наділів безземельним і малоземельним громадянам. Так, у 1927 р. у Тернівській земгромаді Уманської округи Василь Паламарчук по звичаєвому праву хотів успадкувати садибу свого покійного родича. Але земгромада передала виморочну садибу безземельному Архипу Гарасюку. Скарга В. Паламарчука в окружну судово-земельну комісію була відхилена ¹¹⁹.

Угіддя спільного користування — вигони, ліси і т. п. — знаходилися в безпосередньому управлінні громади ¹²⁰. Земгромади, як правило, наймали пастухів для громадської череди на спільному вигоні, об'їзджиків для охорони громадського лісу, ланових (сторожів) тощо. В 1927/28 господарському році земгромади України найняли 94 тис. осіб ¹²¹. Багато земгромад мали спільні сади, плодові розсадники, тощо. Так, Найзацька земгромада Одеської округи в 1925 р. посадила 58 дес. саду і 160 дес. виноградника на громадській землі. На основі цих посадок заснували кооперативне садово-виноградне товариство ¹²². У Неповицькій земгромаді Лубенської округи був громадський сад, город і розсадник ¹²³. Подібні факти були не поодинокими.

Важливе місце в селянському землекористуванні посідала форма землекористування. В багатьох випадках саме від неї залежала ефективність впровадження поліпшених сівозмін, застосування техніки тощо. Радянська влада надала селянам свободу вибору форми землекористування. Це право було зафіксоване в Земельному кодексі 1922 р. Кожна земгромада могла зберегти, або по постанові більшості її членів вибрати будь-яку форму способів землекористування ¹²⁴. При цьому при переході земельної громади від однієї форми до іншої, незадоволені таким переходом мали право залишатися при колишньому способі землекористування з виділенням своїх земель в окреме місце ¹²⁵.

У доколгоспний період на Україні селяни користувалися землею в трьох формах: колективній, обцинній і дільничій. Остання мала три різновидності: дільничо-черезсмужну, відрубну і хутірську ¹²⁶.

Напередодні Жовтневої революції в Росії переважала обцинна форма землекористування ¹²⁷. На Україні панувала дільничо-черезсмужна. Обцинна форма охоплювала тільки 24 % селянських земель переважно на півдні і сході України ¹²⁸. З розвитком капіталізму в сільському господарстві України виникли і почали розвиватися за рахунок обцинної і дільничо-черезсмужної форм відрубна і хутірська різновидності дільничої форми. Проведення столипінської реформи прискорило цей процес.

Революційні аграрні перетворення 1917—1923 рр. серйозно вплинули на форми селянського землекористування (див. табл. 10). Вл-

Таблиця 10.

Форми селянського землекористування в УРСР у 1923 р. (% від загальної площі селянських земель)¹²⁹.

Округа	Колективна	Общинна	Дільнична		
			через-смужна	відрубна	хутірська
Коростенська	—	—	62,0	10,0	28,0
Волинська	1,05	—	80,85	6,3	11,8
Київська	0,6	2,2	85,2	8,8	3,2
Бердичівська	—	—	96,2	2,9	0,9
Білоцерківська	2,7	—	93,1	3,2	1,0
Проскурівська	1,7	—	94,7	3,1	0,5
Вінницька	1,5	—	94,13	3,68	0,69
Кам'янець-Подільська	0,8	—	94,6	3,5	1,1
Могилів-Подільська	2,0	—	94,0	3,0	1,0
Тульчинська	0,7	—	93,3	4,0	2,0
Уманська	1,4	—	93,1	5,0	0,5
Черкаська	1,0	—	98,0	1,0	—
Одеська	4,0	19,0	65,0	11,0	1,0
Зінов'ївська	4,0	0,5	86,0	9,0	0,5
Миколаївська	3,9	21,1	72,3	2,7	—
Дніпропетровська	—	64,0	28,0	7,0	1,0
Запорізька	1,0	87,0	3,0	5,0	4,0
Маріупільська	2,0	46,0	34,0	18,0	—
Сталінська	1,4	78,6	7,0	7,8	5,2
Луганська	1,0	82,0	16,0	1,0	—
Артемівська	1,5	82,4	—	9,5	6,6
Старобільська	0,5	83,5	8,0	8,0	—
Ізюмська	1,0	62,0	18,0	14,0	5,0
Куп'янська	4,3	49,5	30,4	11,5	4,3
Харківська	—	36,0	41,5	22,0	0,5
Сумська	1,0	50,0	45,0	4,0	—
Глухівська	0,5	2,5	96,7	0,1	0,2
Конотопська	0,2	9,7	88,9	0,7	0,5
Чернігівська	0,1	—	99,9	—	—
Ніжинська	0,4	—	95,2	3,4	1,0
Прилуцька	0,8	—	95,1	3,0	1,1
Роменська	0,81	—	85,59	6,52	7,08
Лубенська	0,8	—	89,1	5,3	4,8
Полтавська	0,7	—	70,0	20,5	8,8
Пересічно по Україні	1,1	26,2	64,5	5,8	2,4

никла нова форма — колективна, що в 1923 р. охоплювала 1,1% селянських земель. У районах, де общинна форма примусово зруйнувалась під час сталинської реформи, спостерігався процес відродження цієї форми. Питома вага общинної форми селянського землекористування в 1923 р. на Україні становила 26,2%, тобто її питома вага дещо зросла в порівнянні з 1917 р. Але панівною формою селянського землекористування на Україні в 1923 р. залиша-

лася діляничо-черезсмужна, що охоплювала 64,5% селянських земель. Таким чином, ці цифри спростовують думку, поширену в спеціальній літературі, про абсолютне переважання общинної форми землекористування на Україні в 20-х роках¹³⁰.

При общинній формі землекористування за кожним общинником визнавалося право на рівну частку землі в угіддях громади. Для урівнювання земельних наділів в таких громадах проводили переділи землі. Вони могли бути загальними, або мати вигляд «скидки і накидки по окремих дворах»¹³¹. У перші роки після Жовтневої революції в більшості общин відбувалися щорічні загальні переділи землі. Ця практика дуже негативно вплинула на стан рільництва, оскільки землю не угноювали, обробляли небало, сподіваючись наступного року отримати кращу ділянку. Тому Земельний кодекс 1922 р. обмежив час проведення земельних переділів трьома сівозміними¹³². При пануванні трипілья в громадах общинників переділ міг відбуватися через 9 років. У тих громадах, де була відсутня стабільна сівозміна, Наркомзем встановив 12-річний термін переділів землі¹³³. Достроковий переділ дозволявся тільки при проведенні землеустрою або при переході до поліпшеної сівозміни. Але вимоги закону погано виконувалися селянами-общинниками. Адже головна турбота общини була та, щоб урівняти земельні наділи, як з кількісної, так і з якісної сторони. Тому щорічні переділи спостерігалися упродовж всього доколгоспного періоду, хоча з середини 20-х років їх інтенсивність дещо почала затухати.

У 20-х роках на Україні при переділах ріллі в 75% випадків основною розверстальною одиницею був їдець¹³⁴. У відносно батато-земельних округах Степу використовували і інші розверстувальні одиниці — двір, робочу силу¹³⁵, що дозволялося Зразковим статутом земельної громади з общинною формою землекористування¹³⁶.

При розподілі сіножатей в общинах застосовували два способи. В одному випадку сіно косили гуртом, а потім по жеребку ділили стіжки. В іншому випадку щороку ділили сіножаті за розверстувальними одиницями, що були прийняті в громаді при розподілі ріллі, і кожен сам косив і звозив сіно¹³⁷.

Садібні землі общинники, як правило, не урівнювали. Лишок або недостачу садібної землі вирівнювали за рахунок польових земель¹³⁸.

Рілля общинники ділили так. Кожне поле в сівозміні ділили на частини залежно від якості землі, потім на гони залежно від віддалі до села. За допомогою жеребкування в кожному гоні общинник отримував свою смужку землі. Наділ його, таким чином, складався з більшої або меншої кількості смужок, розкиданих по всіх полях громади¹³⁹.

Общинна форма землекористування була самою консервативною формою селянського землекористування на Україні. Постійні переділи землі порушували стабільність землекористування і не давали

можливості селянину вести раціональне господарство. Недоліком общини була також абсолютна перевага архаїчного трипілля¹⁴⁰. Спосіб розподілу землі в общині, як неодноразово писали агрокореспонденти, істотно гальмував впровадження поліпшеної сівозміни¹⁴¹. Наслідком общинного розподілу земель була черезсмужність, дрібносмужність, багатосмужність, а в великих общинах ще і далекоземелля. Тому, як постійно відзначали земельні органи УРСР у 20-х роках, община була гальмом у розвитку сільського господарства республіки¹⁴². Зрівняльний розподіл земель в общині не рятував селян-общинників і від класового розшарування, оскільки зберігалася диференціація селян по худобі та реманенту. Чимало селян розуміло нікчемність общинних переділів землі, неможливість за їх допомогою досягти матеріального достатку. Тому там, де община під час аграрної революції відродилася, це було тимчасове явище. Селяни використали знайомий їм розподільний механізм общини для зрівняльного поділу конфіскованих земель. Як тільки в 20-х роках селянське землекористування стабілізувалося, почався зворотний процес розпаду общинної форми землекористування (див. табл. 11). Так, якщо в 1923 р. в Одеській окрузі общинна форма землекористування охоплювала 19 %, то на початку 1929 р. — 7,2 %. Зменшилася питома вага цієї форми в Миколаївській, Запорізькій, Сталінській, Луганській, Артемівській, Старобільській, Сумській і Конотопській округах. Але процес ліквідації общинної форми землекористування на Україні відбувався суперечливо. В Дніпропетровській, Маріупільській, Ізюмській, Куп'янській, Харківській, Глухівській та деяких інших округах питома вага общинної форми землекористування за 1923—1929 рр. збільшилася. Тому пересічно по Україні питома вага общинної форми землекористування скоротилася з 1923 до 1929 р. незначно — з 26,2 до 26 % (див. табл. 10, 11).

Найбільш поширеною формою селянського землекористування на Україні в 20-х роках була дільнична. При цій формі землекористування за кожним двором громади визнавалося право користуватися землею в незмінному розмірі у вигляді черезсмужних, відрубних і хутірських дільниць¹⁴⁴.

При дільнично-черезсмужній формі землекористування ділянки однорідних угідь, наприклад ріллі, одного й того ж господаря розміщувалися в різних місцях земельних угідь громади. Відмінність цієї форми від общинної полягає в тому, що заборонялося проводити переділи землі. Господар постійно користувався одними ділянками землі, закріпленими за ним. Таким способом досягалася певна стабільність землекористування, селяни без побоювання, що наступного року наділ поміняють, могли угноювати землю, вести боротьбу з бур'янами тощо. Громада, за постановою зборів, більшістю голосів могла змінити місце або межі ділянок окремих дворів лише при переході до поліпшеної сівозміни і переході на широкі смуги¹⁴⁵.

Таблиця 11

Форми селянського землекористування на Україні за станом на 1 січня 1929 р.
% від загальної площі селянських земель¹⁴³

Округи	Колективна	Общинна	Дільнична			Змішана
			Через- смужна	Відрубна	Хутір- ська	
Коростенська	2,6	—	25,9	34,2	37,2	0,1
Волинська	2,8	—	38,2	43,7	15,2	0,1
Київська	4,6	—	75,1	17,0	3,1	0,2
Бердичівська	6,3	—	80,2	11,2	2,1	0,2
Білоцерківська	6,3	—	86,6	5,9	0,7	0,5
Проскурівська	7,3	—	89,4	2,3	0,8	0,2
Вінницька	5,7	—	88,6	2,3	2,5	0,9
Кам'янець- Подільська	3,9	—	90,1	5,4	0,6	—
Могилів- Подільська	6,6	—	82,7	6,4	0,6	3,7
Тульчинська	5,2	—	94,5	0,3	—	—
Уманська	4,5	1,3	87,2	6,4	0,5	0,1
Черкаська	8,2	0,1	72,3	16,4	2,9	0,1
Одеська	6,3	7,2	85,6	0,6	0,2	0,1
Зінов'ївська	6,7	0,6	91,2	0,6	0,7	0,2
Миколаївська	4,3	13,9	77,1	0,1	0,1	4,5
Дніпропет- ровська	3,9	70,2	23,1	2,5	0,3	—
Запорізька	4,1	62,1	25,5	2,6	0,1	5,6
Маріупольська	2,6	57,1	38,9	0,6	0,3	0,5
Сталінська	6,4	45,1	45,8	0,8	0,4	1,5
Луганська	6,4	70,9	18,8	1,0	0,1	2,8
Артемівська	6,2	48,6	42,6	1,7	0,9	—
Старобільська	5,7	28,4	64,1	1,3	0,5	—
Ізюмська	1,8	68,1	24,2	3,1	0,9	1,9
Куп'янська	3,9	78,5	13,9	0,6	0,2	2,9
Харківська	3,1	67,4	22,1	3,7	1,8	1,9
Сумська	0,1	49,6	48,3	1,1	0,4	0,5
Глухівська	5,3	27,4	60,3	0,1	2,4	4,5
Конотопська	2,3	5,6	91,2	0,8	0,1	—
Чернігівська	0,8	3,5	95,7	—	—	—
Ніжинська	2,8	2,2	78,9	8,3	7,4	0,4
Прилуцька	2,8	—	91,8	2,8	1,4	1,2
Роменська	2,8	—	74,5	14,9	6,0	1,8
Лубенська	2,3	—	77,1	17,4	2,7	0,5
Полтавська	2,2	—	79,2	15,2	3,4	—
Пересічно по Україні	4,2	26,0	61,3	4,5	1,4	2,6

Дільнично-черезсмужна форма була більш прогресивною, ніж общинна, оскільки закріплювала землю за окремими господарствами. Але і вона мала низку недоліків: багатосмужність, дрібносмужність, черезполосицю, далекоземелля, примусовий характер сівозміни при збереженні системи відкритих полів, випасу череди по стерні,

трипілля, що було несумісним з прогресом у сільському господарстві.

Селянство усвідомлювало недоліки старих форм землекористування. Частина з них намагалася поліпшити своє землекористування шляхом виходу на хутори та відруби. Відруб відрізняється від черезсмужного виду дільничої форми тим, що весь польовий наділ селянина був у одному місці — відрубі, а садиба знаходилася в селі. Хутір відрізняється від відруба тим, що садиба селянина розміщується на його наділі, він не був зв'язаний господарськими потребами зі своїми сусідами. Таким чином, хutorяни та відрубники не зазнавали збитків від далекоземелля, черезсмужності, переділів землі тощо. В 1923—1927 рр. на Україні спостерігався деякий зріст кількості і площі хutorів та відрубів. Але хутір і відруб мали господарську перевагу над іншими індивідуальними формами, якщо мали достатню площу, яка становила для Лівобережжя та Правобережжя не менше 10 дес., а для Степу та Полісся не менше 12 дес.¹⁴⁶ Оскільки наділи переважної більшості селянських господарств УРСР у 20-х роках були менші, то з економічної точки зору хutorи і відруби були їм не вигідні. Тому масового переходу селян України на хutorи і відруби не відбулося. У 1929 р. відруби займали всього 4,5 %, а хutorи — 1,4 % площ селянського землекористування. Помітний відсоток вони складали тільки в Коростенській і Волинській округах, де їх утворенню сприяли природні умови Полісся, в Київській, Бердичівській, Черкаській, Роменській, Лубенській і Полтавській округах, де їх наявність пояснюється давньою традицією (див. табл. 11).

Намагаючись знайти вихід з незручностей індивідуальних форм землекористування, селяни звернули увагу на громадські багатопільні сівозміни. «Поширюється тяга селянства до громадських багатопільних сівозмін» — відзначав у 1926 р. пленум Роменського округового комітету КП(б)У¹⁴⁷. Подібні симпатії висловили селяни Тульчинської, Проскурівської, Куп'янської та інших округ¹⁴⁸. Громадські багатопільні сівозміни не були самостійною формою землекористування. Їх заводили при землеустрої в громадах з общинною і дільничо-черезсмужною формами, де вони могли стати основою колективної форми землекористування. Цілком зрозуміло, що їх не можна було завести при наявності відрубів та хutorів.

Радянська влада всіляко підтримувала перехід до громадських багатопільних сівозмін. Так, на 1 жовтня 1927 р. на Україні було землевпоряджено понад 10 тис. земельних громад, або кожна четверта. З них більше 2400 громад на площі 2,5 млн дес. перейшли до громадських сівозмін¹⁴⁹. XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. постановив всіляко сприяти росту таких форм землекористування, які допомагали розвитку кооперування і механізації сільського господарства, і обмежити практику виділення на відруби і особливо на хutorи, або зовсім припинити її в тих випадках, коли це приводить

до зросту куркульських елементів¹⁵⁰. Тому в 1928—1929 рр. площа хуторів та відрубів при землеустрої неухильно скорочувалася. Якщо в 1927 р. на Україні їх площа становила 6,9 % від землевпорядкованої площі, то в 1929 р. — лише 0,4 %¹⁵¹. Але в ході землеустрою в 1928—1929 рр. спостерігалися і негативні тенденції. Був взятий жорсткий курс на знищення хуторів та відрубів як видів дільничої форми селянського землекористування. В листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) схвалив лінію ЦК КП(б)У на ліквідацію хутірської та відрубної форм землекористування¹⁵². Це суперечило ленінській аграрній політиці, що проголошувала свободу вибору селянами форм землекористування. Примусове зселення хуторян у села не відповідало інтересам ні селян, ні держави.

Напередодні суцільної колективізації зазнала значних змін і земельна громада. XV з'їзд ВКП(б) зажадав забезпечити керівну роль Рад у земельних громадах, позбавити права голосу в цих селянських об'єднаннях осіб, що не мали прав вибору до Рад. На основі резолюції XV з'їзду «Про роботу на селі» були розроблені та прийняті 15 грудня 1928 р. ЦВК СРСР «Загальні засади землекористування і землеустрою». Тут чіткіше, ніж у Земельному кодексі, виявлявся класовий принцип користування землею — бідняки і середняки отримали право на кращі та зручніше розміщені ділянки землі в громаді, а колективи отримали нові переваги в землекористуванні, куркулі були позбавлені права вирішального голосу на зборах громади і не могли бути обрані до керівництва цим селянським об'єднанням, сільські Ради отримали право накладати вето на рішення сходу громади, якщо вони суперечили радянському законодавству, завданням кооперації і інтересам бідноти¹⁵³.

На Україні юридичне підпорядкування земельних громад місцевим Радам почали впроваджувати в життя згідно з «Положенням про сільські Ради», прийнятим ВУЦВК 12 жовтня 1927 р.¹⁵⁴ З 1928 р. на Україні почали ліквідовувати общинний спосіб жеребкування при розподілі угідь і вводити класовий принцип: біднякам, членам комнезамів землю відводили поблизу села і в одному місці з врахуванням майбутньої колективізації, куркулям земля відводилася на далеких і гірших за якістю ґрунтів ділянках¹⁵⁵. Студенецька земгромада Переяславського району Київської округи, керівництво якої було в руках комнезамівців, 13 вересня 1928 р. постановила: «Список нашої громади, складений комісією і поділений на три соціальні групи, затвердити. Першій групі землю нарізати ближче до села, другій групі в середині, третій групі найдалі від села — під Панфілівку»¹⁵⁶.

Земельні громади сприяли кооперації і поступовій колективізації селянських господарств. Матейківська земгромада Барського району Могилів-Подільської округи в січні 1927 р. організувала машинне товариство, куди вступили всі господарства. В 1928 р. у Матейках громада гуртом засіяла 20 дес. конюшини, а в 1929 р. ще 40 дес.

У громаді колективно сівалками посіяли озимі, спільно використали штучні добрива під буряк та пшеницю, колективно повели боротьбу з бур'янами. 16 травня 1929 р. земгромада перейшла на статут тесо-зу¹⁵⁷. Як видно з службової записки Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів, надісланої 17 жовтня 1929 р. до ВУЦВК, на статuti колективних об'єднань перейшло 355 земельних громад республіки¹⁵⁸. Саме життя штовхало індивідуальні селянські господарства, об'єднані в земельні громади, до усупільнення окремих сільськогосподарських робіт та процесів. Але земгромада не могла стати інструментом примусової колективізації. Громада була демократичною організацією всіх селянських господарств даного села. Вона була життєздатною організацією поки відповідала інтересам всіх своїх членів. Отже, земельна громада по своїй суті була ворожа командно-бюрократичній системі, що почала набирати силу на селі з кінця 20-х років. Коли кошти і майно земгромад у 1929 р. опинилися в розпорядженні адміністративного апарату сільрад¹⁵⁹, громада стала не потрібна командно-бюрократичній системі¹⁶⁰. Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. у районах суцільної колективізації земельні громади були ліквідовані, а їх права та обов'язки були передані сільрадам¹⁶¹.

Розділ IV. РОБОЧА ХУДОБА І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ РЕМАНЕНТ У СЕЛЯНСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

1. Робоча худоба

Основною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві України в доколгоспний період була робоча худоба — коні та воли. Селянин, який не мав їх, втрачав можливість вести самостійне господарство.

Навесні 1923 р. у селянських господарствах України налічувалося 3760,8 тис. коней, або 76,9 % від рівня 1916 р. Особливо постраждало селянське конярство в Степу, де весною 1923 р. коней залишилось тільки 55,1 % від рівня 1916 р.¹ «Трупи і скелети коней на дорогах», — писали очевидці з Запорізької губернії.² Це був наслідок війни, а потім безкормиці в голодний 1921/22 р. Для селянського господарства це була справжня катастрофа. Саме селянство вибратися з біди не могло. Потрібна була негайна допомога Радянської влади. «Завдання відродження тваринництва повинно стати найпершим завданням держави», — говорилося в постанові ВУЦВК від 22 травня 1922 р.³ Основним заходом, що застосувала Радянська влада для відродження скотарства, був державний цільовий кредит селянам для придбання худоби. Держава організувала

закупку коней у північних районах України та за кордоном і про-
давала їх селянам голодних степових губерній республіки на пільгових
умовах: сплатити готівкою 15 % вартості тварини, решту ж повер-
нути через 2 роки при 6 % річних⁴. Всього за 1922—1926 рр. через
державні та кооперативні організації УРСР для придбання робочих
коней селянам відпустили 40 млн крб. кредиту в цінах 1926 р., на
які придбали 400 тис. голів робочої худоби⁵. Органи Наркомзему
УРСР вжили низку заходів для збереження племінної худоби.
В 1926 р. у республіці діяло 13 кінних заводів, стаєнь, розплідників,
що належали державі, і 180 кінних заводів на кооперативних заса-
дах. Крім того, в 1926/27 господарському році діяло 6,5 тис. злучних
пунктів для коней і 5,1 тис. для великої рогатої худоби⁶. Морально
і матеріально заохочувались селяни — власники племінних жереб-
ців і бугаїв. У комплексі ці заходи Радянської влади суттєво допо-
могли селянству відродити поголів'я і поліпшити якість коней та
волів. Селяни не лише розраховували на допомогу держави, але й
самі докладали всіх зусиль до відродження поголів'я худоби. Про
енергійну працю в цьому напрямку свідчать дані про питому вагу
молодняка серед кінського поголів'я. Так, у 1916 р. на Україні на-
раховувалося 22,9 голів молодняка на 100 селянських коней, що
забезпечувало відтворення поголів'я. В 1923 р. молодняка стало
тільки 18 голів на 100 коней, що свідчило про незадовільний стан
табуна. Але в наступні роки почався неухильний ріст питомої ваги
молодняку і в 1929 р. він становив 34,3 одиниць на 100 коней. Кін-
ське поголів'я було відновлене. Якщо в 1923 р. у республіці нарахо-
вувалося 3760,8 тис. коней у селян, то у 1925 р. вже 4123,9 тис., а
в 1927 р. — 5005,7 тис., тобто рівень 1916 р. по поголів'ю був пере-
вершений на 2,4 %. Одночасно була відновлена кількість і робочих
коней у селян. У 1929 р. їх нараховувалося на 2,6 % більше, ніж
у 1916 р. Селянин був кровно зацікавлений у відродженні, зміцнен-
ні, розвитку свого господарства. Саме особиста матеріальна зацікав-
леність селянина була головним стимулом, що привів до швидкого
відновлення поголів'я робочої худоби. Лише в Степу, де селянське
тваринництво особливо постраждало в 1921/22 р., селянам не вда-
лося повністю відновити поголів'я коней (2092,3 тис. у 1916 р. і
1901,8 тис. у 1929 р.)⁷.

Окрім коней, певне місце в селянському господарстві України
займали робочі волі. В 1923 р. волів у селян УРСР нараховувалося
837,4 тис. У 20-х роках питома вага волів серед робочої худоби по-
чала зменшуватися. В сільськогосподарській статистиці 20-х років
при підрахуванні тяглової сили прийнято вважати за одну робочу
одиницю два волі або одного коня. У 1923 р. волі складали 10,6 %
робочих одиниць у селянських господарствах, а в 1929 р. лише 4,8 %.
Головна причина зменшення питомої ваги волів і їх заміни кіньми
полягала в тому, що при польових роботах кінь вдвічі продуктивні-
ший вола, а при возовиці продуктивність зростає в чотири рази⁹.

Тому доля волів була вирішена — вони почали зникати з селянського господарства (див. табл. 12).

Таблиця 12

✓ Робоча худоба в селянських господарствах України в 1916—1929 рр.
(тис. голів)⁸

Показники	1916	1923	1925	1927	1929
Абсолютна кількість коней	4890,7	3760,8	4123,9	5005,7	5480,8
В тому числі робочих коней	3979,0	3082,5	3270,8	3856,9	4081,0
Абсолютна кількість волів	493,4	837,4	850,3	929,6	552,1
В тому числі робочих волів	445,7	731,5	654,4	760,7	414,7

При характеристиці стану робочої худоби важливо встановити ефективність її використання у селянському господарстві. Передусім, вона визначається кількістю робочих одиниць, що припадала на одиницю посіву. Потрібно також встановити мінімальне навантаження на одну робочу одиницю, менше якого худоба не виправдовує свого утримання в господарстві (її годівля і догляд збиткові для селянина), виявити оптимальне навантаження робочої худоби, тобто визначити ту кількість коней або волів, котра ідеально відповідала б потребам господарства. І, нарешті, треба визначити максимальне навантаження на одну робочу одиницю, більше якого кінь або пара волів не в змозі опрацювати за один польовий сезон. Цими розрахунками займалися відомі в 20-х роках на Україні спеціалісти з економіки сільського господарства О. К. Філіповський, П. А. Римаренко, О. І. Китаєв та ін. Вони визначили, що 3 дес. посіву на Поліссі і Правобережжі, 4 дес. посіву на Лівобережжі і в Степу були мінімальним навантаженням для одного коня або пари волів; 5 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, 6 дес. посіву в Степу були оптимальним навантаженням; 10 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі, Лівобережжі, 12 дес. посіву в Степу були максимальним навантаженням на одного коня або пару волів¹⁰. Використовуючи ці підрахунки, ми встановили, що в середині 20-х років 41,7 % селянських господарств, які володіли робочою худобою, не могли забезпечити своїй худобі і мінімального навантаження¹¹. Тобто утримання коней і волів було збитковим для цих господарств, якщо тільки вони не займалися додатковими заробітками поза власними господарствами. Як правило, це були господарства бідняків і маломісних середняків. 51,66 % селянських господарств України, що мали робочу худобу, могли забезпечити своїм коням або волам тільки мінімальне навантаження¹². Це були здебільшого господарства типових середняків. Тільки 6,64 % селянських господарств — власників худоби на Україні забезпечували оптимальне навантажен-

ня для своїх коней або волів¹³. Це були, як правило, господарства заможних господарів. Таким чином, можна зробити висновок, що переважна частина господарств України в силу дрібних розмірів свого наділу використовувала тяглову силу неефективно. Особливо це явище було помітним на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі. Краще використовувалася робоча худоба у Степу, але і там середні показники не досягли оптимального рівня. Наші підрахунки підкріплюються даними інших джерел. Так, по матеріалам селянських бюджетів за 1925/26 господарський рік, 26,7 % упряжної або тягової сили на Поліссі, 27,5 % на Лівобережжі, 22,9 % на Правобережжі і 14,1 % у Степу селяни не могли використати¹⁴. Все це підвищувало собівартість сільськогосподарської продукції, лягало важким тягарем на селянські господарства. Споживаючи 30 % кормів¹⁵, робоча худоба гальмувала розвиток продуктивного скотарства.

Та, незважаючи на значне недовикористання робочої худоби, в ній відчувалася велика потреба. Так, у 1925 р. витрати малоземельних господарств від несвочасного обробітку ґрунту становили 7—10 крб. на десятину. А вже під час польових робіт необхідно швидко впоратись, а незаможні селяни наявними кіньми не встигали, зазнавали втрат. В той же час господарства, що мали 15 і більше десятин посіву на двір, своєчасно виконували всі роботи, мали додаткові прибутки, за рахунок яких відшкодовували вартість утримання пари коней¹⁶. Тому, незважаючи на значне недовантаження коня або вола, селянин з усіх сил намагався мати власну робочу худобу і позбувався її лише при надзвичайних обставинах. В індивідуальному селянському господарстві України в 20-х роках склалася з робочою худобою складна ситуація: з одного боку, запасу тягової сили було значно більше норми, з іншого боку, робочої худоби бракувало в малопосівних, малоземельних господарствах.

У 1917 р. на Україні було 45,54 % селянських дворів, що не мали робочої худоби. В 1923 р. таких господарств нараховувалося 46,63 %. Тобто воєнне лихоліття і голод 1921/22 року призвели до збільшення питомої ваги цієї категорії селянських господарств. Починаючи з 1923 і до 1929 р. кількість селянських дворів без робочої худоби неухильно зменшувалася і в 1929 р. становила 38,7 % (див. табл. 13). Найменше таких господарств було на Поліссі — 21,7 %, найбільше на Правобережжі — 48,3 %¹⁸.

За 1917—1929 рр. на Україні різко збільшилася питома вага селянських дворів, що мали по одній голові робочої худоби на господарство: в 1917 р. їх було 12,08 %, а в 1929 р. — 37,9 %. Це були в основному колишні безземельні або малоземельні селяни, які отримали від Радянської влади землю і поступово придбали робочу худобу.

Питома вага господарств з двома головами робочої худоби спочатку різко зменшилася — з 30,48 % у 1917 р. до 17,99 % у 1923 р., а потім почала зростати і в 1929 р. становила на Україні 21,5 %.

✓ Угрупування селянських господарств України по робочій худобі
(в % від загальної кількості) ¹⁷

Роки	Без робочої худоби	Мали робочої худоби, голів			
		1	2	3	4
1917	45,54	12,08	30,48	5,48	6,42
1923	46,63	32,76	17,99	1,72	0,90
1925	45,70	32,20	19,29	1,82	0,99
1927	42,10	30,90	23,35	2,28	1,37
1929	38,70	37,90	21,50	1,50	0,40

Серед цієї категорії переважали здебільше середняки, господарства яких підупали під час громадянської війни і голоду 1921/22 р. За роки непу вони відродили своє господарство, в тому числі частина з них відновила і поголів'я робочої худоби.

За 1917—1923 рр. на Україні різко скоротилася питома вага господарств, що мали три і більше голів робочої худоби: в 1917 р. — 11,9 %, в 1923 р. — 2,62 %. Згодом, у 1923—1927 рр. їх питома вага почала зростати і досягла 3,65 %. Але з 1928 р., під тиском надзвичайних заходів при заготівлі хліба, власники трьох і більше голів робочої худоби почали збувати коней та волів і весною 1929 р. таких господарств у республіці нараховувалося тільки 1,9 %.

Таким чином, у доколгоспний період на Україні більше третини селянських господарств були без робочої худоби. З економічної точки зору вони не були спроможні самостійно вести господарство. Лише наймаючи тягло вони продовжували існувати. Майже третина господарств мала одного коня. Для виконання деяких робіт у господарстві їм доводилося спрягатися. Певна частина незаможників намагалася знайти вихід, використовуючи корів як робочу худобу. По даним ЦСУ УРСР, у 1924 р. на Волинському Поліссі селяни використовували для роботи 0,3 % корів, на Правобережжі — 3,2 %, на Лівобережжі — 0,8—15,9 %, у Степу — 17 % ¹⁹. В наступні роки відсоток робочих корів поступово зменшився, але їх використання збереглося впродовж всього доколгоспного періоду, символізуючи собою страшенну відсталість технічної бази сільського господарства України в 20-і роки.

Цифрові дані, наведені в табл. 13, не дають нам змоги встановити, до якої соціально-класової групи селянства належали власники робочої худоби. Тому розглянемо дані про розподіл робочої худоби за групами селянських господарств за вартістю засобів виробництва (табл. 14).

Селян без засобів виробництва, або з засобами до 200 крб. на двір, що їх відносять до бідняцьких, нараховувалося на Україні в 1927 р. 23,7 %. Вартість їх робочої худоби дорівнювала 1,85 % від

вартості всієї селянської робочої худоби, тобто вони володіли мізерною кількістю коней і волів. Це були безкінні і рідко однокінні господарства.

Таблиця 14

Розподіл робочої худоби по групах селянських господарств за вартістю засобів виробництва на Україні в 1927 р.²⁰

Групи господарств за вартістю засобів виробництва	Кількість господарств, %	Вартість робочої худоби, %
Без засобів виробництва	2,9	—
З засобами виробництва:		
до 100 крб.	10,3	0,17
101—200 крб.	10,5	1,68
Разом по групі	23,7	1,85
201—400 крб.	21,7	11,16
401—800 крб.	32,2	37,15
801—1600 крб.	18,4	37,15
Разом по групі	72,3	85,46
Більше 1600 крб.	4,0	12,69

Господарств з вартістю засобів виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, що їх відносять до середняцьких, було 72,3 %, а вартість їх коней та волів дорівнювала 85,46 %. Тобто, потрібно визнати, що середняки концентрували в себе основну частку селянської робочої худоби. Але серед цієї групи селян були великі відмінності по вартості худоби. Так, у групі незаможних середняків, з вартістю засобів виробництва від 201 до 400 крб. на двір, яких було 21,7 % від всіх селян, вартість худоби становила 11,6 %. Це були однокінні господарства. А в групі заможних середняків, що мали від 801 до 1600 крб. засобів виробництва на двір, яких нараховувалося 18,4 % всіх господарств, вартість робочої худоби складала 37,15 %. Не має сумніву, що це здебільше двокінні господарства, а дехто мав і по троє коней.

Господарств з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір, що їх звичайно відносять до дрібнокапіталістичних (куркульських), було 4 % від загалу, але володіли вони 12,69 % вартості селянської робочої худоби. Це свідчить, що вони мали по три і більше голів робочої худоби.

Отже, коні та воли у доколгоспному селі були розподілені серед селян дуже нерівномірно, що створило передумови для поширення орендних відносин.

Питома вага господарств, що користувалися власною худобою для польових робіт, на Україні становила в 1924 р. 29,4 %, в 1927 р. — 29,23 %. Їх відсоток зростає паралельно із збільшенням посівної площі в господарствах. В розрізі окремих регіонів відсоток селян, що використовували в 1927 р. власну робочу худобу, складав на

Поліссі 52,46 %, на Лівобережжі — 34,08 %, у Степу — 24,2 %, на Правобережжі — 23,93 % ²¹.

Користувалися найманою робочою худобою на Україні в 1924 р. — 38 %, у 1927 р. — 33,62 % селянських господарств, у тому числі на Правобережжі 46,37 %, у Степу — 30,49 %, на Лівобережжі — 24,73 %, на Поліссі — 22,11 % ²². Відсутність коня або волів у гарячу посівну пору вела до закабалення безхудобних господарств сільськими глитаями. Адже не наймач, а здавець худоби диктував свої умови. Так, за відробітки в 1924 р. наймали худобу в Степу від 10,5 до 16,7 % селян, на Правобережжі та Лівобережжі — 31,5—45,6 %, на Поліссі — 38,6—41 % ²³. Це була найважча в доколгоспному селі форма оренди худоби, за якою під виглядом сусідської взаємодопомоги приховувалася нееквівалентна, низька оплата праці селянина — бідняка в господарстві глитає — власника коня. Інший спосіб найму робочої худоби безкінними селянами України в 1924 р. — за рахунок здавання частини своїх наділів власникам робочої худоби. В Степу таких господарств нараховувалося 22—33,3 %, в інших районах України від 9,3 до 19,6 % ²⁴. Як правило, за користуванням конем у Степу доводилося здавати до половини земельного наділу ²⁵.

Суприсягою користувалися при виконанні кінських робіт у господарстві в 1924 р. 28,2 % селян України, у 1927 р. — 34,31 %. В тому числі на Поліссі — 23,47 %, на Правобережжі — 27,31 %, на Лівобережжі — 37,74 %, у Степу — 42,2 % господарств ²⁶.

Господарства, що здавали робочу худобу в найми, здебільшого належали до заможних господарств. У 1925 р. їх було 11,2 % від загальної кількості. Здавали в найм худобу не лише куркулі, але й частина трудящих селян, що намагалися в такий спосіб відшкодувати її утримання у власному господарстві.

Табл. 15 свідчать, що в групі з вартістю засобів виробництва до 200 крб. на двір (бідняки) баланс був від'ємний, тобто виплати за найм у 20 разів переважали прибутки за здані в найм засоби виробництва.

Від'ємний баланс був у незаможних середняків, що мали засобів виробництва вартістю від 201 до 400 крб. на двір, і в типових середняків — з вартістю засобів виробництва від 401 до 800 крб. на двір.

Прибуток від здавання в найм засобів виробництва мали заможні середняки, що мали засобів виробництва вартістю від 801 до 1600 крб. на двір. Різко, в 3,7 раза, переважав прибуток за здані в найм засоби виробництва над видатками за найм засобів виробництва в групі селян, що мали засобів виробництва вартістю понад 1600 крб. на двір, тобто в дрібнокапіталістичних господарствах.

До кінця 20-х років робоча худоба залишилась основною тягловою силою в селянському господарстві УРСР. Питома вага механічних двигунів становила менше 2 % тяглової сили. В перерахунку

Витрати за найм і прибуток за здані в найм засоби виробництва в перерахунку на одне селянське господарство України в 1927 р., крб.²⁷

Господарства за вартістю засобів виробництва	Виплачено за найми засобів виробництва	Отримано за здані в найм засоби виробництва	Баланс господарства за найм — здавання в найм засобів виробництва
До 200 крб.	13,65	0,69	-12,96
201—400 крб.	12,20	2,38	-9,82
401—800 крб.	8,67	5,75	-2,92
801—1600 крб.	8,53	13,36	+9,83
Більше 1600 крб.	10,36	38,24	+27,88
Пересічно	10,66	6,43	-4,23

на одиницю посівної площі сільське господарство було задовільно забезпечене кінями та волами. Але дрібні розміри землекористування ставили жорсткі рамки ефективному використанню робочої худоби в більшості господарств. Спостерігалось значне недовикористання робочої сили коней та волів. Робоча худоба, споживаючи третину кормів, утруднювала розвиток продуктивного скотарства, підвищувала собівартість виробленої продукції. В той же час, не зважаючи на значне недовикористання робочої худоби, селяни — бідняки та незаможні середняки відчували велику потребу в тяглі. Питома частка безкінних селянських господарств України, хоч вони і одержували підтримку від Радянської влади, була дуже високою. Найвистіжнішою значної кількості безтяглових господарств серйозно гальмувала розвиток сільського господарства, оскільки земельні наділи останніх оброблялися невчасно, врожаї були низькими, товарність мізерною. Безхудобні господарства були об'єктом експлуатації з боку заможних, куркульських верств села. Таким чином, тяглова сила була вузьким місцем у селянському господарстві, серйозною перепорою на шляху піднесення сільського господарства республіки. Вихід був на шляхах механізації і кооперації селянських господарств.

2. Сільськогосподарський реманент

Реманент — важливий чинник у селянському господарстві. Без нього неможливе виробництво сільськогосподарської продукції. Напередодні соціалістичної революції на Україні нараховувалося 43,5 % селянських господарств без вдосконаленого реманенту²⁸, а в 1920 р. — 24 % від загальної кількості селянських дворів²⁹. Голод 1921/22 р. і недорід 1924 р. призвели до збільшення кількості безреманентних господарств в УРСР, голодні селяни обмінювали реманент на хліб³⁰. Процес збільшення господарств без знарядь для оранки та сівби спостерігався на Україні до 1925 р. Так, у 1921 р. їх нараховувалося 29,9 %, у 1923 р. — 33,8 %, у 1925 р. — 41,9 % від загальної кількості селянських дворів³¹. Причина цього

явища не лише голод та недорід, коли селяни розпродавали реманент, а також і несприятливі ціни на сільськогосподарські знаряддя і машини. Стулення «ножиць цін», кредити і пільги в машинопостачанні з боку Радянської влади, відбудова сільського господарства, накопичення певних коштів у селян призвели до зменшення питомої ваги господарств без знарядь для оранки та сівби. Так, у 1926 р. їх нараховувалося 39,7 %, а в 1927 р. — 37,8 %³². Якщо в 1923 р. селяни купили реманенту лише на 3 млн крб., то в 1927 р. — на 43 млн крб.³³ Машинопостачання здійснювалося через спеціалізовані акціонерні товариства «Село—техніка» (в 1922—1924 рр.), «Плугатар» (в 1926—1928 рр.), установи сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» (в 1922—1929 рр.) та систему державного постачання — Держсільсклад. З 1924 р. Радянський уряд зобов'язав державні установи і підприємства та кооперативні організації продавати реманент по довоєнних цінах³⁴. Для придбання реманенту селянам виділяли довгострокові кредити³⁵. Важливим заходом, що забезпечував безреманентному селянству обробіток землі, була організація машинно-прокатних пунктів. На 1 жовтня 1927 р. їх нараховувалося 5163, тобто вони діяли на території кожної другої сільради³⁶.

З 1928 р. почалися негативні для індивідуального селянського господарства зміни в політиці машинопостачання. У травні 1928 р. Політбюро КП(б)У прийняло резолюцію, що вимагала заборонити продаж «дефіцитних» сільськогосподарських машин одноосібникам, а довгострокові кредити дозволялося видавати для придбання складних машин тільки колективним покущикам³⁷. Згідно з цим рішенням Українська економічна нарада 15 травня того ж року затвердила нові умови кредитування і машинопостачання в республіці. Термін кредитування для середняків скорочувався до 3 років, заможні селяни не кредитувалися, їм реманент відпускали лише за готівку і в останню чергу³⁸. Крім того, тиск на селянство під час хлібозаготівель 1928—1929 рр. призвів до погіршення матеріального становища селян. Питома вага господарств без знарядь для оранки та сівби збільшилась і становила в 1929 р. 38 % (див. табл. 16). Плугів в розрахунку на 100 господарств весною 1929 р. нараховувалося 47,7 шт. Це кращий показник, ніж у 1917 р. (46 шт.), але тільки двори з посівом понад 20 дес. були повністю забезпечені цим знаряддям. В розрахунку на 100 господарств і на 100 дес. посіву показники забезпечення селян сівалками, жнивварками, молотарками, віялками в 1929 р. були гіршими, ніж у 1917 р. Ці знаряддя праці в 1917 і в 1929 рр. знаходилися в переважній більшості у володінні багатопосівних господарств. Частину складного реманенту у них вилучили в ході революційних аграрних перетворень. У 20-х роках, особливо в 1928—1929 рр., заможні селяни побоювалися набувати складний реманент, щоб їх не зарахували до куркулів. Селянство так і не зуміло протягом 20-х років відновити рівень 1917 р. у за-

Таблиця 16

Забезпеченість селянських господарств УРСР сільськогосподарським реманентом у 1920 р.³⁹

реманентом у 1920 р.

Посівні групи	Кількість господарств без знарядь для оранки та сівби, % від загальної чисельності групи	На 100 господарств, шт.					Ефективність використання реманенту				
		Плугів	Сівалок	Жниварок	Молотарок	Віалок	На 100 дес. рілля, шт.	На 100 дес. посіву, шт.			
								Плугів	Сівалок	Жниварок	Молотарок
Безпосівні та з посівом до 0,09 дес.	94,3	4,0	0,4	0,8	0,1	1,1	18,9	—	—	—	—
З посівом:											
0,1—1,09 дес.	87,6	8,8	0,2	0,3	0,1	0,7	11,8	0,5	0,8	0,2	1,5
1,1—2,09 дес.	65,1	24,3	0,3	0,2	0,2	1,2	12,1	0,2	0,1	0,1	0,8
2,1—3,09 дес.	41,7	42,2	0,8	0,3	0,4	2,7	13,7	0,3	0,1	0,2	0,9
3,1—4,09 дес.	26,3	56,8	2,3	1,1	1,0	5,5	13,8	0,7	0,3	0,3	1,7
4,1—6,09 дес.	19,6	65,0	6,6	4,6	1,8	11,3	17,2	1,4	1,0	0,4	2,4
6,1—10,09 дес.	15,8	66,7	16,5	19,0	3,0	25,2	7,4	2,2	2,6	0,4	3,6
10,1—12,09 дес.	10,1	67,0	25,1	38,8	4,2	43,3	5,1	2,3	3,6	0,4	4,0
12,1—16,09 дес.	6,6	75,9	32,2	53,4	5,8	54,4	4,7	2,4	4,0	0,4	4,1
16,1—20,09 дес.	3,6	85,3	44,4	68,2	10,0	66,8	4,1	2,6	3,9	0,6	3,9
20,1—24,09 дес.	1,8	100,0	54,7	82,5	13,5	74,1	4,0	2,6	3,9	0,6	3,0
Більше 24,1 дес.	1,8	106,3	60,3	83,0	13,8	76,8	3,5	2,3	3,1	0,5	2,9
Пересічно	38,0	47,7	5,4	5,9	1,3	9,5	10,1	1,4	1,6	0,3	2,5

безпеченості своїх господарств сівалками, жниварками, молотарками, віялками.

У 1929 р., як і в 1917, кількість знарядь у перерахунку на 100 дес. сільськогосподарської площі зменшувалась у напрямку від мало-посівних до багатопосівних. Цей показник свідчить, що багатопосівні господарства використовували реманент значно ефективніше, ніж мало-посівні. Отже, як і до Жовтневої революції, зберігалися про-тиріччя дрібного господарства: в перерахунку на 100 господарств реманенту бракувало, а в перерахунку на 100 дес. посіву його було більше норми. А оскільки додаткові витрати на реманент підвищу-вали собівартість сільськогосподарської продукції, негативно впли-вали на ефективність селянського господарства, то, як писав у 1926 р. очевидець, «кращі машини поширюються в селянському гос-подарстві дуже поволі»⁴⁰.

Вихід з цієї ситуації намічався в 20-х роках на шляху колективного користування складними сільськогосподарськими машинами. Це, перш за все машинно-тракторні товариства, мережа яких швидко розросталася на Україні. Ці товариства були однією з найпростіших форм виробничих кооперативів, простих, зрозумілих і вигідних широким верствам селянства. Селянське господарство, ставши членом такого кооператива, зберігалось як самостійна господарська одиниця, зберігалось почуття господаря, селянин не відчужувався від засобів виробництва, в той же час відкривалися перспективи для технічного озброєння виробництва і піднесення продуктивності галузі. Наприкінці 1928 р. машинно-тракторні товариства об'єднували 102,2 тис. дворів⁴¹, або 2,2 % селянських господарств України. Селянське господарство робило у доколгоспний період лише перші кроки на цьому шляху.

Поліпшений сільськогосподарський реманент отримав ширше застосування головним чином у Степу. Наприклад, у 1929 р. сівалок у цьому регіоні було сконцентровано 56 %, жниварок — 79,2 %, віялок — 59,2 %⁴² від їх загальної кількості.

Переважна більшість селян у 20-х роках обробляли свої наділи вручну. Руками сіяли в 93,7—99,8 % випадків на Поліссі, в 82,5 % — на Правобережжі, в 66,7 % — на півночі Лівобережжя і тільки на півдні Лівобережжя і в Степу ручний посів становив 18—30,3 % випадків, поступившись місцем посіву під буккер. Жито косили косою або жали серпом у 91—100 % випадків на Поліссі, в 93,5 % — на Правобережжі, в 74—85,5 % — на Лівобережжі. Лише в Степу коса та серп поступалися жниварці, де останньою косили 78—81 % хлібів. Молотили ціпом у 69,8—90,7 % випадків на Поліссі, в 60 % — на Правобережжі, в 35,2—40,8 % — на Лівобережжі. Звичайною лопатою або кружалом провіювали зерно в 33—85 %, випадків на Поліссі, в 32,6 % — на Правобережжі, в 5,3—12,7 % — на Лівобережжі, в 2,7—3,7 % у Степу⁴³.

Розглянемо розподіл реманенту за соціально-класовими групами селянських господарств (див. табл. 17).

Селянські господарства без засобів виробництва і з засобами вартістю до 200 крб. на двір, тобто бідняки, складали 23,7 % всіх господарств, але володіли лише 1,2 % реманенту. На одне господарство припадало в 1927 р. лише на 4,2 крб. реманенту. Ця група господарств відчувала гострий дефіцит знарядь праці.

Селянські господарства з вартістю засобів виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, тобто середняки, складали 72,3 % всіх господарств і їм належало 77,6 % сільськогосподарського реманенту. Тобто в цій групі кількість господарств і кількість реманенту приблизно дорівнювали один одному.

Дрібнокапіталістичні селянські господарства з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір складали 4 % господарств, але вони володіли 21,2 % сільськогосподарського реманенту, зокрема їм

Вартість реманенту в селянських господарствах УРСР у 1927 р.⁴⁴

Групи селянських господарств за вартістю засобів виробництва	Наявних господарств, % від загальної чисельності	Вартість реманенту, % від загалу	В тому числі			Вартість реманенту в перерахунку на одне господарство, крб.
			Вартість знарядь для обробки ґрунту, %	Вартість збиральних машин, %	Вартість молотарок і віялок, %	
Без засобів виробництва та з засобами до 200 крб. на двір	23,7	1,2	1,6	0,4	0,5	4,2
З засобами виробництва: 201—1600 крб. на двір	72,3	77,6	85,1	65,2	55,4	88,5
Більше 1600 крб. на двір	4,0	21,2	13,3	34,4	44,1	441,5

належало 34,4 % збиральних машин, 44,1 % молотарок та віялок. На одне дрібнокапіталістичне господарство в 1927 р. припадало 441,5 крб. реманенту, тобто в 100 з лишнім разів більше, ніж у середньому бідняцькому господарстві.

Глибока диференціація селянських господарств УРСР за реманентом призвела до широкого розповсюдження орендних відносин. У 1927 р. власним реманентом обробляли землю лише 32,1 % господарств, найманим 36,7 %, супрyгою користувалися 31,2 % дворів⁴⁵. Здебільшого власним реманентом обробляли землю багатопосівні, а найманим малопосівні двори. Найбільша питома вага супрyжних господарств зустрічалася серед середньопосівних. Дані табл. 18 показують стан оренди та здачі в оренду реманенту селянськими господарствами УРСР, які відносились до різних соціально-класових груп.

У I—III групах, що за вартістю засобів виробництва відносились до бідняцьких, орендували реманент 48,9—72,1 % господарств, а здавали знаряддя праці в оренду 0,1—5,5 %. Тобто, бідняки були, як правило, орендарями реманенту.

У IV—VI групах, що за вартістю засобів виробництва відносились до середняцьких, орендували реманент 49,8—64,5 % господарств, а здавали в оренду 15,1—38,1 %. Тобто і середняки більше орендували реманент, ніж здавали його в оренду.

У VII групі, що за вартістю засобів виробництва відносили до куркульських (дрібнокапіталістичних), орендували реманент 41,1 % господарств, а здавали 45,3 %, тобто задача знарядь праці в оренду переважала над їх орендою.

Таким чином, впродовж 20-х років розподіл знарядь праці в

Оренда та здавання в оренду реманенту в селянських господарствах
УРСР у 1927 р.⁴⁶

Групи господарств за пар- тістю засобів ви- робництва	Госпо- дарства, що орен- дували реманент, % від групи	Госпо- дарства, що здава- ли в орен- ду рема- нент, % від групи	Господарства, що орендували або зда- вали реманент, % від групи					
			Сівалки		Жниварки		Молотарки	
			Орендували	Здавали	Орендували	Здавали	Орендували	Здавали
I. Без засобів виробництва	48,9	0,1	2,7	—	4,6	—	8,2	—
II. До 100 крб	71,9	1,2	4,5	—	7,3	—	16,5	—
III. Від 101 до 200 крб.	72,1	5,5	6,0	0,1	9,8	0,1	20,5	0,1
IV. Від 201 до 400 крб.	64,5	15,1	6,2	0,3	7,6	0,5	27,6	0,3
V. Від 401 до 800 крб.	54,9	27,4	5,8	1,8	5,6	1,9	34,0	1,1
VI. Від 801 до 1600 крб.	49,8	38,1	4,4	5,2	3,9	6,2	37,4	4,3
VII. Понад 1600 крб.	41,1	45,3	2,4	7,8	3,0	10,3	29,8	13,6

селянському господарстві не відповідав потребам сільськогосподарського виробництва: з одного боку, був високий процент безреманентних господарств, а з іншого боку, частина дворів була переобтяжена реманентом. Дрібне господарство ставило жорсткі рамки застосуванню складних машин у сільському господарстві. Сівалки, жниварки, молотарки, віялки, не кажучи вже про складніший реманент, не окуповувалися в переважній більшості селянських господарств. Дрібнотоварне виробництво було вимушене базуватися на ручній праці селян. Вихід був на шляхах створення кооперативних машинно-тракторних товариств і обробітку землі з їх допомогою в громадських сівозмінах. У 20-х роках селянські господарства робили лише перші кроки на цьому шляху.

Розділ V. ЗЕМЛЕРОБСТВО І ТВАРИННИЦТВО У СЕЛЯНСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

1. Системи землеробства

Система землеробства — це комплекс організаційно-господарських і агротехнічних заходів, спрямованих на забезпечення родючості ґрунту з метою отримання з одиниці площі максимальної кількості сільськогосподарської продукції.

Системи землеробства змінювалися залежно від розвитку продуктивних сил. Але в науковій літературі нема єдиної класифікації систем землеробства. Це питання намагалися розв'язати визначні аграрники — О. В. Советов, А. П. Людоговський, О. І. Скворцов, Д. М. Прянішников та ін.¹ Так, О. В. Советов, який першим у Росії звернувся до цього питання, виділяв системи, що безпосередньо не пов'язані з тваринництвом — підсічну і перелогову, і системи, що зв'язані з тваринництвом — парову і плодозмінну². Сучасні дослідники виділяють примітивні — перелогову і підсічну, екстенсивні — трипільну, травопільну і зерно-трав'яну, і інтенсивні — плодозмінну, паро-просапну, зерно-просапну і просапну системи землеробства³. Існують і інші класифікації⁴.

Системи землеробства відрізняються одна від одної інтенсивністю використання земельних угідь, що проявляється в таких зовнішніх організаційних ознаках господарства, як характер використання ріллі — пар, толока, переліг, посіви; розподіл посівної площі між різними культурами — озимі та ярові зернові, просапні, сіяні трави тощо. Але на практиці організаційні ознаки господарства перепліталися в різних комбінаціях, і виділити в чистому вигляді ту або іншу систему землеробства не легко. Ця обставина і викликала розбіжності в системах класифікацій. Візьмемо, для прикладу, таке поширене на Україні в доколгоспний період явище, як рябопільля. Суть його полягає в тому, що селяни рік у рік сіяли по одних і тих же площах зернові, сіяли без певної сівозміни, без парового клину, по стерні. Серед дослідників нема єдиної думки, як виникло рябопільля і до якої системи землеробства віднести цей спосіб використання ріллі. Одні вважають, що рябопільля виникло з трипільля шляхом поступового скорочення парового клину, інші дотримуються точки зору, що рябопільля — це нащадок перелогової системи⁵. На нашу думку, джерела виникнення рябопільля різні. На Поліссі воно виникло поступово з підсічної системи. В Лісостепу рябопільля виникло внаслідок зменшення питомої ваги пару при трипільлі. Оскільки пар у селянському господарстві при трипільлі відігравав роль пасовиська для худоби толоки, то селяни називали цей процес скорочення площі пару «ламанням толоки». Процес ламання толоки був у повному розпалі в 20-х роках. У Степу рябопільля виникло

внаслідок розорювання перелогів. Цей процес теж не завершився, і в 20-х роках його ще спостерігали в багатоземельних південно-східних округах України. Таким чином рябопільля походить від різних систем землеробства, а тому його необхідно виділити в окрему систему. В тих районах Степу, де ще були у великій кількості перелогі і де процес переходу до рябопільля не завершився, потрібно виділити перехідну від перелогової до рябопільної систему. Одночасно, і при трипільлі і при рябопільлі в селянському господарстві з'явилися просапні культури і сіяні трави, що витісняли і толоку, і зернові, реформуючи старі системи в напрямку поліпшеної просапної або травопільної системи землеробства. Тому ми пропонуємо для аналізу еволюції систем землеробства в індивідуальному селянському господарстві України в доколгоспний період таку класифікацію:

перехідна від перелогової до рябопільної система;

рябопільна система;

парова трипільна система;

поліпшена просапна система;

поліпшена травопільна система.

Перехідна від перелогової до рябопільної система землеробства характерна тим, що при ній не менше 10—15 % ріллі була під багатолітніми передогами, які або косили, або використовували як толоку. Решту ріллі щороку орали і засівали, як правило, зерновими культурами, до повного виснаження землі. Потім ділянку закидали, вона поступово заростала травою, а натомість розорювали переліг.

При рябопільлі всю землю засівали без певного чергування культур. Але в такому чистому вигляді рябопільля майже не зустрічалося на Україні. Щоб підтримувати родючість ґрунту і мати пасовисько для худоби, селяни все ж залишали до 15 % ріллі під толокою.

При паровій трипільній системі всю землю розорювали щороку, але частину залишали під паром (толокою), а решту засівали. Класичне трипільля вимагало, щоб під паром знаходилося не менше третини ріллі. Але на практиці класичне трипільля зустрічалося рідко. Як правило, селяни мали під паром від 15 до 30 % ріллі. Там, де пару було менше 15 %, трипільля перетворювалося на рябопільля.

Ознака поліпшеної просапної або травопільної системи — це наявність обов'язкового просапного або трав'яного клину в сівозміні, що займав не менше 25 % площі ріллі. Селяни від трипільля переходили до багатопільля⁶.

Користуючись наведеними ознаками, прослідкуємо еволюцію систем землеробства в селянському господарстві України в доколгоспний період. Залежно від ознак, по яким можна було встановити наявність певної системи землеробства, Наркомзем УРСР розмежу-

вав територію України на сім сільськогосподарських районів⁷. Але оскільки на Волинському Поліссі (Коростенський округ) нами був виділений район рябопілья, то довелося I район, по класифікації Наркомзема, розділити на два підрайони — Ia і Ib і, таким чином, збергти ту нумерацію районів, що зустрічаються в джерелах⁸, і літературі⁹, щоб не викликати непорозумінь у читачів: Ia — Поліський правобережний паровий район; Ib — Поліський правобережний рябопільний район; II — Поліський лівобережний паровий район; III — Лісостеповий правобережний паровий район; IV — Лісостеповий лівобережний паровий район; V — Лісостеповий лівобережний рябопільний район; VI — Степовий рябопільний район; VII — Степовий перехідний від перелогового до рябопільного район.

Напередодні соціалістичної революції парова система у вигляді трипілья була розповсюджена у Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях і охоплювала, по нашим підрахункам, за матеріалами сільськогосподарського перепису 1916 р., 34 % селянських земель на Україні (райони Ia, II, III, IV). Рябопільна система охоплювала 40,3 % площ і була панівною на півночі Волині (район Ib), у центральних і південних повітах Полтавщини і суміжних повітах Харківщини (V район), а також в північних і західних повітах Херсонщини і Катеринославщини (VI район). У південно-східних повітах Харківщини, на сході Катеринославщини і в Північній Таврії спостерігався перехід від перелогової системи землеробства до рябопілья (VII район). Ця система була розповсюджена на 25,7 % селянських площ. Попит на цукровий буряк, інші просапні культури, продукти тваринництва, з одного боку, селянське малоземелля — з іншого, змушували селян ламати толоку, заводити просапні культури, сіяні трави. Так в недрах трипілья і рябопілья зароджувалися поліпшені системи землеробства, поки що у вигляді елементів, а не панівної системи. Найбільший прогрес спостерігався в цій справі в III Лісостеповому правобережному районі, де просапні займали 12,7 % посіву. Тут були розміщені у великій кількості цукрові заводи. Тому селяни, маючи постійний і стабільний збут, заводили цукровий буряк у своїх господарствах. Але питома вага просапних ще була невелика, що не дозволяло оформити в сівозміні четвертий просапний клін. Сіяні трави теж займали скромне місце в посівах і ні в одному з районів не перебільшували 5 % посівних площ, що означало зародковий стан травосіяння в селянських господарствах¹⁰.

Під час революції та громадянської війни прогресивні тенденції, що спостерігалися в системах землеробства, загальмувалися. Дані за 1921—1922 рр. свідчать, що райони Ia, II, III, IV залишалися трипільними. В цих районах пар і толока становили від 23,3 до 31 % ріллі, що є однією з характерних ознак трипілья. Крім того, озимі посіви займали майже половину посівної площі, як це завжди буває при трипільлі, іншу половину займали ярові посіви¹¹. Райони

Iб, V, VI залишалися типово рябopіллями. Пар та толока займали в цих районах лише 8,8—14,2 % площі ріллі, а зернові становили 83,6—93,3 % площі посівів, що характерно для рябopілля. VII район залишався перехідним від перелогового до рябopілля, на що вказує підвищений відсоток перелогу в порівнянні з іншими районами. Частину перелогів VII району не косили, а використовували як толоки, тому при обстеженні 1922 р. вони були зараховані до розряду «пар і толока»¹².

В роки непу відновився процес витіснення екстенсивних систем землеробства інтенсивнішими системами. Площа, зайнята під трипільям, скорочувалася. Якщо в 1921—1922 рр. вона складала 42 % сільськогосподарських площ селянства республіки, то в 1926 р.— 38,4 %¹³. Збільшилася площа під просапними культурами: на Поліссі, в першу чергу, під картоплею, в Лісостепу — під цукровим буряком, у Степу — під соняшником і кукурудзою. Особливо великий лан під просапними культурами був у III Лісостеповому правобережному районі. Там просапні займали в 1926 р. 17,8 % площ проти 12 % у 1921 р. і 12,7 % у 1916 р.¹⁴. Таким чином, трипільля поступово змінювалося поліпшеною просапною системою землеробства. Помітно, що в місцях, де був стабільний збут просапних культур, цей процес розвивався швидше. Селяни не тільки досягли до революційного рівня агрокультури, але й до кінця 20-х років перевершили його. Дані весняних опитувань свідчать, що площа під просапними культурами становила в 1929 р. у районах Ia, Iб, II (Полісся) 12,2—12,8 % посівів проти 6,6—8,7 % у 1916 р. У IV—V районах (Лівобережжя) площа просапних у 1929 р. становила 10,5—16,9 % проти 5,1—7,3 % у 1916 р. У III районі (Правобережжя) площа просапних у 1929 р. становила 18,2 % проти 12,7 % у 1916 р. У VI—VII районах (Степ) площа просапних у 1929 р. становила 19,6—27,3 % проти 9,6—11,1 % у 1916 р. Питома вага сіяних трав теж помітно збільшилася: в I—II районах з 0,1—2,2 % у 1916 р. до 2,6—9,7 % у 1929 р.; у IV—V районах з 2,9—4,2 % у 1916 р. до 4,0—5,7 % у 1929 р.; у III районі з 2,0 % у 1916 р. до 6,3 % у 1929 р.¹⁵. Як видно з табл. 19, в VI районі частка просапних культур становила в 1929 р. 27,3 % посівних площ, що свідчило про фактичний перехід селянського господарства цього району від екстенсивного рябopілля до поліпшеної просапної системи землеробства. Селянське господарство III району, де питома вага просапних культур та сіяних трав становила в 1929 р. 24,5 %, і IV району, де відповідні показники в тому ж році становили 20,9 %, були напередодні переходу до поліпшених систем землеробства. Частка незайнятого пару і однолітньої толоки серед ріллі в 1929 р. ні в одному з районів трипільля не становили третину, як це повинно бути при класичному трипільлі. Найбільшу частку пар і однолітня толока становили в II районі (Лівобережне Полісся) — 24,6 %. Вже в IV районі толоки та пару було тільки 19 % ріллі, в III районі —

Структура ріллі та посівів у селянському господарстві України
в 1929 р.¹⁷

Сільсько-господарський район	На 100 дес. ріллі				На 100 дес. посіву					
	Посіву	Незайнятого пару	Однолітньої толоки	Довголітньої толоки	Зернових			Просапних	Сіяних трав	Інших та не розподілених
					Озимих	Ярових	Разом			
Ia	82,7	2,5	14,1	0,7	46,4	33,4	79,8	12,6	7,3	0,3
Iб	83,6	0,3	12,2	3,9	47,5	37,6	85,1	12,2	2,6	0,1
II	74,1	2,4	22,2	1,3	38,7	38,6	77,3	12,8	9,7	0,2
III	82,8	3,8	12,9	0,5	40,3	32,5	72,8	18,2	6,3	2,9
IV	79,7	1,7	17,3	1,3	25,4	53,0	78,4	16,9	4,0	0,7
V	87,4	2,8	8,8	1,0	32,2	51,4	83,6	10,5	5,7	0,2
VI	84,1	5,6	5,7	4,6	17,1	54,4	71,5	27,3	0,9	0,3
VII	74,0	3,0	9,3	13,7	14,7	65,5	80,2	19,6	0,2	—

16,7 % і в районі Ia — 16,6 %. Отже, парова трипільна система на Україні в 20-х роках зазнала значної ерозії, за її рахунок, а також за рахунок рябопільля набувала поширення поліпшена просапна система, що охоплювала, за нашими підрахунками, в 1929 р. 37 % сільськогосподарських площ селян України (трипільна — 38,4 %, рябопільна — 13,1 %, перехідна від перелогової до рябопільної — 11,5 %) ¹⁶.

Скасування трипільля і рябопільля і перехід до поліпшеної системи землеробства передбачало впровадження правильних багатопільних сівозмін — необхідного кроку на шляху до інтенсифікації рільництва. Восени 1927 р. Наркомзем зібрав відомості про сівозміни землевпорядкованих громад на Україні. Виявилось, що 42 % з них впровадили чотирипільля, 38,9 % шестипільля, решта — інші сівозміни). Чотирипільля переважало в Поліссі і Лісостепу (I—V райони). Воно, як правило, мало такий вигляд: ярина, озимина, просапний лан, ярина. Характерною ознакою такої сівозміни була відсутність чистого пару. За умов малоземелля в I—V районах його роль виконував просапний лан. Слабким місцем цієї сівозміни була недостатність кормової площі для селянської худоби, адже при трипільлі пар виконував у селянському господарстві роль толоки — пасовиська. Ця обставина гальмувала поширення чотирипільля. Потрібно було в просапному лані розширювати посіви кормових рослин або сіяних трав, переводити худобу на стійлове утримання, тобто здійснити докорінний переворот в організації селянського господарства. Цілком зрозуміло, що на таку реорганізацію були потрібні значні кошти і час. У 20-х роках індивідуальне селянське господарство тільки зробило перші кроки на цьому шляху.

У Степу (VI—VII райони) на перше місце серед поліпшених сівозмін висунулось шестипілля. При ньому поля чергувалися так: пар, озимина, ярина, просапний лан, озимина, ярина. Характерною ознакою цієї сівозміни була відсутність сіяних трав, переважання зернових, наявність чистого пару. Такі особливості шестипілля відповідали зерновому характеру господарства в Степу. Чистий пар був абсолютно необхідним агротехнічним заходом у боротьбі з посухою—частою гостею в Степу.

Перехід до поліпшених сівозмін легше було здійснити при дільничних формах землекористування (хуторах та відрубках) і в невеликих громадах, ніж при общинній і подвірно-черезсмужній формах і в великих селах¹⁹. Так, у 1923 р. 50 % хуторян і відрубників у I і II районах, 72,7 % у III і IV районах, 100 % у V районі і 47,1 % у VI і VII районах мали поліпшені сівозміни. Аналогічний показник у селян-общинників і подвірно-черезсмужників був відповідно: 9,8; 20,7; 23,8 і 30,1 %²⁰.

Поліпшена сівозміна частіше зустрічалася у заможних багатопосівних господарствах. Так, у III—IV районах у 1923 р. всі господарства з посівом від 9,1 дес. і більше мали поліпшені сівозміни, а з тих, що сіяли до 2 дес., тільки 3,8 %. Аналогічні показники були і по інших сільськогосподарських районах²¹. Тому в 20-х роках агрономічна і землевпорядна думка бачилась над тим, як впровадити поліпшені сівозміни в господарства всіх селян²². В умовах радянської дійсності, коли ставилося завдання не лише направити господарську ініціативу селян на шлях всебічного розвитку агротехніки, але й спрямувати господарські зусилля селян у бік соціалізму, добитися господарського піднесення не тільки багатопосівних, але й всіх селянських господарств можна було шляхом впровадження при землеустрої громадських сівозмін. При цих сівозмінах землю поділяли на кілька ланів. Кожний господар отримував ділянку в кожному лані сівозміни. За постановою земельної громади встановлювалися один або два охоронні лани. Ці лани поліпшували стан ґрунту в господарстві. На них запроваджували чистий або зайнятий пар, або сіяли просапні культури. Жоден господар не мав права порушити встановлений порядок. Лише поза охоронним ланом кожен двір міг сіяти, що йому завгодно. Таким чином забезпечувався і прогрес у системах землеробства, і господарська самостійність окремих господарств, і можливість для бажаючих перейти до колективної форми землекористування²³. На 1 січня 1929 р. кожна четверта землевлаштована громада мала поліпшену громадську сівозміну²⁴.

Таким чином, у доколгоспний період системи землеробства в індивідуальному селянському господарстві УРСР зазнали позитивних змін. Площа земель під відсталими трипільною, рябopильною і перехідною від перелогової до рябopильної системи зменшилась. Їх поступово витісняла поліпшена просапна система землеробства. Си-

стеми землеробства в селянському господарстві в кінці 20-х років не були в стані застою, а неухильно розвивалися в прогресивному напрямі, що відкривало простір для підвищення агротехніки і збільшення продукції сільського господарства. Впровадження громадських сівозмін відкривало прекрасну можливість бажаючим селянам переходити до колективної форми землекористування, не порушуючи прав інших селян на землю. Була відкрита можливість для паралельного існування різних форм землекористування — основа прогресу в сільському господарстві.

2. Виробництво і реалізація продукції рільництва

Рільництво — головна галузь у сільському господарстві України. Для характеристики цієї галузі мають важливе значення дані про розподіл посівної площі. Але необхідно зазначити, що ці відомості за 20-і роки відзначаються великою розбіжністю. Підрахунки ЦСУ СРСР, ЦСУ України, Держплану, Наркомзему та інших відомств суперечать один одному, при цьому в різних підрахунках застосовувались різноманітні поправки на недооблік, що ще більше заплутало справу²⁵. Для підрахування посівних площ здебільшого використовували або метод, розроблений ЦСУ СРСР, або метод, яким користувалися співробітники ЦСУ УРСР. Метод ЦСУ СРСР полягав в опитуванні по кожній волості 30 селянських дворів, підібраних за випадковими ознаками, і у підрахуванні посівних площ на підставі перепису 1920 р. та коефіцієнтів щорічних змін посівів за даними опитувань зазначених 30 дворів. Спеціалісти ЦСУ УРСР визнали цей метод непридатним для України. Вони поклали за основу дослідження інший метод — застосування правильного механічного відбору господарств і поширення пересічних величин, встановлених вибіркоким переписом, на всю кількість селянських господарств²⁶. Вибіркові весняні переписи селянських господарств ЦСУ УРСР проводило в 1922—1929 рр., поступово вдосконалюючи добір господарств і збільшуючи відсоток опитуваних селян. Дані весняних переписів обов'язково порівнювалися з даними земельних і фінансових органів²⁷. Тому ми вважаємо, що відомості ЦСУ УРСР достовірніші від інших джерел.

Вище було встановлено, що посівна площа на Україні за 1913—1920 рр. скоротилася на 15 % і становила в 1920 р. 16 721 тис. дес. проти 19641,2 тис. дес. у 1909—1913 рр.²⁸

Весною 1921 р. під позитивним впливом нової економічної політики процес скорочення посівної площі на Україні був спинений і розпочався зворотний процес збільшення площі під посівами. В 1921 р. на Україні засіяли 17 110 тис. дес., або на 389 тис. більше, ніж у 1920 р.²⁹. Але влітку 1921 р. степовий регіон республіки охопила страшна засуха. Вона вразила 44,2 % території УРСР, де

проживало 37 % населення республіки³⁰. Взимку 1921/22 р. почався голод, від якого померло 235 тис. чол.³¹ Цей голод викликав у Степу катастрофічне скорочення посівних площ. За даними осіннього вибіркового обстеження 1921 р. восени в Степу було засіяно лише 70 % площ озимини від рівня попереднього 1920 р. Якщо в 1916 р. у Степу посівна площа складала 10 059 тис. дес., то в 1921 р. лише 8804 тис., а в 1922 р. — 6085 тис., тобто відбулось скорочення на 40 %³². Селяни докладали всіх сил, щоб перебороти стихійне лихо. Очевидець з Миколаївської губернії зазначав: «Весною 1922 р. намагалися засіяти якомога більше. Орали і плугами, і сохами, і навіть вручну»³³. Та без негайної допомоги з боку держави селяни були не в змозі швидко подолати наслідки засухи та голоду. Так, весною 1922 р. 178 тис. селянських господарств степового району не змогли засіяти свої наділи. Тому вже взимку 1921/22 р. для голодних районів республіки Радянською владою було виділено більше 3 млн пуд. зерна, яким весною 1922 р. засіяли 450 тис. дес. ярини. За кордоном Радянський уряд України закупив 2 млн пуд. посівної кукурудзи³⁴. Очевидець розказує, «що селяни були так змучені голодом, що їли сиру кукурудзу, надіслану як позичку, і на залишках цієї кукурудзи вмирали»³⁵. Тому допомога надходила протягом всього 1922 р. і весною 1923 р. Так, з врожаю 1922 р. у голодні райони України було відправлено 7483 тис. пуд. посівного зерна, що дозволило забезпечити насінням та врятувати від голоду 150 тис. селянських господарств³⁶. На посів ярини весною 1923 р. було виділено додатково 3,5 млн пуд. зерна³⁷. Як підсумок, з 1923 р. статистика відмічала відновлення посівної площі в Степу. Зусиллями селянства довоєнна посівна площа на Україні була відновлена в 1925/26 господарському році³⁸.

В 1928 р. посівна площа України досягла свого максимального для досліджуваного періоду розміру — 23081,2 тис. дес., або 117,5 % від рівня 1909—1913 рр. При цьому індивідуальні селянські господарства засіяли 96,2 % сільськогосподарських площ, або 22206,9 тис. дес. Решта посівів належала колгоспам (1,3 %) і радгоспам (2,5 %) ³⁹. Таким чином, індивідуальні селянські господарства за шість років (1923—1928) не лише відновили свої довоєнні посіви і освоїли землі, конфісковані у поміщиків, але й значно розширили посівні площі. Ми повинні відзначити, що селяни в цій царині своєї діяльності досягли значного успіху. Це явище свідчить про життєздатність і силу трудівників села, коли вони працюють на вільній землі самі на себе.

Основний посівний клин на Україні був розміщений у Степу — 48,2 % посівних площ 1928 р. На Лівобережжі було зосереджено 22 % посівів селян, на Правобережжі — 21,8 %, на Поліссі тільки 8 % (див. табл. 20).

Посівна площа була поділена між селянами нерівномірно. Тут спостерігалася певна закономірність. У 1917—1922 рр. питома вага

Площа польових та садібних посівів у індивідуальних селянських господарствах УРСР у 1923—1929 рр. за даними весняних вибіркових переписів, тис. дес.⁴⁰

Region	Роки						
	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Полісся	1487,2	1580,9	1548,0	1653,0	1701,4	1783,5	1859,9
Право-бережжя	3997,0	4282,6	4349,7	4592,1	4701,4	4834,2	5061,1
Ліво-бережжя	4155,5	4505,8	4545,0	4687,8	4769,9	4887,4	4841,9
Степ	8271,5	9203,1	9927,0	10351,8	10471,9	10701,8	10005,2
Україна в цілому	17911,2	19572,4	20369,7	21284,7	21644,6	22206,9	21768,1

безпосівних господарств і з посівом до 1 дес. на двір зменшувалася. Паралельно зменшувалася і кількість господарств, що сіяли понад 6 дес. на двір. За їх рахунок зросла питома вага господарств з посівом від 1 до 6 дес. Цей процес дістав назви осереднячування села. Диференціація за посівними групами значно згладилася, але повністю не зникла.

У 1923—1927 рр. процес забезпечення посівами набрав дещо іншого характеру. Збільшили питому вагу безпосівні і ті, хто сіяв понад 3 дес. на двір. Зменшили питому вагу господарства, що сіяли від 1 до 3 дес. Процес диференціації посилювався. Але, на противагу дореволюційному періоду, збільшували питому вагу і середньопосівні господарства, що мали від 3 до 9 дес. на двір, а не тільки багатопосівні.

У 1928—1929 рр. під тиском надзвичайних заходів, запроваджених у ході хлібозаготівель, і посилення боротьби проти заможних верств селянства процес розшарування по посівній площі знову змінив свій напрям. Почала зменшуватися питома вага як безпосівних господарств і з посівом до 2 дес. на двір, з однієї сторони, так і багатопосівних, які сіяли понад 9 дес. на господарство, з іншої сторони. Натомість зросла питома вага господарств, що сіяли від 2 до 9 дес. (див. табл. 21).

Статистики 20-х років підраховували, що селянські господарства, які засівали до 3 дес. на двір, фактично не мали лишків хліба. Господарства, що засівали від 3 до 6 дес., мали незначні лишки зерна. Господарства, що засівали понад 6 дес., мали середні лишки хліба, а ті, що сіяли понад 9 дес. на двір, мали значні лишки⁴¹. У 1923 р. 61,19 %, у 1927 р.— 53,23 % і в 1929 р.— 45,84 % селянських господарств України сіяли до 3 дес. на двір, а отже, виходячи з наведених розрахунків, не мали товарних лишків зерна, були нату-

Угрупування селянських господарств УРСР за польовою
посівною площею, %⁴²

Регіон, роки	Без посіву	З посівом (дес.)							
		До 1,0	1,01— 2,0	2,01— 3,0	3,01— 4,0	4,01— 6,0	6,01— 9,0	9,01— 15,0	15,01 і більше
Полісся									
1917 р.	9,73	17,73	17,1	14,24	11,27	14,76	9,63	4,58	0,96
1923 р.	2,17	17,34	28,96	23,84	13,62	10,56	3,02	0,47	0,02
1927 р.	4,98	10,94	24,2	24,53	16,44	13,98	4,26	0,65	0,02
1929 р.	1,37	7,95	18,99	25,72	20,14	19,18	6,27	0,37	0,01
Право- бережжя									
1917 р.	13,5	24,79	27,23	15,59	8,29	6,2	3,65	0,93	0,22
1923 р.	2,02	19,31	36,54	23,96	10,69	6,02	1,25	0,19	0,02
1927 р.	5,24	12,8	30,4	26,84	14,14	8,84	1,57	0,16	0,01
1929 р.	1,07	8,59	24,88	31,14	19,26	12,66	2,31	0,09	—
Ліво- бережжя									
1917 р.	18,55	13,63	13,24	11,91	9,84	13,35	9,99	6,45	3,04
1923 р.	3,73	9,33	18,94	20,54	16,49	18,52	9,29	2,85	0,31
1927 р.	7,74	6,83	14,77	18,5	17,45	21,53	10,09	2,82	0,27
1929 р.	2,71	6,62	12,53	19,42	19,65	24,66	12,81	1,53	0,07
Степ									
1917 р.	19,08	7,11	7,79	7,68	6,76	11,62	12,41	13,59	13,96
1923 р.	4,52	7,13	12,62	14,25	12,82	19,54	15,58	10,36	3,18
1927 р.	6,62	3,19	7,62	11,32	11,82	20,58	19,46	14,79	4,6
1929 р.	4,24	4,69	5,74	9,96	12,13	23,16	27,09	11,18	1,81
Україна									
1917 р.	15,95	16,18	17,14	12,21	8,47	10,53	7,98	6,4	5,14
1923 р.	3,17	13,17	24,57	20,28	12,98	13,41	7,56	3,84	1,02
1927 р.	6,16	8,22	19,02	19,83	14,45	16,01	9,46	5,36	1,49
1929 р.	2,49	6,84	15,35	21,16	17,2	19,46	12,97	3,94	0,59

рально-споживчими. Це дуже високий відсоток, і, не зважаючи на передачу селянству майже всієї конфіскованої землі, питома вага малопосівних господарств у 20-х роках скорочувалася дуже повільно. Найбільше цих господарств було на Правобережжі — 65,68 % у 1929 р., найменше — в Степу — 24,63 % у 1929 р. Господарств, що сіяли від 3 до 6 дес. і мали незначні лишки хліба, було на Україні в 1923 р. 26,39 %, у 1927 р. — 30,46 %, у 1929 р. — 36,66 %. Отже, питома вага цієї категорії господарств протягом 20-х років збільшилась, і ця тенденція була помітна по всіх регіонах республіки. Господарств, що сіяли від 6 до 9 дес. на двір, тобто мали постійні товарні лишки хліба, в 1923 р. нарахувалося 7,56 %, у 1927 р. — 9,46 %, у 1929 р. — 12,97 %. Таким чином, питома вага типово середняцьких господарств на протязі 20-х років теж поступово збільшувалася. Питома вага багатопосівних господарств, що мали понад 9 дес. на двір і значні товарні лишки зерна, в 1917—

1923 рр. різко зменшилась — з 11,54% до 4,86%. У 1923—1927 рр. їх питома вага зросла з 4,86% до 6,85%, але в 1928—1929 рр. знову впала до 4,53%. Подібна еволюція відмічалась по всіх регіонах України (див. табл. 21).

У регіональному розрізі найбільший відсоток селянських господарств, що мали лишки товарного хліба, був у 20-х роках у Степу, друге місце займало Лівобережжя, останні — Правобережжя і Полісся.

Якщо підійти до цього питання в розрізі соціально-класових груп, то видно, що в 1927 р. господарства без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, тобто бідняки, складали 23,7% селянських дворів, але засівали лише 10% селянських площ, що становило пересічно лише 1,82 дес. посіву на господарство. Отже, бідняцькі господарства не мали товарних лишків хліба. Селянські господарства, що мали засобів виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, тобто середняки, становили 72,3% всіх селянських дворів, засівали 80,3% посівних площ селян, а на одне господарство пересічно доводилося 4,83 дес. посіву. Тобто середняцькі господарства мали певний лишок зерна. При цьому, якщо незаможний середняк з засобами виробництва від 201 до 400 крб. на двір засівав пересічно 3,28 дес. і, таким чином, мав мізерні лишки хліба, то в заможних середняків, що мали засобів виробництва від 801 до 1600 крб. на двір, було посіву пересічно 6,91 дес. на господарство, отже мали стабільні лишки хліба. У селян, що мали засобів виробництва понад 1600 крб. на двір і складали 4% селянських дворів у 1927 р., було 9,7% селянських посівів, пересічно на одне господарство доводилось 10,65 дес. Таким чином, тільки дрібнокапіталістичні селянські господарства мали значні товарні лишки зерна⁴³.

Структура селянських посівних площ у 20-х роках відрізнялася від дореволюційної. Передусім зменшилася питома вага зернових культур (озимого жита і озимої пшениці, ярової пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса і кукурудзи). У 1916 р. вони займали 91,5% селянських площ, а в 1929 р. — 82,5%. За їх рахунок збільшилася питома вага технічних культур (соняшника, цукрового буряка, льону, коноплів, тютюну, хмелю, картоплі тощо). В 1916 р. ці культури займали 5% селянського поля, в 1929 р. — 10,7%. На наш погляд, головною причиною цього явища були порівняно вищі ціни на технічні культури, ніж на зернові, що і привело до розширення площі перших за рахунок других.

Сталися значні зміни і в структурі зернових культур у 20-х роках у порівнянні з дореволюційним періодом. У Степу, що був головним зерновим районом республіки, озима пшениця витісняла ярову. У 1916 р. вона займала 17,6% площ, а в 1927 р. — 28,3%, тобто вийшла на перше місце. В 1928—1929 рр. посіви озимої пшениці вимерзли, тому питома вага її знизилась. Але це було тимчасове явище. За озимою пшеницею було майбутнє, оскільки вона

була врожайнішою, ніж ярова. Знаменним явищем було швидке розширення посівів кукурудзи в доколгоспний період у Степу: 5,3% у 1916 р., 17,4% у 1928 р. Кукурудза як кормова культура витісняла в селянському господарстві ячмінь, посіви якого в 1916 р. становили 35,6%, а в 1929 р. — 23,8%. Кукурудза у порівнянні з ячменем мала переваги: вона була посухостійкою рослиною, що дуже важливо в Степу. Потім, кукурудза — просапна культура, що позитивно впливало на обробіток ґрунту. Питома вага жита — натурально-споживчої культури в Степу в порівнянні з 1923 р. значно зменшилася протягом 20-х років і становила 15,2% у 1927 р. Дані 1928—1929 рр. не типові, оскільки посіви озимого жита в ті роки значною мірою загинули. В 20-х роках жито витіснялось пшеницею, що мала ринковий характер. Поступово зменшувалась в 20-х роках і питома вага іншої натурально-споживчої культури — проса. В 1923 р. вона займала 4,1% площ, а в 1927 р. — 1,3%. 1928—1929 рр. не типові, оскільки просом частково пересівали вимерзлі або вимоклі озимі посіви (див. табл. 22).

Таким чином, в головному зерновому районі республіки в роки непу ринкові зернові культури поступово повертали свої втрачені в 1917—1922 рр. позиції, витісняючи натурально-споживчі. Аналогічні процеси в структурі зернових культур спостерігалися і в інших регіонах України. Так, на Лівобережжі та Правобережжі в період непу поступово зменшувалась питома вага натурально-споживчих — жита, гречки, проса, ячменю. Поступово збільшувалась питома вага ринкових культур — пшениці, вівса, кукурудзи, а з незернових — цукрового буряка. На Поліссі зменшилась питома вага озимого жита, ячменю, проса. Зросла питома вага ринкових для цього регіону — вівса, пшениці, на Чернігівському Поліссі — гречки, а з зернових — картоплі. Необхідно зазначити, що процес йшов не прямолінійно, в деякі роки були відступи назад, але тенденція заміни натурально-споживчих культур ринковими проявилася в період непу цілком виразно (див. табл. 22).

Зупинимось докладніше на стані незернових культур. У Степу головною технічною культурою став сояшник, посіви якого в 20-х роках невинно зростали. Якщо в 1916 р. під ним було в Степу всього 1,4% селянських посівних площ, то в 1927 р. вже 5,2%, а в 1928 р. — 8,6%. На Лівобережжі було дві головні технічні культури — сояшник і цукровий буряк. Посіви під сояшником на Лівобережжі зросли з 0,9% в 1916 р. до 3,4% у 1929 р., посіви під цукровим буряком — з 0,6% в 1916 р. до 2,6% у 1929 р. З інших технічних культур помітне значення в селянському господарстві регіону мали коноплі, але вони так і не відновили своєї питомої ваги серед посівів (0,8% у 1916 р. і 0,6% в 1929 р.), хоч в абсолютних цифрах площі під цією культурою зросли. Тютюн відновив свої площі (0,1% від загалу в 1916 і в 1929 р.). Ця культура утримувала помітне місце серед ринкових культур у селянському госпо-

Структура польового посіву в індивідуальному селянському господарстві України, %⁴⁴

Регіон, рік	Польові культури											
	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Соняшник	Картопля	Цукровий бурак	Інші
Полісся												
1916 р.	37,5	4,2	0,3	4,0	18,5	18,5	3,0	—	—	7,7	0,2	6,1
1923 р.	43,0	2,7	0,8	4,0	15,7	18,3	1,9	—	—	6,1	0,3	7,2
1927 р.	40,9	4,0	0,7	1,8	16,6	18,5	1,6	—	—	7,7	0,7	7,5
1929 р.	37,9	4,3	0,9	2,5	17,0	15,5	1,5	—	—	8,6	0,8	11,0
Правобережжя												
1916 р.	30,2	15,4	0,8	11,3	16,6	7,2	5,2	2,4	0,1	5,4	1,4	4,0
1923 р.	34,1	10,4	0,6	12,4	12,1	8,5	6,0	4,2	0,3	3,5	0,9	7,0
1927 р.	31,4	14,0	0,8	5,3	12,3	7,8	5,0	3,6	0,5	5,3	4,4	9,6
1929 р.	29,7	10,6	0,6	7,6	12,9	6,9	4,5	3,5	0,3	6,1	4,4	12,9
Лівобережжя												
1916 р.	26,8	9,2	18,3	16,2	10,9	4,9	3,3	0,5	0,9	2,3	0,6	6,1
1923 р.	34,6	7,8	13,9	13,8	8,3	6,2	5,7	0,7	2,1	1,7	0,9	4,3
1927 р.	32,4	9,9	15,3	11,3	8,6	4,0	3,9	1,7	2,9	2,2	2,1	5,7
1929 р.	23,8	5,5	16,6	14,5	10,3	5,1	7,1	1,6	3,4	2,7	2,6	6,8
Степ												
1916 р.	12,0	17,6	18,8	35,6	3,2	0,2	1,0	5,3	1,4	1,4	—	3,5
1923 р.	22,8	10,0	14,7	23,7	3,3	0,4	4,1	7,9	6,6	0,8	0,1	5,6
1927 р.	15,2	28,3	15,9	17,6	3,4	0,1	1,3	8,2	5,2	1,1	0,3	3,4
1929 р.	9,6	7,0	19,1	23,8	6,4	0,2	7,7	11,7	8,5	1,2	0,5	4,3
Україна в цілому												
1916 р.	20,6	14,4	13,8	24,3	8,6	4,0	2,5	3,3	0,9	2,8	0,4	4,4
1923 р.	29,7	9,0	10,3	17,3	7,4	4,9	4,7	4,8	3,7	2,1	0,4	5,7
1927 р.	24,3	19,4	11,4	12,4	7,4	4,0	2,7	5,2	3,3	2,8	1,6	5,5
1929 р.	19,7	7,3	12,6	16,3	9,6	4,1	6,3	6,6	4,8	3,2	1,9	7,6

дарстві на півночі Лівобережжя. На Правобережжі головною ринковою незерновою культурою був цукровий буряк. Його питома вага зросла з 1,4% у 1916 р. до 5,2% у 1928 р. Картопля відігравала на Правобережжі роль споживчо-продовольчої культури в селянському господарстві і лише частина її йшла на технічну переробку. Але на Поліссі картопля вже мала в селянському господарстві помітний ринковий характер. Площі під нею невпинно зростали на протязі 20-х років (6,1% у 1923 р. і 8,6% у 1929 р.). На другому місці в селянському господарстві Полісся стояв льон (0,6% площ у 1916 р. і 0,8% у 1929 р.). З льоном на Чернігівському Поліссі змагалися конопі, але в цілому по регіону посіви цієї рослини зменшувалися

(1,8% у 1916 р. і 0,7% площ у 1929 р.). На півдні Полісся, де дозволяли ґрунти і був стабільний збут, селяни у 20-х роках поступово заводи́ли посіви цукрового буряка (0,2% площ у 1916 р. і 0,8% у 1929 р.). У Волинській окрузі ринкове значення в селянському господарстві мав хміль, довоєнні посіви якого були повністю відновлені. В структурі селянських посівів на Поліссі ця культура займала менше 0,1% площ. Таким чином, у 20-х роках селяни України не лише відновили дореволюційні площі під технічними культурами і компенсували втрати, що були завдані під час ліквідації поміщицьких маєтків, але й зуміли значно розширити їх площі, забезпечуючи зростаючі потреби народного господарства.

Розглянемо склад польового посіву в розрізі посівних груп, що дозволить нам виявити, які верстви селянства виступали виробниками тих або інших сільськогосподарських культур. Для аналізу візьмемо 1927 р., як найбільш типовий. А оскільки в різних регіонах республіки значення певних культур з точки зору їх ринковості або натурально-споживчого значення в селянському господарстві було різне, то це питання необхідно розглянути по окремих регіонах.

На Поліссі (див. табл. 23) головною польовою культурою було жито, під яким у 1927 р. було 40,9% селянської посівної площі.

Таблиця 23

Склад польового посіву в 1927 р. у посівних групах селянських господарств Полісся; %⁴⁵

Посівні групи	Озиме жито	Озима пшениця	Овес	Гречка	Просо	Льон та коноплі	Картопля	Цукровий буряк	Інші
Без посіву та з посівом до 0,09 дес.	—	—	—	—	—	—	100	—	8,3
0,1—1,09 дес.	44,7	2,2	7,7	14,2	1,9	2,3	21,6	—	—
1,1—2,09 дес.	44,6	3,4	11,8	17,6	2,1	2,3	11,5	0,4	5,4
2,1—3,09 дес.	42,6	3,9	14,9	18,5	2,0	1,9	8,3	0,5	6,3
3,1—4,09 дес.	41,4	4,0	16,5	18,9	1,7	1,7	7,0	0,7	7,4
4,1—6,09 дес.	40,1	4,1	18,0	19,1	1,4	1,6	6,1	0,7	8,1
6,1—8,09 дес.	38,0	4,7	19,5	18,8	1,2	1,4	5,6	0,8	8,9
8,1—10,09 дес.	36,3	5,3	21,0	17,9	1,2	1,4	5,4	0,8	10,0
10,1—16,09 дес.	33,7	7,5	21,6	15,4	0,9	1,1	6,2	1,0	10,7
16,1 і більше	33,5	6,4	26,0	12,7	0,6	—	4,0	0,6	12,6
Пересічно	40,9	4,0	16,6	18,5	1,6	1,7	7,7	0,7	16,2

Вище вже сказано, що ця культура мала на Поліссі в основному натурально-споживчий характер. Виявилось, що питома вага жита збільшувалася в малопосівних групах господарств і зменшувалася у багатопосівних. Пшениця навпаки, як і овес, мала на Поліссі

здебільше ринковий характер, тому їх посіви зростали паралельно із збільшенням посівної площі в господарстві. Просо ж мало в основному натурально-споживчий характер, а отже посіви цієї культури мали більшу питому вагу серед малопосієвних груп і меншу питому вагу серед багатопосієвних. Гречка, що по питомій вазі займала на Поліссі в селянських посівах у 1927 р. друге місце (18,5%), мала ринковий характер лише в окремих округах регіону, а тому її питома вага зменшувалася в багатопосієвних господарствах, що вважали за краще сіяти інші культури, наприклад овес, який мав кращий збут. Отже, із збільшенням посіву на господарство паралельно збільшувалась питома вага ринкових зернових культур. Із зменшенням площі посіву — збільшувалась питома вага натурально-споживчих зернових культур.

Що стосується незернових, технічних культур, то тут становище було складнішим. Коноплі, льон, картопля, цукровий буряк — приносили селянам відчутний грошовий прибуток. Тому в їх вирощуванні були зацікавлені всі посівні групи селян. Але це були дуже трудомісткі культури. Багатопосієвним селянським господарствам у гарячу пору року не вистачало робочих рук для опрацювання великих площ під просапними культурами. Поряд з тим у малопосієвних групах були великі надлишки робочих рук. Тому питома вага технічних культур була в посівах дрібних господарствах вищою, ніж у посівах крупніших господарств. Крім того, потрібно підкреслити, що картопля на Поліссі була важливим харчовим продуктом, особливо в бідних сім'ях, тому питома вага цієї культури була вищою і по цій причині.

На Правобережжі, Лівобережжі і в Степу був інший розклад споживчо-натуральних і ринкових культур. Але і там ринкові зернові культури мали більшу питому вагу в краще забезпечених посівах селян, а натурально-споживчі культури переважали в посівах дрібніших господарств (див. табл. 24, 25, 26).

На Правобережжі головними товарними зерновими культурами були пшениця і овес, на Лівобережжі — пшениця і ячмінь, у Степу — озима пшениця і ячмінь. Ці культури і мали більшу питому вагу в багатопосієвних господарствах.

Натурально-споживчими культурами на Правобережжі були жито і просо, на Лівобережжі — жито, овес, гречка і просо, в Степу — жито і просо. Саме ці культури і були панівними в малопосієвних господарствах. Ячмінь і гречка на Правобережжі займали проміжне місце між товарними і споживчо-натуральними культурами, а тому і становили найбільшу питому вагу в середньопосієвних господарствах. Картопля була на Правобережжі, Лівобережжі і в Степу здебільшого продовольчою культурою, тому і мала більшу питому вагу в бідняцьких господарствах. Цукровий буряк мав першорядне товарне значення на Правобережжі, тому, не зважаючи на велику трудомісткість, був поширений не тільки в середньо, але й у вели-

Склад польового посіву в 1927 р. у посівних групах селянських господарств
Правобережжя, $\frac{0}{10}^{45}$

Посівні групи	Озиме ячмінь	Озима пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Картопля	Цукровий бурак	Інші
Без посіву та з посівом до 0,09 дес.	75,0	—	—	—	—	—	25,0	—	—
0,1—1,09 дес.	44,6	8,7	2,2	4,4	8,5	5,8	10,5	1,3	14,0
1,1—2,09 дес.	36,6	12,8	3,7	7,8	7,8	6,3	7,0	2,7	15,3
2,1—3,01 дес.	31,6	14,3	5,2	11,3	7,5	5,5	5,5	4,2	14,9
3,1—4,09 дес.	29,6	14,6	5,9	13,4	7,6	4,8	4,7	5,0	15,4
4,1—6,09 дес.	28,4	14,9	6,0	15,1	7,7	4,3	4,2	5,4	14,0
6,1—3,09 дес.	27,2	14,8	5,6	16,9	8,0	3,8	3,6	5,3	14,8
8,1—10,09 дес.	29,2	13,9	4,5	18,0	9,3	3,4	3,3	4,7	13,7
10,1—16,09 дес.	28,9	12,5	4,2	19,7	9,7	3,3	3,7	5,6	12,4
16,1 дес. і більше	18,1	15,6	4,8	18,9	8,1	3,0	2,0	5,6	23,9
Пересічно	31,4	14,0	5,3	12,3	7,8	5,0	5,3	4,4	14,5

копосівних господарствах. Крім того, великопосівні господарства на Правобережжі були меншими по розміру, ніж на Лівобережжі, краще забезпечені робочими руками і могли обробити більші цукрові плантації. На Лівобережжі цукровий буряк мав найбільшу питому вагу поміж середньопосівних господарств. Багатопосівні господарства Лівобережжя віддавали перевагу іншій товарній культурі — соняшнику, який не був таким трудомістким, як буряк. В умовах відносно багатоземельного Степу соняшник, як і кукурудза, вимагав таких трудових затрат, що були не під силу багатопосівним господарствам у гарячу пору року. Тому ці культури мали більшу питому вагу серед мало і середньопосівних господарств, а багатопосівні двори віддавали основні сили вирощуванню товарної пшениці та ячменю, як не таких трудомістких культур.

Аналіз структури польових посівів різних посівних груп селян виявив, що вирощування тієї або іншої сільськогосподарської культури в індивідуальному селянському господарстві кожного регіону України визначався такими факторами. Передусім ставилося завдання забезпечити натурально-споживчі потреби родини. Особливо помітний цей мотив у малопосівних господарствах. Лише після забезпечення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому і в найбільших селянських господарствах натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби сім'ї. Аналіз показав, що трудомісткість вирощування тієї або іншої рослини помітно впливала на поширення її посівів. Саме тому питома вага таких працезатратних культур як картопля, цукровий буряк, кукурудза, соняшник при всіх інших рівних умо-

Таблиця 25

Склад польового посіву в 1927 р. у посівних групах селянських господарств
Лівобережжя, % ⁴⁷

Посівні групи	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Соняшник	Картопля	Цукровий буряк	Інші
Без посіву та з посівом до 0,09 дес.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100	—	—
0,1—1,09 дес.	52,3	3,3	6,1	7,2	6,0	5,5	4,1	0,8	2,6	7,0	0,8	4,3
1,1—2,09 дес.	44,6	5,4	7,6	9,9	8,9	5,5	5,1	0,7	2,9	4,0	1,8	3,6
2,1—3,09 дес.	38,9	6,9	9,3	10,4	10,6	5,5	4,9	0,8	3,0	3,2	2,6	3,9
3,1—4,09 дес.	35,5	7,8	11,6	10,6	10,8	5,3	4,4	0,9	3,3	2,7	2,8	4,3
4,1—6,09 дес.	32,3	9,3	14,2	11,2	10,0	4,4	3,9	1,4	3,6	2,2	2,7	4,8
6,1—8,09 дес.	28,6	11,3	17,5	12,0	8,4	3,4	3,5	2,0	4,3	1,8	2,4	4,8
8,1—10,09 дес.	25,6	13,1	20,2	12,7	6,7	0,8	3,5	2,8	5,2	1,4	1,8	6,2
10,1—16,09 дес.	21,9	15,5	23,3	14,0	4,8	1,1	3,2	3,7	5,9	1,0	1,2	4,3
16,1 дес. і більше	18,2	21,3	23,4	14,0	4,8	0,3	2,6	4,0	6,3	0,8	0,6	3,7
Пересічно	32,4	9,9	15,3	11,3	8,6	4,0	3,9	1,7	2,9	2,2	2,1	5,7

Таблиця 26

Склад польового посіву в 1927 р. у посівних групах селянських господарств
Степу, % ⁴⁸

Посівні групи	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Соняшник	Картопля	Цукровий буряк	Інші
Без посіву та з посівом до 0,09 дес.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0,1—1,09 дес.	22,9	14,8	17,8	9,0	1,4	—	1,3	14,2	8,3	3,5	0,6	7,2
1,1—2,09 дес.	25,9	20,0	16,7	10,7	1,4	0,1	1,3	12,3	6,3	1,6	0,4	3,0
2,1—3,09 дес.	24,6	21,0	14,9	12,1	2,2	0,2	1,7	11,5	7,0	1,5	0,6	2,9
3,1—4,09 дес.	22,2	22,4	15,1	13,2	2,9	0,1	1,8	10,5	6,8	1,4	0,7	3,0
4,1—6,09 дес.	19,1	24,8	16,3	14,8	3,1	0,1	1,6	9,3	6,2	1,3	0,4	3,1
6,1—8,09 дес.	15,9	26,6	17,2	17,0	3,1	—	1,3	8,4	5,8	1,1	0,2	3,4
8,1—10,09 дес.	13,6	28,4	17,4	18,3	3,2	—	1,1	7,9	5,4	1,0	0,1	3,6
10,1—16,09 дес.	10,9	31,5	16,6	20,2	3,6	—	0,9	7,2	4,8	0,9	0,1	3,3
16,1 дес. і більше	7,7	34,4	16,5	22,4	4,7	—	0,7	6,0	3,8	0,7	0,3	3,1
Пересічно	15,2	28,3	15,9	17,6	3,4	0,1	1,3	8,2	5,2	1,1	0,3	3,4

вах була вищою в посівах дрібніших господарств, де були зайві робочі руки, ніж у краще забезпечених посівною площею дворів, де робочі руки в основному були зайняті вирощуванням менш трудомістких зернових культур.

На протязі 20-х років середня врожайність зернових культур у селянських господарствах республіки поступово підвищувалась і в 1925—1928 рр. пересічно становила 53,7 пуд. з десятини, або 8,8 ц. Вищою вона була на Правобережжі — 10,9 ц, на другому місці перебувало Лівобережжя — 10,6 ц, на Поліссі врожайність складала 8,2 ц, а найнижчою була в Степу — 7,2 ц (див. табл. 27). Врожайність в різних соціально-класових групах селянських господарств УРСР у середині 20-х років становила: у бідноти — 8,1 ц, середняків —

Таблиця 27

Пересічний врожай в пудах з 1 дес. зернових культур у селянських господарствах УРСР у 1925—1928 рр.⁵¹

Region	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Пересічно
Полісся	52,3	68,9	58,5	73,4	54,9	31,2	73,0	—	50,3
Правобережжя	67,3	76,4	49,1	65,3	68,5	48,4	62,9	66,4	66,5
Лівобережжя	67,7	61,8	48,6	64,6	76,0	47,6	64,3	101,2	64,7
Степ	40,4	48,4	35,4	38,9	46,6	25,8	39,5	61,6	44,2
В цілому по Україні	56,3	59,3	39,4	46,7	63,0	42,0	55,3	64,4	53,7

Примітка: 6,104 пуд.=1 ц

10 ц, куркулів — 10,8 ц⁴⁹. Якщо рівень врожайності жита на Україні в селянських господарствах у 1927 р. прийняти за 100 %, то в Польщі вона в тому ж році становила 206 %, в Німеччині 290 %. Аналогічні показники по пшениці становили в США — 115 %, в Угорщині — 145 %. З сусідів України лише Румунія в 20-х роках мала нижчу врожайність по зернових культурах⁵⁰. Низька врожайність дуже негативно впливала на валові збори зерна в республіці. Підвищити врожайність можна було за рахунок впровадження інтенсивних технологій, прогресивних сівозмін, сортового насіння, добрив. В. І. Ленін, підкреслюючи значення урожайності, зазначав, що всі «відмінності в господарській організації, техніці та ін. підсумовуються в урожайності»⁵². Капіталовкладення в сільське господарство республіки в 20-х роках зростали до 1927 р. Але, починаючи з 1927/28 р. вони почали зменшуватися (див. табл. 28). Це явище пояснюється посиленням курсу на індустріалізацію, а також тим, що під впливом надзвичайних заходів 1928—1929 рр. селянство різко зменшило свої вкладення в господарство. Державні капіталовкла-

дення з 1927/28 р. почали переорієнтовуватись на усупільнений сектор. В цілому, потрібно зробити висновок, що виділених коштів було недостатньо, щоб добитися радикальних змін у продуктивності сільського господарства, зокрема в підвищенні врожайності.

У 1925/26 господарському році валова продукція рільництва України майже досягла довоєнного рівня, а в 1927/28 р. перевищила його. Якщо в 1913 р. на Україні було вироблено продукції рільництва на 1300 млн довоєнних карбованців, то в 1925 р. на 1240 млн, а в 1928 р. на 1338,7 млн крб.⁵³ З цієї продукції на долю зернових культур припадало 755,8 млн крб. у 1925/26 р. і 823,1 млн крб. у 1927/28 рр., тобто лєвова частка⁵⁴. Потрібно встановити, скільки це складало в натуральному обчисленні, передусім скільки вирощували зерна.

Таблиця 28

Капіталовкладення в сільське господарство УРСР⁵⁶

Показники	Роки									
	192/25		1925/26		1926/27		1927/28		1928/29	
	млн крб.	%	млн крб.	%	млн крб.	%	млн крб.	%	млн крб.	%
Капіталовкладення в сільське господарство	179,1	100	216,7	100	339,2	100	279,9	100	210,1	100
З них в індивідуальне господарство	161,2	90	198,0	91,6	322,9	95,2	249,2	89	131,6	62,6
В тому числі вкладення самого селянства	123,5	—	148,2	—	219,0	—	122,8	—	56,0	—
Державні капіталовкладення	55,6	100	68,5	100	120,2	100	157,1	100	154,1	100
З них в індивідуальне господарство	37,7	67,8	49,8	72,7	103,9	86,4	126,4	80,5	75,6	49

Визначити валові збори зерна на Україні в 20-х роках — завдання, пов'язане з багатьма труднощами. Найголовніше полягає в тому, що селянське населення небезпідставно побоюючись підвищення податків, приховувало дійсну врожайність, і прямий статистичний облік на основі цих відомостей і даних про посіви не давав достовірних цифр. Тому в літературі та джерелах, особливо за 1921—1923 рр., зустрічаються різні дані⁵⁵. ЦСУ УРСР підраховувало валовий збір зерна шляхом певних статистичних прийомів, що зводилися до того, що відомості агрокореспондентів з місць про стан врожаю по п'ятибальній системі оцінок підраховувалися по формулі, складеній ЦСУ РРФСР до показників абсолютного посіву⁵⁷. Згідно з цими даними, в 1909—1913 рр. валовий збір зернових на Україні

в межах 1929 р. становив 1151,5 млн пуд. (див. табл. 29). У 1921 р. в зв'язку з катастрофічною засухою в Степу — головній житниці України — валовий збір складав ледве 277 млн. пуд., або 24,2 % від довоєнного рівня. В 1922—1923 рр. валові збори хліба збільшилися і досягли в 1923 р. — 940,7 млн пуд., або 82 % від рівня 1909—1913 рр. 1924 р. виявився неврожайним, і валові збори різко впали до 651,4 млн пуд., або 56,8 % від довоєнного рівня. Потім три роки були врожайними, і в 1927 р. валові збори зернових досягли 1102,9 млн пуд., або 96,1 % довоєнного рівня. Не має сумніву, що якби не скорочення посівних площ під зерновими в 20-х роках у порівнянні з дореволюційним часом, то селяни України перекрили б рівень 1913 р. по валовим зборам зерна. 1928 р. був неврожайним, і валові збори зерна знову знизилися до рівня 799,5 млн пуд., або 69,7 % від рівня 1909—1913 рр. У 1929 р. на Україні було зібрано 1135,3 млн пуд. зерна, або 98,9 % від довоєнного рівня. Ця цифра наводиться в матеріалах про стан сільського господарства України, що їх ЦСУ УРСР підготувало для делегатів XI з'їзду КП(б)У в червні 1930 р.⁵⁸ Думається, що ця цифра дещо завищена, оскільки 1929 р. був несприятливим для зернових у багатьох районах республіки.

У 1913 р. на одного жителя України було вирощено 684 кг зерна, в 1927 р. — 615 кг. Багато це, чи мало? Дані за 1934—1938 рр.

Таблиця 29

Динаміка зборів зерна на Україні⁶⁰

Роки	Загальний валовий збір зерна		В тому числі в індивідуальному селянському господарстві	
	млн пуд.	в % від рівня 1909—1913 рр.	млн пуд.	в % від загального валового збору
Пересічно за 1909—				
1913	1151,5*	100,0	900,0	78,2
1921	277,0	24,2	270,0	97,5
1922	637,2	55,5	670,9	95,4
1923	940,7	82,0	897,5	95,4
1924	651,4	56,8	624,7	95,9
1925	1049,8	91,5	1002,1	95,5
1926	1029,9	89,7	985,5	95,7
1927	1102,9	96,1	1056,3	95,8
1928	799,5	69,7	760,5	95,2
1929	1135,3	98,9	1058,8	93,2

* Розходження з даними, наведеними в розд. I п. 1 (1334,6 млн пуд.) пояснюються змінами в кордонах УРСР. У 1920—1923 рр. до складу УРСР входили Таганрозький і Шахтинський округи колишньої Області війська Донського. В 1924 р. ці округи були повернуті РРФСР, і в цьому зв'язку зроблені відповідні корективи.

свідчать, що в СРСР вироблялось 425 кг зерна на одного жителя, в Австралії — 702 кг, у США — 719 кг, в Аргентині — 1233 кг, у Канаді — 1298 кг⁵⁹. Таким чином, виробництво зерна на Україні на душу населення в 20-х роках не досягло дореволюційного рівня і відставало від аналогічного показника основних країн-виробників цієї продукції. Виробництво зерна в республіці в 20-х роках далеко відставало від раціональної норми — 1000 кг у рік на людину.

На стан сільського господарства, зокрема зернового, на Україні великий вплив мали погодні умови. Тричі — в 1921, 1924 і 1928 рр. — зернове господарство, особливо в Степу, страждало від засухи. Жорстка залежність сільського господарства України в 20-і роки від погодних умов — це ще одне свідчення його екстенсивного характеру, слабкої інтенсифікації, обмеженого застосування передових агротехнічних прийомів, здатних протистояти засусі. Потрібні були додаткові кошти для проведення землеустрою, впровадження прогресивних сівозмін, інтенсивних технологій, сортового насіння, добрив тощо.

У 1927 р. індивідуальні селянські господарства Полісся зібрали 74,4 млн пуд. зерна, або 7 % від загальної кількості зібраного селянством України, на Правобережжі — 263,1 млн пуд., або 24,9 %, на Лівобережжі — 281,3 млн пуд., або 26,6 %, у Степу — 437,5 млн пуд., або 41,5 %⁶¹. Отже, основним зерновим районом на Україні був Степ. Питома вага жита серед зібраних зернових становила в 1927 р. 29,1 %, озимої пшениці — 26,7 %, ярової — 8,9 %, ячменю — 10,2 %, вівса — 9,4 %, кукурудзи — 6,9 %, проса — 3,5 %, гречки — 3 %. Разом ці вісім головних зернових культур складали 97,7 % валових зборів зернових в індивідуальних селянських господарствах України⁶².

Розглянемо валові збори технічних культур в індивідуальних селянських господарствах. Найголовнішою культурою серед них був цукровий буряк. Дореволюційний показник збору цукристих був перевершений на Україні в 1927 р., коли зібрали 560 230 тис. пуд. буряків, або 112 % від рівня 1913 р. (див. табл. 30). Відновлення дореволюційного рівня виробництва цієї культури відбувалося головним чином за рахунок посівів буряка в індивідуальних селянських господарствах. Так, у 1925 р. селяни виростили 83 % цукристих, у 1927 р. — 69,1 %. У дореволюційний період основну масу буряків вирощували в поміщицьких маєтках, а на долю селян у 1913 р. припадало не більше 14 % вирощеної продукції⁶³.

Валові збори цукрового буряка в кінці 20-х років були вищими ніж у дореволюційний час, але вихід цукру в перерахунку на кожного жителя України був нижчий: 39 кг у 1909—1913 рр. і 34 кг у 1927 р. Причина тут двояка: по-перше, виробництво цукру не встигало за ростом населення, по-друге, якість селянських буряків, їх цукристість була гіршою, ніж буряків з поміщицьких плантацій, що і приводило до зменшення виробництва цукру. Втім, потрібно,

Динаміка валових зборів цукрового буряка в індивідуальних
селянських господарствах, тис. пуд.⁶⁴

Регіони	Роки					Врожай- ність в ц/дес. у 1927 р.
	Пересічно за 1909— 1913	1925	1926	1927	1928	
Полісся	—	14767,3	10498,3	15069,8	14300,6	189,0
Право- бережжя	—	198518,8	137234,4	208617,5	206408,8	198,5
Лівобережжя	—	169433,8	82976,0	133044,9	124360,1	165,5
Степ	—	23119,9	24907,9	30311,7	29201,0	152,7
Україна (селянські господарства)	70113,3	405839,8	255616,6	387043,9	374270,5	172,0
Україна (всі господарства)	500809,0	488782,5	374705,6	560230,0	530186,5	—
В тому числі селянські, %	14	83	68,2	69,1	70,6	—
Виробництво цукру на душу насе- лення, кг	39	30	25	34	33	—

зазначити, що вироблення в 1927 р. 34 кг цукру на душу населення на Україні непоганий показник, враховуючи, що харчова норма — 18 кг (власне на Україні пересічно споживали в 1913 р. 7,4 кг, а в 1927 р. — 8,1 кг)⁶⁵.

Врожайність цукрових буряків протягом 20-х років поступово зростала і в 1927 р. досягла рівня 172 ц з десятини, що було більше, ніж до революції — 159 ц у 1913 р.⁶⁶. Але ці врожаї були низькими в порівнянні з врожаєм тих країн, де цукристі були теж розповсюджені. Так, у середині 20-х років врожайність становила в Данії — 350 ц, у Німеччині — 310 ц, у Бельгії — 310 ц, у Франції — 280 ц⁶⁷. (Щоправда, врожаї цукрових буряків на Україні у 1940 р. були нижчими, ніж у доколгоспний період і пересічно становили 159 ц з гектара)⁶⁸. Для підвищення врожайності потрібна була допомога селянству з боку Радянської держави — шляхом проведення землеустрою бурякосіючих господарств, надання поліпшеного насіння, штучних добрив тощо⁶⁹. Особливу роль у вирощуванні цукрового буряка в селянських господарствах у 20-х роках відігравала контрактація. Суть виробничої контрактації полягала в тому, що держава замовляла сировину для цукрових заводів, регулюючи тим самим посіви буряка контрактом (угодою), за стабільними цінами відпускала сіячам знаряддя виробництва, сортове насіння, добрива, промтовари, надавала кредити, агрономічну та іншу виробничу допомогу. Погіршення умов контрактації цукрового буряка у 1926 р. у зв'язку з підвищенням цін на зернові культури

1925/26 р. і залишенням стабільних цін на буряк негайно викликало в 1926 р. різке скорочення площ під цією культурою⁷⁰. В цілому площа законтракованих селянських бурякових посівів у 20-х роках швидко зростала: 10,6 % загальної кількості посівів у 1922 р., 82,4 % у 1925 р., 100 % у 1928 р.⁷¹

Основним районом бурякосіяння на Україні в 20-і роки було Правобережжя, де в 1927 р. було зібрано 53,9 % валового збору цієї культури. На другому місці було Лівобережжя — 34,4 % (див. табл. 30).

До революції переважними сівачами цукрового буряку були заможні селяни (поза межами поміщицьких посівів)⁷². У 20-х роках до бурякосіяння були залучені всі групи селянства, включаючи і бідняків. При цьому переважаючою групою були середняки (див. табл. 31).

Таблиця 31

Соціальний склад селянських бурякосівачів на Україні, %⁷³

Соціально-класові групи	Роки		
	1927	1928	1929
Пролетарські та напівпролетарські (бідняцькі) господарства	32,7	41,4	46,7
Дрібнотоварні (середняцькі) господарства	66,9	58,2	49,7
Дрібнокапіталістичні (куркульські) господарства	0,4	0,4	3,6

Валові збори олійних культур — соняшника, льону, коноплі — теж динамічно зростали в індивідуальних селянських господарствах України в 20-х роках. Олія, вироблена з цих культур, була цінним харчовим продуктом, значна кількість її споживалася промисловістю, макуха йшла на корм худобі. Льон та коноплі, крім того, були важливими прядивними культурами.

У 20-х роках на перше місце серед олійних культур висунувся соняшник. Валові збори цієї культури в 1925 р. у порівнянні з 1913 р. зросли на Україні в 10 разів і досягли 44060,0 тис. пуд. Питома вага індивідуальних господарств у цьому врожаї складала в 1925 р. 75,9 %, у 1928 р. — 98,2 % (див. табл. 32). Головним районом вирощування соняшника був Степ, де в 1927 р. одержано 71,2 % валових зборів цієї культури. На Лівобережжі було зібрано 24,7 %. Валові збори на Правобережжі — 4 % і Поліссі — 0,1 % — не відігравали значної ролі. Необхідно відзначити, що ріст валових зборів соняшника був найтісніше зв'язаний з умовами його збуту. Коли в 1925 р. співвідношення цін на соняшник і хліб стало

Динаміка зборів насіння сояшника в індивідуальних селянських господарствах УРСР, тис. пуд.⁷⁴

Регіон	Роки			
	1925	1926	1927	1928
Полісся	56,8	18,1	28,5	24,2
Правобережжя	1076,6	790,9	1420,0	1043,3
Лівобережжя	10207,0	6922,2	8707,4	8909,8
Степ	22080,0	17866,1	25138,8	22817,0
Україна	33420,4	25597,3	35294,7	32794,3
Питома вага селянської продукції у валових зборах сояшника, %	75,9	98,0	98,2	97,7

не на користь селянам, що сіяли сояшник, вони різко скоротили його посіви в 1926 р. В результаті його валові збори скоротилися на 26 % у порівнянні з попереднім 1925 р.⁷⁵ Контракція сояшника була менше поширена, ніж цукрового буряка. В 1928 р. було закорктовано 13,5 % селянських посівів сояшника на Україні⁷⁶. Пересічна врожайність сояшника за 1925—1928 рр. становила 46,1 пуд. з десятини, або 7,6 ц, що не дуже багато. Так, у колгоспах у 1940 р. вона становила 13,1 ц, у 1980 р. — 13,2 ц⁷⁷.

У селянському господарстві в 1928 р. було вирощено 1422,6 тис. пуд. насіння льону і вироблено 995 тис. пуд. прядива, що складало 85,8 % його виробництва на Україні. 50 % продукції льону припадало на Полісся, решта майже порівну розділялася між Правобережжям, Лівобережжям і Степом. Але дореволюційний рівень продукції цієї культури на Україні не був відновлений. У 1928 р. він складав ледве 69,2 % від рівня 1909—1913 рр.⁷⁸ Причина цього явища полягає в тому, що традиційно на Україні посіви льону були здебільшого розміщені в поміщицьких господарствах, а селяни сіяли коноплі. Після ліквідації поміщицьких маєтків посіви льону так і не були відновлені. У 1928 р. у селянських господарствах був вирощений найбільший за 20-і роки врожай конопель — 6039,8 тис. пуд. конопляного насіння і вироблено 9850,0 тис. пуд. прядива, що складало 99,8 % його виробництва на Україні. Вироблена в 1928 р. продукція складала 142 % від рівня 1913 р. Основним регіоном, де вирощувалися коноплі, було Лівобережжя — 35,2 % від загалу, на Правобережжі — 34,8 %, на Поліссі — 19,5 %, у Степу — 13,5 %⁷⁹.

У 1928 р. в індивідуальних селянських господарствах України було вирощено 563376,8 тис. пудів картоплі, або 98,5 % від валового збору на Україні. На долю Правобережжя припадало 46,1 %, Полісся — 25 %, Лівобережжя — 22,2 %, Степу — 6,7 %⁸⁰. На одного жителя республіки припадало в 1928 р. 300 кг картоплі⁸¹. Для

Хлібо-фуражний баланс УРСР; тис. пуд.⁸⁶

Статті прибутків та видатків	Господарські роки					
	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
Прибуток						
1. Остача у селян на початок року	76813	116884	61685	118258	139065	142272
2. Збір врожаю	940668	651412	1049753	1029937	1102908	799545
В тому числі:						
У селян-одноосібників	897483	624684	1002108	985446	1056302	760445
Теж саме, %	95,4	95,9	95,5	95,7	95,8	95,1
У радгоспах та колгоспах	43185	26728	47645	44491	46606	39100
Теж саме, %	4,6	4,1	4,5	4,3	4,2	4,9
Разом прибутку	1017481	768296	1111438	1143195	1241973	941817
Розподіл						
1. Споживання сільським населенням	653915	609248	778800	782277	833140	768552
Теж саме, %	64,3	79,3	70,1	68,4	67,1	81,6
В тому числі:						
На насіння	133308	131480	144478	146368	156516	146940
Харчування населення	284546	272620	308750	313593	317559	298938
Годівля худоби та птиці	212498	184915	287102	293380	337432	304182
Інші витрати	23563	20233	38470	28936	21633	18492
2. Остача у селян на кінець року, в тому числі і страхові запаси	116884	61685	113258	139065	142272	101358
Теж саме, %	11,5	8	10,2	12,2	11,4	10,8
3. Товарна продукція (сальдо села)	246682	97363	219380	221853	266561	71907
Теж саме, %	24,2	12,7	19,7	19,4	21,5	7,6
Разом розподілено	1017481	768296	1111438	1143195	1241973	941817

порівняння, в Німеччині в середині 20-х років вирощували по 820 кг на душу населення, на Україні в 1980 р.— 265 кг⁸².

У 20-х роках у селянських господарствах України були відновлені валові збори тютюну. В 1927 р. селяни зібрали 3757 тис. пуд. цієї культури проти 2960,3 тис. пуд. у 1909—1913 рр. 98,5 % всієї кількості тютюну було вирощено на Лівобережжі⁸³.

У 20-х роках селяни відродили виробництво хмелю. Якщо у 1924 р. збір цієї цінної для харчової промисловості культури становив 12 тис. пуд., то в 1927 р.— 175 тис.⁸⁴ Був досягнутий дореволюційний рівень і потреби країни повністю задовольнялись. Вирощування хмелю на 99 % було зосереджено на Волинському Поліссі⁸⁵.

Розглянемо хлібо-фуражний баланс УРСР у 20-х роках (див. табл. 33). Безпосередньо сільським населенням України в 1923—1929 рр. споживалося 71,1 % валових зборів зерна. По окремих роках спостерігалось коливання від 64,3 до 81,6 %. Таким чином, у селянському господарстві споживалося більше двох третин виробленого в них хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Страхові запаси (остача на кінець року) пересічно становили 10,8 %. Це був недоторканий фонд на випадок стихійного лиха. В дореволюційному селі такі запаси, особливо в Степу, були звичайним явищем. Саме відсутність такого запасу в селянському господарстві в Степу в 1921 р. по причині громадянської війни і продрозкладки і привела до голоду 1921/22 р. Товарна продукція (сальдо села) становила пересічно в 1923—1929 рр. на Україні 187,3 млн пуд. хліба, або 18,1 % від валового збору, з коливанням по роках від 7,6 до 24,2 %. У порівнянні з 1909—1913 рр., коли товарність становила 412 млн пуд., у 1923—1929 рр. товарність скоротилася на 54 %.

Товарність технічних культур (див. табл. 34) становила: по насінню олійних культур від 13,3 до 32,9 %, по льоноволокну від 0,7

Таблиця 34

Товарність технічних культур у сільському господарстві УРСР,
% до валової продукції⁸⁷

Назва продуктів	Господарські роки				
	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
Олійне насіння	13,3	32,9	22,3	14,3	17,7
Льоноволокно	0,7	1,9	10,9	12,1	12,9
Коноплі	5,7	20,3	15,4	11,8	10,9
Цукровий буряк	92,3	91,3	90,8	88,5	87,8
Тютюн	83,2	95,7	83,6	89,7	85,6
Хміль	75,0	62,6	69,8	82,0	91,4
Картопля	9,4	17,8	16,2	10,1	10,8

до 12,9 %, по картоплі 9,4—17,8 %, по конопляному прядиву 5,7—20,3 %, по тютюну 83,6—95,7 %, по хмелю 62,6—91,4 %, по цукровому буряку 87,8—92,3 %. Отже серед технічних культур своєю товарністю виділялися три: цукровий буряк, тютюн, хміль, оскільки продукція цих культур була тісніше зв'язана з фабричною перероб-

кою. В той же час, більша частина олійного насіння перероблялась на селянських олійницях і вироблена олія споживалася в селянських господарствах, лише незначна частина перетворювалась на товар. Картопля теж здебільше виступала як натурально-споживча культура і лише незначна її частина поступала на ринок. Льоноволокно і конопляне прядиво теж в основному споживалися в селянському господарстві, де були розвинуті кустарні дмоткані промисли. Селяни України в 20-х роках переважно одягалися в дмотканий одяг, виготовлений власноручно.

Товарна продукція селянських господарств складалася з двох частин: осередселянської і позаселянської. Осередселянська частина — це продукція, що купувалася селянами і, отже, не виходила за межі села. Позаселянська частина — це та продукція, що реалізовувалася за межами села, в місті, і йшла також на експорт.

Встановити, яку частку товарної продукції становила осередселянська, а яку позаселянська — важко. Є точні дані лише про державні планові закупки продукції. Відсутні точні відомості, яку частку продукції скуповували приватні особи. Можна лише приблизно встановити осередселянську і позаселянську товарну продукцію по селянських бюджетах. У 1922/23 господарському році товарна осередселянська частина хліба складала 69,5 %, а позаселянська — 30,5 %⁸⁸. Це був перший врожайний рік після голоду, і селяни колишніх голодних губерній посилено купували посівне зерно, а безпосівні і хліб. Тому осередселянська частка виявилася значно більшою, ніж позаселянська. Вже в 1923/24 р. осередселянська товарна частка зерна скоротилася до 54,4 %, а позаселянська піднялася до 45,6 %⁸⁹. У 1925/26 р. осередселянська частка товарного зерна складала 32,2 %, а позаселянська — 67,8 %⁹⁰. Нарешті, в 1926/27 р. осередселянська частка зерна складала 19,5 %, а позаселянська — 80,5 %⁹¹. Таким чином, на протязі 1922—1927 рр. спостерігалось поступове зменшення питомої ваги осередселянської частки товарного зерна і збільшення позаселянської. Пересічно осередселянська частка складала за 1922—1927 рр. 43,8 %, позаселянська — 56,2 %⁹². У РРФСР у 20-х роках було приблизно таке ж співвідношення⁹³.

У 20-х роках товарна продукція зернового господарства України в порівнянні з дореволюційним часом знизилась майже наполовину. Яка причина цього явища? «В основі цієї відсталості зернового господарства і різкого скорочення його товарності (в порівнянні з довоєнним часом) лежить розпорошеність, роздрібненість і загальний низький рівень сільськогосподарського виробництва, дрібноселянський тип зернового виробництва і зв'язаний з ним напівнатуральний характер цього виробництва» — зазначено в резолюції липневого (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Політика хлібозаготівель у зв'язку з загальним господарським становищем»⁹⁴. Це основна причина низької товарності, але не можна погодитися, що це основна

причина зниження товарності. Адже валова продукція зернового господарства в 1927 р. складала 96,1 % від рівня 1913 р. Куди ж поділася половина товарного зерна? Думається, що головна причина криється в натурально-споживчому характері дрібноселянського господарства. Селянин вів господарство передусім для задоволення потреб своєї родини. Збільшивши своє землекористування після Жовтневої революції, трудящі селяни насамперед збільшили власне споживання хліба та інших продуктів. Це відбулося не за рахунок збільшення валових зборів, а за рахунок товарної частини продукції. Так, у 1913 р. пересічне споживання зернових продуктів на одного селянина на Україні складало 15,62 пуд., або 0,7 кг на день, а в 1926 р. — 20 пуд., або 0,9 кг на день⁹⁵. Крім того, споживання м'яса зросло з 1913 р. до 1926 р. пересічно на 4 кг на душу населення. А щоб отримати пуд свинини, потрібно згодувати 5 пудів зерна⁹⁶. Отже, збільшення споживання м'яса селянами привело до додаткових витрат зерна. Враховуючи нові норми споживання зерна, а також збільшення селянського населення, ми підраховували, що в 1926 р. селяни споживали на 160 млн пуд. зерна більше, ніж у 1913 р.⁹⁷ Товарна продукція в 1926 р. складала 219,38 млн пуд.⁹⁸ Разом це складає 379,38 млн пуд. Товарна продукція в 1913 р. складала 412 млн пуд.⁹⁹ Різницю в 38,62 млн можна віднести на рахунок розбіжності в посівних площах між 1913 і 1926 рр. і понаднормові лишки страхових запасів селянських господарств.

До революції 60 % товарного хліба України давали поміщицькі та куркульські господарства¹⁰⁰. Ліквідація поміщицьких і обмеження куркульських господарств під час революційних аграрних перетворень теж вплинула на товарність у бік її зменшення. Ми повинні визнати також, що висока товарність зернового господарства України в дореволюційний час значною мірою трималася на понижених нормах споживання селян. 15,62 пуди, що їх пересічно споживали тоді селяни України, було менше норми — 20 пудів зерна на рік на душу, що їх вираховувала для селян у 1901 р. урядова Комісія про зубожіння Центру¹⁰¹. Тому і не дивно, що отримавши землю, селяни підвищили споживання зерна до 20 пуд. у 20-х роках.

Товарність селянських господарств можна було змінити, впливаючи на фактори, котрими вона визначається. Один з таких факторів — це створення матеріальної зацікавленості в реалізації продукту. Звичайно, для реорганізації зернового господарства і радикального підвищення продуктивності необхідно було залучити селян до різних форм кооперації, радикально поліпшити матеріально-технічну базу, збільшити постачання добривами, сортовим насінням тощо. Це тривалий процес. А оскільки в 20-х роках ще тільки ви-зрівали умови для такої перебудови, то заходи по підвищенню товарності за допомогою гнучкої політики цін висувалися на перше місце. Основа такої політики — це співвідношення цін на промислові і сільськогосподарські товари. О. І. Риков у 1926 р. зазначав, що

головне питання хлібозаготівельної кампанії — це питання ціни на хліб, оскільки прибутки селянина вираховувалися в залежності від неї¹⁰².

З 1924 р. ціни на хліб стала встановлювати держава. Були встановлені так звані лімітні ціни, вище яких державні та кооперативні заготівельні організації не мали права платити¹⁰³. Розрив між лімітними і ринковими цінами на хліб поступово зростав. Так, за центнер пшениці в 1926/27 р. держава платила селянам на Україні 6,91 крб., а ринкова ціна становила 8,54 крб. У 1927/28 р. заготівельна ціна складала 7,06 крб., а ринкова — 10,89 крб. У 1928/29 р. відповідно 8,27 і 25,64 крб.¹⁰⁴ Звичайно, селяни висловлювали незадоволення лімітними цінами. «Серед селян незадоволення (Василівський, Хортицький райони) за низькі ціни на хліб (ліміт)» — читаємо в листі секретаря Запорізького окрпарткому КП(б)У¹⁰⁵. Особливо загострилося хлібне питання взимку 1927/28 р. Восени 1927 р. було допущене різке порушення ринкової рівноваги між попитом на промислові товари і їх пропозицією. Одночасно зросли диспропорції в цінах на промтовари і зерно (не на користь останнього). Селяни в такій ситуації відмовлялися продавати зерно по державних цінах і вимагали їх підвищення. Планові заготівлі хліба різко скоротилися. Позапланові ж заготівлі були фактично заборонені. Це і привело наприкінці 1927 р. до гострої нестачі хліба в містах, до хлібозаготівельної кризи. Вийти з кризи можна було б шляхом підвищення заготівельних цін. Але замість цього сталінське керівництво вжило надзвичайних заходів¹⁰⁶. Фактично це було повернення до методів воєнного комунізму.

У квітні 1929 р. Й. Сталін зазначав: «Крім звичайних податків, прямих і посередніх, які сплачує селянство державі, воно дає ще деякий надподаток у вигляді переplat за промтовари і у вигляді недоодержання по лінії цін на сільськогосподарські продукти... Як він називається у нас інакше? Він називається у нас інакше «ножицями», «перекачкою» коштів із сільського господарства в промисловість з метою швидкого розвитку нашої індустрії»¹⁰⁷. М. І. Бухарін та його прибічники називали таку політику сталінців «військово-феодалною експлуатацією селянства»¹⁰⁸. Звичайно, політика цін, що її проводили сталіністи, не створювала матеріальної зацікавленості у селян у збільшенні товарності зернових. Крім того, селяни не могли нагромадити відповідні кошти для капіталовкладень у сільське господарство. А без цього годі було чекати підвищення продуктивності, а отже, і товарності. Й. Сталін і його однодумці вбачали вихід з хлібних труднощів насамперед у переході від «відсталих і розпорошених селянських господарств до об'єднаних, великих, суспільних господарств, забезпечених машинами, озброєних даними науки і здатних виробити найбільшу кількість товарного хліба»¹⁰⁹. Вихід дійсно був для дрібних і розпорошених господарств в об'єднанні, кооперації. Але на добровільних засадах

і при обов'язковій матеріальній зацікавленості, при збереженні для всіх селян вільного вибору форм землекористування. Й. Сталін же розкрив свій задум в іншому висловлюванні: «...встановити такий режим, щоб колгоспи здавали державним і кооперативним організаціям весь свій товарний хліб під загрозою позбавлення субсидій і кредитів з боку держави»¹¹⁰. А що то був за режим, наочно показав штучний голод 1932/33 р.

М. І. Бухарін підкреслював, що селянство повинно йти до соціалізму через кооперацію, керуючись власною вигодою, шляхом найбільш простим, доступним для кожного трудівника, без всякого насильства¹¹¹.

Розгорнулася боротьба між прибічниками ленінського шляху через неч, через економічні методи регулювання народного господарства, через еквівалентний обмін міста з селом, через кооперацію і прибічниками ліквідації нечу, адміністративно-командних методів господарювання і насадження колгоспів та радгоспів на селі, що нічого спільного не мало з ленінським планом кооперації.

Перемогли прибічники адміністративно-командних методів, що завдало величезної шкоди народному господарству, привело до розселяння, кризи в сільському господарстві, голоду і загибелі мільйонів людей.

3. Розвиток тваринництва

Тваринництво — друга по значенню галузь у селянському господарстві України. Вище ми розглянули стан з робочою худобою. Тут спинимось на продуктивному скотарстві, що давало людям молоко і молочні продукти, м'ясо і сало, шкіру і вовну тощо. На Україні до продуктивного скотарства належало поголів'я корів і молодняка великої рогатої худоби, свині, вівці та кози.

Перше питання, яке вимагає висвітлення — це кількісні показники розвитку продуктивного тваринництва. Дореволюційна статистика про селянську худобу суперечлива. Тому, як правило, дослідники для порівняння стану скотарства УРСР 20-х років з дореволюційним звертаються до сільськогосподарського перепису 1916 р., хоч він був проведений під час першої світової війни, яка негативно вплинула на стан тваринництва¹¹². Що стосується 20-х років, то аналіз джерел показав, що більшість публікацій ЦСУ УРСР, ЦСУ СРСР, Держплану, Наркомзему тощо ґрунтуються на даних вибіркових переписів селянських господарств 1922—1929 рр.¹¹³ Дані цього масового джерела доповнюють і уточнюють матеріали гніздових сільськогосподарських переписів 1927 і 1929 рр., бюджетних досліджень селянських господарств, обстежень робселінспекції 1925 р. і агрокореспондентської мережі Наркомзему УРСР. Таким чином, джерельна база достатня і достовірна.

Відновлення тваринництва на Україні після переходу до непу було загальмовано неврожаєм 1921 р. у Степу і викликаного ним голоду 1921/22 р. «Для тваринництва,— сповіщали агрокореспонденти з степових губерній України,— зимовий період 1921/22 р. був дуже важким»¹¹⁴. 94,4 % повідомлень вказують, що худоба перезимувала погано. У 65,7 % випадків селяни змушені були годувати худобу соломомою із стріх, сухим листям, кураєм та іншими сурогатами¹¹⁵. Від такого «годування» спостерігався масовий падіж худоби. Крім того, чимало тварин було зарізано голодним населенням. Тому кількість худоби різко скоротилася. Але необхідно зазначити, що більшість достовірних даних про поголів'я продуктивної худоби на Україні в 1921 р. нема¹¹⁶. Тому ми можемо за 1921—1922 рр. оперувати лише відносними даними. Так, у Степу кількість великої рогатої худоби весною 1922 р. зменшилась у порівнянні з 1916 р. на 20,8 %, свиней на 83,8 %, овець та кіз на 5,8 %¹¹⁷. Якщо прийняти дані весни 1921 р. за 100 %, то весною 1922 р. поголів'я великої рогатої худоби було: на Донеччині — 80 %, на Миколаївщині — 77 %, на Катеринославщині — 66 %, на Запоріжжі — 65 %, на Одещині — 67 %; поголів'я свиней було: на Донеччині — 22 %, на Катеринославщині — 10 %, на Запоріжжі — 7 %, на Миколаївщині — 13 %, на Одещині — 20 %¹¹⁸. У звіті Запорізького повітземвідділу за 1921 р. читаємо: «Повіт був надзвичайно багатий худобою, але від колишнього багатства лишилися одні крихти»¹¹⁹.

Відродження тваринництва в Степу почалося з літа 1922 р. «Стан тваринництва в сучасний момент у порівнянні з тим, що було до 1 квітня 1922 р., завдяки достатку кормів значно покращився... Кількість великої рогатої худоби збільшилась на 40 %, овець на 100 %»,— сповіщалося у довідці відділу тваринництва Запорізького губземвідділу 1 жовтня 1922 р.¹²⁰ В цілому в Степу поголів'я великої рогатої худоби до весни 1923 р. збільшилося в порівнянні з весною 1922 р. на 12,3 %, свиней на 26,7 %, овець на 2,8 %¹²¹. Але в Лисостепу та на Поліссі стійловий зимовий період 1922/23 р. був несприятливий. 80 % повідомлень агрокореспондентів з цих регіонів України в 1923 р. сповіщали про нестачу кормів для худоби, що і привело до скорочення поголів'я останньої до весни 1923 р. на 12,3 % у порівнянні з весною 1922 р.¹²² Піднесення селянського тваринництва по всій Україні почалося лише з літа 1923 р. Динаміка цього процесу показана в табл. 35.

Корова — це обов'язкова тварина в пересічному селянському господарстві. Селянин позбувся її в найкритичніший момент існування його господарства. Навіть у господарствах бідних вдів, де не було коня, корова, як правило, була. Без корови селянину дуже важко прогодувати родину, особливо дітей. Молоко, молочні продукти — важливий ринковий продукт. Нарешті, на Поліссі, на бідних піщаних ґрунтах, гній з-під корови — підвалина майбутнього врожаю, оскільки без угноєння там врожаю не буває. Тому, не зважаючи на всі

Динаміка поголів'я продуктивної худоби в індивідуальному
селянському господарстві УРСР, тис. голів¹²³

Регіон Роки	Велика рогата худоба				Вівці	Кози	Свині
	Корови	Телиці- нетелі після 1,5 року	Бички від 1,5 до 2 років та телочки від 1 до 1,5 року	Телята до 1 року			
1	2	3	4	5	6	7	8
Полісся							
1916 р.: всі госпо-							
дарства	442,6	50,6	107,8	298,9	1023,9	5,7	813,6
селянські	429,7	47,5	103,4	292,4	1013,6	5,6	797,3
1923 р.	561,0	51,8	69,8	258,2	1427,3	6,1	705,3
1924 р.	539,5	61,2	93,0	304,1	1528,8	8,0	922,8
1925 р.	568,7	59,5	89,4	265,1	1817,1	4,5	856,0
1926 р.	576,4	48,3	86,0	277,6	1682,9	5,7	798,2
1927 р.	575,1	68,1	104,4	291,1	1598,1	4,0	809,0
1928 р.	603,9	92,5	109,9	322,2	1609,8	3,7	935,7
1929 р.	626,7	99,8	113,4	311,3	1505,3	3,1	892,6
Право- бережжя							
1916 р.: всі госпо-							
дарства	924,0	94,2	209,4	667,9	1377,7	5,0	1184,2
селянські	874,8	82,9	190,4	639,7	1346,0	4,4	1120,7
1923 р.	1070,5	79,1	108,1	456,8	2329,1	5,2	740,0
1924 р.	1045,6	83,9	157,5	593,5	2494,6	2,0	1219,0
1925 р.	1069,9	79,9	149,1	550,5	2581,6	2,5	1219,4
1926 р.	1087,6	70,5	145,7	576,7	2147,3	3,9	1176,9
1927 р.	1087,7	100,7	175,9	579,6	1879,1	4,9	1292,9
1928 р.	1139,1	128,6	177,2	687,1	1860,8	4,4	1777,5
1929 р.	1171,8	113,3	140,3	662,8	1605,7	4,3	1082,3
Ліво- бережжя							
1916 р.: всі госпо-							
дарства	686,8	89,0	215,6	537,8	1415,1	7,2	973,6
селянські	644,9	77,6	188,1	509,2	1305,6	5,9	886,8
1923 р.	887,7	84,8	178,0	469,7	2145,8	13,8	575,7
1924 р.	893,5	106,4	253,7	604,6	2429,8	21,4	1010,1
1925 р.	885,1	93,9	206,8	512,4	2424,4	27,6	808,9
1926 р.	903,1	83,7	213,4	546,6	2219,2	27,8	837,5
1927 р.	884,8	101,9	210,9	545,8	2029,9	27,5	1139,9
1928 р.	895,9	112,1	220,2	612,2	1939,6	25,0	1696,6
1929 р.	832,3	95,8	152,8	507,7	1673,0	20,5	891,8
Степ							
1916 р.: всі госпо-							
дарства	1086,4	174,8	463,8	815,5	2522,4	22,8	1658,0
селянські	985,8	147,3	388,4	746,2	1695,5	14,2	1486,6
1923 р.	1187,0	79,6	214,9	640,2	2366,8	17,7	339,1
1924 р.	1230,5	89,8	398,5	827,1	2759,0	17,5	1092,9

1	2	3	4	5	6	7	8
1925 р.	1320,0	108,2	385,4	765,3	2803,6	21,7	810,8
1926 р.	1360,5	109,0	334,5	760,3	2576,4	17,3	812,4
1927 р.	1290,4	154,9	333,7	748,1	2340,5	16,8	1127,2
1928 р.	1305,0	172,8	317,8	720,3	2245,2	11,9	1340,2
1929 р.	1196,4	136,0	209,6	561,8	1794,1	10,3	574,7
Україна в цілому							
1916 р.: всі господа- рства	3139,8	408,6	996,6	2320,1	6339,1	40,7	4629,4
селянські	2935,2	355,3	870,3	2187,5	5360,7	30,1	4291,4
1923 р.	3706,2	295,3	530,8	1824,9	8269,0	42,8	2360,1
1924 р.	3709,1	341,3	902,7	2329,3	9212,2	48,9	4244,8
1925 р.	3843,7	341,5	830,7	2093,3	9626,7	56,3	3695,1
1926 р.	3927,6	311,5	779,6	2161,2	8625,8	54,7	3625,0
1927 р.	3838,0	425,6	824,9	2164,6	7847,6	53,2	4369,0
1928 р.	3943,9	506,0	825,1	2341,8	7655,4	45,0	5750,0
1929 р.	3827,2	444,9	616,1	2043,6	6578,1	38,2	3441,4

труднощі війни та голоду, кількість корів у селянських господарствах на Україні в 1923 р. була більша, ніж у 1916 р., включаючи і Степ, що найбільше постраждав. У 20-х роках кількість корів невпинно зростала, досягнувши свого піку в 1928 р. — 3943,9 тис. голів, або 134,4 % від рівня 1916 р. У 1928 р. в індивідуальному селянському господарстві України було зосереджено 99,6 % всього поголів'я корів республіки¹²⁴. Пересічно щороку поголів'я корів у селянських господарствах України в 1923—1928 рр. збільшувалося на 1,3 %, що переважає аналогічний щорічний дореволюційний показник за 1864—1914 рр.

Стабільний зріст поголів'я нетелей (телиць старше 1,5 року) в 1923—1928 рр. свідчив, що селянські господарства України прагнули до подальшого збільшення череди корів і своїх можливостей у цій справі не вичерпали. Скорочення поголів'я корів з 1928/29 р. було зумовлено двома причинами. Це несприятливе становище з кормами у Степу і на Лівобережжі, викликане неурожаем 1928 р., і податковий тиск на заможні групи селянства, що змушував останніх посилено збувати худобу, в тому числі і корів.

По всій Україні відношення кількості молодняка великої рогатої худоби віком старше 1 року до кількості корів знизилося з 44,8 % у 1916 р. до 23,4 % у 1923 р.¹²⁵ Тобто селяни різали телят та бичків у віці до року. Таким чином, вихід товарної яловичини за ці роки різко впав. Особливо це явище було помітно в Степу, що був на Україні головним районом вирощування молодняка великої рогатої худоби на м'ясо на базі відходів зернового господарства. Там цей

показник впав з 58,9% у 1916 р. до 24,8% у 1923 р. У 20-х роках відсоток молодняка старше року поступово збільшувався і досягнув у 1928 р. максимуму — 33,8%. У Степу максимум був досягнутий у 1924 р. — 39,4%. Але дореволюційне співвідношення корів і молодняка старше року не було досягнуте. Звичайно, це повинно було позначитися на кількості товарного м'яса. Причина полягала в тому, що в дрібному селянському господарстві не вистачало кормів одночасно і для робочої худоби, і для корови, і для м'ясного молодняка. Потрібно було реорганізовувати кормову базу. В умовах екстенсивного скотарства селяни ж змушені були штучно гальмувати ріст поголів'я молодняка.

Поголів'я овець у селянському господарстві України в 1923 р. становило 8269,0 тис. голів, що склало 154% від рівня 1916 р. (див. табл. 35). Отже, за 1916—1923 рр. кількість овець значно зростає. Це свідчення натуралізації селянського господарства в цей період — вовна йшла на домашні потреби селянської родини. (В кінці XIX — на початку XX ст., коли селянське господарство України активно втягувалося в ринкові відносини, чисельність овець скорочувалась і за їх рахунок збільшувалося поголів'я свиней та іншої худоби¹²⁶). Під час голоду 1921/22 р. вівці краще збереглися, тому що на відміну від свиней харчувалися різними сурогатами, як то кураї та ін. Скорочення посівної площі в 1916—1922 рр. привело до збільшення кормової площі — вигону для овець. Тому їх кількість зростає. Як тільки сільське господарство почало відбудовуватись, кількість овець у селянському господарстві почала зменшуватись, вони не витримували конкуренції з іншими тваринами.

Поголів'я кіз у порівнянні з іншими тваринами, наприклад вівцями, було незначне в селянському господарстві. Їх кількість у 20-х роках зберігалась приблизно на рівні 1916 р. На Україні вони були більше розповсюджені на Лівобережжі і в Степу (див. табл. 35).

У 1928 р. у користуванні селян-одноосібників перебувало 99,4% поголів'я овець та кіз України¹²⁷.

Поголів'я свиней у 1923 р. складало ледве 55% тієї кількості, що мали селяни в 1916 р. Протягом наступних п'яти років селяни зробили великий ривок у цій галузі тваринництва. Рівень 1916 р. був досягнутий вже в 1924 р. У 1928 р. свиней у селянському господарстві нараховувалося 5750,0 тис., або 134% від рівня 1916 р. Пересічно за 1923—1928 рр. селяни збільшували поголів'я свиней щорічно на 28,7%. Це надзвичайно високий ріст. Особливо відчутні успіхи були в селян Лівобережжя, де в 1923—1928 рр. поголів'я цих тварин щороку збільшувалося на 38,9%. Потрібно визнати, що таких темпів зростання поголів'я свиней ніколи більше не знало сільське господарство України. В 1928 р. в індивідуальному селянському господарстві знаходилося 99,1% всього поголів'я свиней України¹²⁸. У 1929 р. у зв'язку з посиленням податкового тиску на заможні верстви селянства, який супроводжувався недородом 1928 р. і виклика-

ною ним взимку 1928/29 р. нестачею харчів, селяни скоротили поголів'я свиней до 3441,4 тис. голів, або на 40 % у порівнянні з весною 1928 р.

Продуктивна худоба була розподілена серед селян дуже нерівномірно. У 1928 р. без корів було 34,42 % селянських господарств, одну корову мали 55,6 %, дві корови — 8,8 %, три корови — 0,92 %, чотири і більше — 0,26 %¹²⁹.

Селянські господарства без засобів виробництва та з засобами до 200 крб. на двір, що їх звичайно відносять до бідняцьких, у 1927 р. складали 23,7 % господарств України, їм належало 6 % великої рогатої худоби, 3,5 % овець, 8,4 % свиней, 29,4 % кіз. Ці цифри свідчать, що бідняки володіли незначною частиною продуктивної худоби.

Селянські господарства з засобами виробництва від 201 до 1600 крб. на двір, що їх відносили до середняцьких, складали 72,3 % господарств, їм належало 84,3 % великої рогатої худоби, 81,2 % овець, 80,5 % свиней, 67,1 % кіз. Таким чином, середняки володіли основною частиною продуктивної худоби.

Найзаможніші селянські господарства, які мали засобів виробництва більше 1600 крб. на двір, і яких зараховували до куркульських, складали 4 % господарств, але володіли 9,7 % великої рогатої худоби, 15,3 % овець, 11,1 % свиней, 3,5 % кіз¹³⁰.

Пересічно на одне бідняцьке господарство в 1927 р. припадало всього на 32,7 крб. продуктивної худоби. На одне середняцьке — на 145,4 крб. На одне куркульське — на 328,9 крб.¹³¹ Таким чином, куркульське господарство було забезпечене продуктивною худобою в 10 разів краще від бідняцького і в 2,3 рази краще від середняцького.

На одне бідняцьке господарство в 1927 р. пересічно припадало по 0,3 корови. Тобто більше двох третин бідняків корів не мали. Незаможні середняки, що мали засобів виробництва від 201 до 400 крб. на господарство, мали пересічно по 0,66 корови на двір, типові середняки, що мали засобів виробництва від 401 до 800 крб. на двір, мали пересічно по 0,9 корови на двір, заможні середняки, що мали від 801 до 1600 крб. засобів виробництва на двір, мали по 1,2 корови на господарство. Куркулі мали по 1,5 корови на двір в середньому¹³².

Необхідно розглянути умови догляду за худобою, кормове питання, породу, оскільки від цього значною мірою залежала продуктивність тваринництва.

Раціональна годівля худоби — важливий чинник підвищення її продуктивності та прибутковості. Починаючи з квітня і до середини листопада селянська худоба здобувала собі корм на пасовиську. Стійлове утримання худоби влітку на Україні в селянських господарствах не практикували. На Поліссі і свині влітку виганялись на пасовисько¹³³. У зоні трипілля головними пасовищами для селянської худоби були толока до жнив і стерня після жнив. На Поліссі худобу випасали в лісі та чагарниках. У Лісостепу такі можливості були обмежені. В зоні рябопілля головним пасовищем був вигін. У Степу

для цього використовувались і перелогі. Однак наявних пасовищ на Україні не вистачало. В багатьох районах республіки селяни пасли худобу вздовж доріг, на межах, використовували непридатні землі. Всюди на Україні був заведений порядок, що під час літнього утримання худоби на випасах, вдома її підгодовували різними додатковими кормами, головним чином травою, бур'янами, гичкою та іншими відходами з городу. Підгодовували протягом мало не всього літа, за винятком коротких періодів, коли худобу виганяли на стерню відразу після жнив, або на луки після косовиці сіна. Підрахунки свідчать, що поживність підкорму складала 23% загальної кількості кормів на одну корову на час пасовиці¹³⁴. Взимку основним кормом для великої рогатої худоби, овець та кіз були грубі токові корми — солома та полова. Сіна та концентрованих кормів (висівок, макухи, зерна) і коренеплодів худоба отримувала недостатньо. Наприклад, у Данії в 20-х роках молочним коровам давали 32,1% концентрованого корму, солома ж складала лише 6,5% раціону¹³⁵. На Україні 57,8% раціону складали грубі корми. При цьому цей показник на Лівобережжі та Поліссі сягав 59,3%. Вся ця маса грубих кормів головним чином складалася з соломи. Селянська худоба дуже мало споживала коренеплодів — лише 7,11% від загальної кількості кормів (на Поліссі — 14,18%, на Правобережжі — 13,3%, на Лівобережжі — 6,08%, у Степу — 0,75%). Оскільки серед уживаних концентратів на Україні головну масу складали висівки (макуха, наприклад, складала лише 1%), зимовий кормовий раціон селянської худоби відзначався несприятливим білковим балансом. А саме від 1:15,3 у Степу до 1:18,3 на Правобережжі, тоді як за нормальних умов годівлі продуктивних тварин білкове відношення повинно бути 1:10¹³⁶. Отже і зимова годівля худоби була незадовільна. Вона містила надто багато грубих кормів, переважно соломи, мало соковитих кормів, недостатньо білків. В цілому, на протязі року селянська худоба далеко не отримувала тої раціональної норми кормів, що була необхідна. Так, за підрахунками В. П. Устьянцева на основі даних селянських бюджетів, у середині 20-х років на Поліссі бракувало 43,9%, на Правобережжі — 40,5%, на Лівобережжі — 31,9%, у Степу — 35,3%, а в цілому по Україні — 37,6% крохмальних еквівалентів до раціональних норм¹³⁷. Можливо ці розрахунки теоретично потрібної кількості кормів на годівлю худоби в селянських господарствах дещо перебільшені. Але ми все ж таки повинні визнати, що годівля худоби в більшості селянських господарств України в 20-х роках була незадовільною ні з якісної, ні з кількісної точки зору. Вона була злидненою, убогою, надміру одноманітною.

На продуктивність худоби впливало і те, в яких умовах вона утримувалась. У 20-х роках у теплих хлівах худоба зимувала лише в 20% випадків на Поліссі, в 41,5% у Лісостепу, в 63,8% випадків у Степу¹³⁸. В Данії в 20-х роках вся худоба утримувалась взимку в теплих приміщеннях. Приміщеннями для худоби в селянських гос-

подарствах України були, як правило, необмазані, холодні і темні хліви, без стоку для сечі і без підлоги. На Поліссі, крім того, 73 % свідчень, що худобу тримали всю зиму на гною, оскільки останній був необхідний як добриво, а селяни вважали зберігання гною безпосередньо під худобою найкращим способом його накопичення. У Лісостепу та Степу гній здебільшого вичищався, але тому що кізяки йшли на паливо селянам, а не з гігієнічних міркувань¹³⁹. Отже, селяни практикували примітивний догляд худоби, що негативно впливало на її продуктивність. Молочність, вихід м'яса, інші показники продуктивності скотарства залежали і від порід худоби. На Поліссі в 20-х роках переважали безпорідні корови, що становили до 76,5 % всієї череди. На другому місці стояла місцева поліська порода — 20,6 %. Інші породи в селянських господарствах Полісся зустрічалися дуже рідко. На Правобережжі третина селянських корів були безпорідними, на другому місці стояла сіра українська порода. Ця ж порода корів переважала і в селянських господарствах Лівобережжя. В Степу великого поширення набули досить продуктивні корови червоної німецької породи — 35 % від загальної кількості, а на другому місці була сіра українська порода¹⁴⁰. Червону німецьку худобу привезли в XIX ст. на Україну колоністи. Сіра українська порода була введена на Україні, але до революції мала поширення здебільшого в поміщицьких маєтках. Після ліквідації останніх частина корів цієї породи влилась в селянську череду. Симентальська, швицька, білоголова, калмицька породи були в меншості серед селянських корів. Перелічені породи не були, звичайно, чистокровними, вони перемішувалися з безпорідними, що негативно впливало на їх удійність. 100 % селянських свиней на Поліссі були безпорідні. На Правобережжі — 88,2 %, на Лівобережжі — 75 %, у Степу — 61,5—73,3 %¹⁴¹. Проста безпорідна вівця переважала на Поліссі — 85,7 — 100 % поголів'я, на Правобережжі — 85 %, на Лівобережжі — 52,5—83,5 %. У Степу вона складала 34—42 % поголів'я, крім того, тут набула поширення волоська порода. З інших порід на Лівобережжі зустрічалися решетилівська вівця, на Волинському Поліссі — романівська¹⁴². В цілому потрібно зробити висновок, що порідність селянської худоби в 20-х роках була незадовільною. Продуктивні породи худоби становили меншість і були значною мірою метизовані з простою безпорідною худобою.

Якою ж була продуктивність селянського тваринництва? Передусім спинимося на молочному господарстві.

Пересічна удійність селянських корів на Україні в середині 20-х років була 1200 л на рік¹⁴³. По окремих регіонах вона складала: на Поліссі — 860—980 л, на Правобережжі — 1080—1100 л, на Лівобережжі — 1200—1250 л, у Степу — 1450 л¹⁴⁴. Наведені дані свідчать, що річні надой молока збільшувалися в селянському господарстві в напрямі з Полісся до Степу. Немає сумніву, що тут впливав племінний склад череди. На Поліссі, як це встановлено вище,

переважала безпорідна худоба, а отже, і надої були найнижчими. На Правобережжі безпорідні корови становили лише третину череди, що негайно вплинули на її продуктивність. На Лівобережжі переважали корови сірої української породи і надої були вищі. В Степу понад третину поголів'я становила червона німецька порода, що в 2,5 рази переважала по удійності поліську безпорідну корову, і надої в регіоні були ще вищими. Але в порівнянні з надоями корів у селянських господарствах Данії в середині 20-х років, де вони пересічно складали 3400—3500 л на рік¹⁴⁵, потрібно визнати, що продуктивність молочного скотарства на Україні була низька. Особливо низькими були надої в бідніших груп селян. Так, по даних робселінспекції за 1925 р., удій від корови в селянських господарствах, чий річний валовий прибуток складав до 200 крб. на рік, становив на Київщині лише 450 л, на Чернігівщині — 620 л. У господарствах середняків, що мали річний валовий прибуток до 800 крб., надої від пересічної корови становили на Київщині 940 л, на Чернігівщині — 960 л. І нарешті, в заможних господарствах, що мали річний валовий прибуток до 1400 крб. на рік, надої від корови складали на Київщині 1400 л, на Чернігівщині — 1200 л.¹⁴⁶ Головна причина різниці в продуктивності корів різних по своїй заможності селянських господарств — у кормовій базі. Досліди показують, що можна збільшити надій від звичайної безпорідної поліської корови вдвічі, якщо скласти її раціон годування відповідно з нормою¹⁴⁷. Як писав очевидець: «Вона, корова, змалку бідує: зимує в холодних хлівах, годують лише соломною і половиною, весною і восени стоїть вона по коліно в багнюці, влітку пасеться на голій толоці. Немає у світі ще десь такої терплячої худоби, що прожила б довший час у таких обставинах. Проте, хоч і як наша худоба терпить, але корови сірої української степової породи дають густе молоко, нехай і не багато. За рік українська корова дає 40 відер молока, коли доїться з телям, а без теляти — відер 80—90, і удій більшає, коли краще годувати і доглядати. Удій може зростати, як то у кращих господарів, до 130—140 відер на рік»¹⁴⁸.

Кормове питання в 20-х роках було головним для селянського тваринництва. Без його вирішення не можна було сподіватися на різке збільшення продуктивності. Вирішити проблему з кормами можна було лише шляхом впровадження травосіяння, просапних культур, підняття продуктивності пасовиськ, меліорації непридатних земель тощо. Отже, вирішити проблему з тваринництвом можна було, лише реорганізувавши рільництво. Для цього потрібні були значні капіталовкладення. Без кооперації і державної допомоги дрібним господарствам це було не під силу.

До революції селянське молочне господарство на Україні розвивалося в натурально-споживчій формі, своїх молочних продуктів населенню України не вистачало, і щороку в міста довозили 450—500 тис. пудів масла і сиру з інших районів Росії¹⁴⁹. 1923—

1929 рр.— період швидкого розвитку молочарства та молочарської кооперації. Про останнє свідчить темп будівництва молочних кооперативних заводів: у 1923/24 р. їх було 287, і вони переробили 57,3 млн л молока; в 1926/27 р. молокозаводів було вже 647, вони переробили 258,8 млн л¹⁵⁰. У другій половині 20-х років на молочних кооперативних заводах перероблялось до 25 % усього товарного молока республіки¹⁵¹. Потребу міських жителів України в молочних продуктах селянська кооперація задовольняла на третину, решту молока постачав приватний торгівець і скупщики¹⁵². У 1928 р. на Україні діяв 801 скотомолочарський кооператив, об'єднуючи 125,1 тис. селянських господарств¹⁵³. Це становило 4 % селянських господарств, що володіли коровами¹⁵⁴.

Товарність молока в індивідуальних селянських господарствах у 20-х роках поступово зростала. Це було передусім пов'язано з неухильним збільшенням поголів'я дійних корів (див. табл. 35). У 1925/26 господарському році вона становила 25,3 % від всього надою, в 1926/27 р.— 25,9 %, у 1927/28 р.— 26,5 %. У 1929 р. поголів'я корів зменшилося і негайно впала товарність молока, яка в 1928/29 р. складала 26,3 %¹⁵⁵. За даними агрокореспондентів, у середині 20-х років 12—22 % селянських господарств Полісся, 24,4 % господарств Правобережжя, 24—36,3 % селян Лівобережжя і 22,5—32,3 % господарств Степу систематично відчувували лишки молока і молочних продуктів на ринок¹⁵⁶. При цьому найбільшу ринковість мали приміські селянські господарства, що і не дивно, оскільки тут був стабільний збут продукції. Так, ринковість молочного господарства в Київському районі в 1925 р. складала 45 %, в той час як у віддалених поліських районах молочне господарство мало натурально-споживчий характер¹⁵⁷.

М'ясний напрямок у великому рогатому скотарстві, оскільки це можна судити з кількості дорослого молодняка (табл. 35), в більшості регіонів України в селянському господарстві не був основним, а лише побічним у молочному господарстві. Розвиток м'ясного напрямку цієї галузі скотарства в умовах малоземельних районів України натикався на цілу низку перешкод, як-от: нестача кормів, брак скороспілих порід, несприятлива ринкова кон'юнктура для збуту великої рогатої худоби на закордонному ринку¹⁵⁸. Тільки в східних районах Степу, де була поширена калмицька м'ясна порода і вирощувалось чимало молодняка, було досить грубих кормів, м'ясний напрямок у тваринництві зберігав своє значення¹⁵⁹. Підраховано, що для того, щоб збільшити вдвоє продуктивність м'ясного тваринництва, потрібно було вдвоє збільшити кількість кормів, особливо концентратів — ячменю, макухи і т. п. А для того, щоб удвоє збільшити молочну продуктивність, потрібно збільшити кормів лише на 20 %¹⁶⁰. Тому дрібне селянське господарство з обмеженими кормовими ресурсами робило ставку не на м'ясний напрямок, а на молочне скотарство. Якщо в череді молодняка старше року 31,5 %

від чисельності корів, то це приблизно стільки, скільки потрібно для заміни старих корів. Якщо молодняку старше року більше 49%, то це вказує, що весь приплід господарство використовує на м'ясо¹⁶¹. З табл. 35 видно, що на Поліссі молодняк старше року становив у 1923—1929 рр. 21,6—34%. Отже, тут могли бути тільки незначні лишки м'ясного молодняка. На Правобережжі молодняк старше року по відношенню до корів становив у 1923—1929 рр. 17,5—26,8%. Тут м'ясний молодняк не вирощували. На Лівобережжі в 1924 р. м'ясний молодняк складав 40,3%, потім його питома вага знизилась до 29,9% у 1929 р. Отже тут, як і на Поліссі, в окремі роки могли бути обмежені лишки м'ясного молодняка. Така ж картина була і в Степу, крім південно-східних округ.

Середня забійна (різницька) вага молодняка великої рогатої худоби старше року на Україні в селянських господарствах у середині 20-х років по даних агрокореспондентської мережі становила: на Поліссі — 85,2 кг, на Правобережжі — 88,5 кг, на Лівобережжі — 87 — 101 кг, у Степу — 91—92 кг¹⁶². Це дуже низький показник. У США в 1907—1924 рр. він був вдвічі більшим¹⁶³. Молодняк великої рогатої худоби, як показали селянські бюджети України за 1927/28 р., отримував до двохрічного віку всього приблизно 100 кг зернових кормів, в той же час як молодняк м'ясних порід у США тільки в перший рік свого життя отримував до 1000 кг і більше¹⁶⁴. Таким чином, основна причина низької продуктивності м'ясних порід селянського тваринництва на Україні в 20-х роках — відсутність достатньої кількості кормів.

В умовах нестачі кормів, у тому числі і грубих, для м'ясного напрямку великої рогатої худоби, на перше місце в селянському господарстві стало висуватись свинарство — спочатку для власних потреб. Але з кінця XIX ст., із збільшенням кількості населення і посиленням земельної тісноти, грошових прибутків від зернового господарства стало бракувати, тому свинарство в селянському господарстві України стало набувати і ринкового характеру. Змінюється і раціон свиней — галузь починає переходити на картоплю і коренеплоди. Крім сала, галузь почала постачати на ринок і бекон. Поява відходів цукроварень та спиртозаводів (брага, маляса, жом) стимулювала розвиток свинарства в цих районах¹⁶⁵. Таким чином, свинарство в селянському господарстві України в дореволюційний час набуло помітного ринкового значення. У 20-х роках воно відновило свої позиції. Особливо виділявся Лісостеп, передусім Лівобережжя. Тут, у середині 20-х років на 100 свиней віком старше року припадало 200—300 підсвинків, що свідчить про скороспілість свиней і швидкий обіг капіталу в свинарстві¹⁶⁶. Що стосується розвитку свинарства на Поліссі, то там воно зберігало в основному натурально-споживчий характер. Оскільки свинарство там існувало на природних кормових угіддях — на луках і лісових пасовищах — при дуже примітивній культурі догляду, то для нього була характерна пізньоспілість, мала

вага, невеликий відсоток підсвинків у стаді¹⁶⁷. Товарність селянського свинарства в середині 20-х років складала: на Поліссі 6,7—11,3% від валової продукції, на Правобережжі — 20,8%, на Лівобережжі — 25,5—36,5%, у Степу — 12—17,3%¹⁶⁸. Таким чином, найбільшу товарність свинарство мало на Лівобережжі, найменшу — на Поліссі.

Убійна вага свиней старше року в селянському господарстві України, за даними селянських бюджетів 1926/27 господарського року, становила в малопосівних групах 91,7 кг, у середньопосівних — 109,8 кг, у багатопосівних — 127,8 кг¹⁶⁹.

У порівнянні з свинарством передових європейських країн, свинарство на Україні в 20-х роках було відсталим. Один із показників інтенсивності галузі — це швидкість відгодування свині до забійної ваги. Так ось, у 20-х роках у Данії для відкорму свині вагою 100 кг фермер витрачав 6—7 місяців. На Україні для цього селянину потрібно було 2 роки¹⁷⁰.

Продукція вівчарства в селянському господарстві України в 20-х роках мала переважно натурально-споживчий характер. Так, на Поліссі 95% виробленої баранини споживалось у селянському господарстві. У тих місцевостях, де вівці доїлися, молочні продукти на 100% споживали в селянському господарстві. Овчини, за винятком смушок, майже повністю використовували для натуральних потреб¹⁷¹. У 20-х роках на ринок потрапляло лише 4,8—20,2% селянської вовни¹⁷².

Табл. 36 дає уявлення про товарність продукції тваринництва в 1923—1929 рр. Шкіри-сировина були товарними на 23,1—49,9%, причому товарність цієї продукції невпинно зростала. Думається, що зростання поголів'я худоби в селянському господарстві, відбудова підприємств шкіряної промисловості, великий попит на шкіряну сировину зумовили зростання товарності.

У 20-х роках невпинно зростала також товарна продукція м'яса і сала. В 1923/24 р. вона складала 24% від валу, а в 1927/28 р. вже 52%. У натуральному обчисленні в 1926/27 р. на ринок було поставлено 15,4 млн пуд. м'яса та сала, а в 1927/28 р. — 20,8 млн. пуд.¹⁷³ У 1927/28 р. у тваринництві України було вироблено пересічно по 24 кг м'яса на одного жителя республіки¹⁷⁴. Звичайно, це дуже скромний показник споживання, адже пересічно це лише по 65,75 г на день. При цьому, по даних селянських бюджетів за 1926/27 р., у родині селянина-бідняка споживалось пересічно 12,5 кг м'яса на душу на рік, у родині середняка — 16,4 кг, у родині заможного селянина — 21,7 кг¹⁷⁵. Споживання м'яса в селянських господарствах на рівні 35—45 г на день на душу свідчить про надзвичайно низький рівень м'ясного харчування. Для порівняння, в 1927 р. у США на душу населення доводилось 69,5 кг на рік, або по 190 г на день, у Німеччині в 1909—1913 рр. — 52,2 кг, або по 140 г щодня¹⁷⁶.

Товарність молока та молочної продукції в 20-х роках теж зро-

стала, досягнувши в 1927/28 р. рівня 28 %. У натуральному обчисленні це становило в 1925/26 р. 73,1 млн пуд., у 1926/27 р. — 77,1 млн ¹⁷⁷. На одного жителя республіки в 1926/27 р. припадало по 160 кг молока та молочних продуктів на рік ¹⁷⁸, або по дві склянки щодня.

Товарність вовни в 20-х роках теж зростала: з 4,8 % у 1923/24 р. до 20,2 % у 1927/28 р., але все ж таки залишалась дуже низькою. У натуральному обчисленні це становило 102 тис. пуд у 1927/28 р. ¹⁷⁹

Товарність продукції яєць складала 39,2 % у 1923/24 р. і 58,8 % у 1927/28 р. На одного жителя республіки в 1927/28 р. доводилося по 74 яйця на рік ¹⁸⁰.

Таблиця 36

Товарність продукції тваринництва на Україні в 1923—1928 рр., % від валу ¹⁸¹

Назва продуктів	Роки				
	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
Шкіри (сировина)	23,1	33,8	41,1	40,3	49,9
М'ясо і сало	24,0	41,5	48,5	49,8	52,0
Молоко та молочні продукти	26,1	26,2	26,0	27,2	28,0
Вовна	4,8	8,1	15,1	13,0	20,2
Щетина	28,6	50,0	78,9	88,9	91,3
Яйця	39,2	49,8	53,6	55,3	58,8

На протязі 20-х років селянство докладало чималих зусиль для відродження і дальшого розвитку тваринництва України. Поголів'я худоби було відновлене, кількість корів, овець, кіз, свиней у 1928 р. значно перевершувала рівень 1916 р. В індивідуальному селянському господарстві в 20-х роках було зосереджено понад 99 % всього поголів'я продуктивної худоби республіки. Отже воно було основним виробником м'яса, молока, шкіри, вовни та інших продуктів тваринництва. Але на шляху піднесення цієї важливої галузі сільського господарства були значні перепони. Кормове питання було вузьким місцем селянського тваринництва. Недостатнє, незбалансоване, бідне на білки годування, погані умови утримання і незадовільний племінний склад худоби призвели до низької продуктивності селянського тваринництва на Україні. Щоб радикально змінити на краще становище в тваринництві, селянські господарства потребували значних капіталовкладень, реорганізації рільництва — основи вирішення кормового питання, підвищення зоотехнічних знань селянства. Без державної допомоги і кооперування дрібні селянські господарства цього зробити були не в змозі.

ВИСНОВКИ

Наприкінці громадянської війни народне господарство нашої країни знаходилося в стані розрухи, тяжку кризу переживало і сільське господарство. Вихід був знайдений на шляху нової економічної політики. До середини 20-х років селяни витягли сільське господарство з кризи, а в наступні роки валова продукція рільництва і тваринництва перевершила дореволюційний рівень. Зріс і матеріальний достаток селянства. Все це свідчить про життєздатність індивідуального селянського господарства, його спроможність до швидкого відновлення. Але для подальшого поступу потрібна була його докорінна реорганізація. Наведений в роботі матеріал свідчить, що індивідуальне селянське господарство України в 20-х роках було традиційним, домашнім, сімейним, дрібнотоварним. Воно було замкнуте на себе, автаркичне, існувало передусім для задоволення власних натурально-споживчих потреб селянської родини. Товарність його основної — зернової — галузі була більш ніж вдвічі нижча, ніж у сільського господарства в дореволюційний період. Залишалась невисокою товарність і інших галузей селянського господарства. Дрібне землекористування ставило серйозні перепони для технічної реконструкції сільського господарства, а отже, і підвищення продуктивності. Тільки 6—7% селянських господарств були в змозі забезпечити оптимальне навантаження робочій худобі у власному господарстві. Тому якщо з одного боку запасу тяглової сили було далеко більше норми, то з іншого боку понад третини селянських господарств не мали робочої худоби. Більш-менш складна сільськогосподарська техніка — сівалки, жнивварки, молотарки тощо — не виправдовували своєї собівартості в дрібному господарстві, а отже, були йому недоступні. Тому основні сільськогосподарські роботи селяни виконували вручну. Продуктивність такої праці при великих трудових зусиллях була невисокою. Зберігалась відсталість і в системах землеробства, перехід до прогресивних систем відбувався повільно. Наявних капіталовкладень у сільське господарство в 20-х роках було недостатньо. З 1928 р. посилювся командно-адміністративний тиск на індивідуальне селянське господарство, що дуже негативно вплинуло на розвиток виробництва. Дрібне і розпорошене землекористування, відстала матеріально-технічна база, низька агрокультура мали наслідком низьку врожайність, недостатні валові збори зерна та іншої продукції. По основних показниках і в рільництві, і в тваринництві селянське господарство України в 20-х роках далеко відставало від західних країн. Підвищити ефективність ви-

робництва, задовольнити потреби країни в продуктах харчування і в сільськогосподарській сировині, піднести матеріальний і культурний рівень життя селянства можна було лише на шляху перебудови традиційного сімейного господарства. Пагініці нового земельного устрою на селі з'явилися в доколгоспний період. Це громадські сівозміни, машинно-тракторні товариства, скотомолочарські, бурякові та інші кооперативні спілки тощо. Позитивну роль у розвитку кооперації на селі відіграли і земельні громади. Кооперативні об'єднання в роки непу будувалися на матеріальній зацікавленості селян, на добровільних засадах, а отже, були ефективним засобом підвищення сільськогосподарського виробництва. В передових індустріально розвинутих західних країнах, де збереглося селянське господарство, воно інтегрувалося у високорозвинуту економіку цих країн тільки завдяки кооперації. Коопероване селянське, фермерське господарство в цих країнах досягло надзвичайно високої ефективності, повністю забезпечуючи потреби населення у різноманітних продуктах харчування, а промисловості — у сільськогосподарській сировині. Звичайно, держава регулювала розвиток сільського господарства в цих країнах гнучкою системою кредитів, цін, пільг, капіталовкладень тощо. Так могло розвиватися і сільське господарство України. На жаль, історія розпорядилася так, що селянському господарству республіки був уготований інший шлях. Віра тодішніх керівників країни в нетоварний характер соціалістичної економіки, ігнорування законів ринку, покладання надій на примусові, адміністративні способи виважки сільськогосподарської продукції, передусім хліба, привели спочатку до гальмування темпів розвитку сільського господарства, а згодом до його регресу. Іншого результату від такої політики годі було чекати, оскільки у селянина в кінці 20-х років адміністративно-командний апарат вилучав продукти праці в таких розмірах, що трудівник не міг забезпечити і простого відтворення. В цих умовах/сталінське керівництво почало шукати вихід з кризи на шляхах примусової колективізації./ Але уявлення, що успіх у розвитку сільського господарства можливий лише на шляху колективізації, виявився помилковим. Селянин, відчужений від засобів виробництва і результатів своєї праці, не здатний прогодувати країну. Досвід передових країн світу показує, що вихід з кризи можливий при переході на ринковий шлях розвитку, при роздержавлюванні економіки, при відродженні і вільному розвитку різних форм господарювання, включаючи й індивідуальне, сімейне, фермерське господарство. Тільки трудівник, реальний власник засобів виробництва і результатів своєї праці, зможе задовольнити потреби країни в продуктах сільського господарства.

ПРИМІТКИ

Передмова

¹ *Ленін В. І.* Повн. збір. творів. Т. 35. С. 21—25; Т. 37. С. 36—40; Т. 38. С. 79—121, 148—168, 201—204, 230—231; Т. 39. С. 255—265, 313—316; Т. 41. С. 161—173, 318—319; Т. 43. С. 50—74, 187—224, 277—292; Т. 44. С. 71, 147—166, 185—203; Т. 45. С. 65—111, 351—358.

² Необхідно зазначити, що першим запропонував замінити продрозкладку продподатком (у тексті — «прибутково-прогресивним натуральним податком») у лютому 1920 р. Л. Д. Троцький. Див.: *Троцкий Л. Д.* Основные вопросы продовольственной и земельной политики (Предложение, внесенное в ЦК в феврале 1920 г.) // К истории русской революции. М., 1990. С. 197—198. Але під час громадянської війни ця пропозиція не могла бути реалізованою і її відхилили.

³ *Маркевич С.* Земельне законодавство та землеустрій. К., 1925; *Шадилов О.* Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні. Х., 1926; *Торохтий Я.* Мелкое и крупное крестьянское хозяйство. Х., 1923 та ін.

⁴ *Якиманский В.* К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. Х., 1922; *Сосновий С.* Оренда землі на Україні. Х., 1926; *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. Х., 1928; *Кривецький С.* Емкость крестьянского рынка Украины в 1924/25 хозяйственном году: Опыт статистико-экономического исследования. Х., 1925; *Шиф Л.* Материалы по сельскохозяйственному районированию Одесской губернии. Одесса, 1925; *Бухановский Л.* Социально-экономическая характеристика крестьянских хозяйств, сеющих свеклу, по данным выборочного обследования // Производственная кампания по Киевскому отделению Сахаротреста за 1923/24 год. К., 1925. 214—235; *Гуревич М. Б.* Питання сучасного селянського господарства України. Х., 1927.

⁵ *Чаянов А. В.* Крестьянское хозяйство: Избр. труды. М., 1989; *Макаров Н. П.* Крестьянское хозяйство и его эволюция. М., 1920; *Челинцев А. Н.* Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. Х., 1919; *Філіповський О. К.* Розвідка з організації селянського господарства на Україні. К., 1926.

⁶ Буржуазные и мелкобуржуазные экономические теории социализма: Критические очерки. 1917—1945. М., 1975.

⁷ Див., напр.: *Кабанов В. В.* Александр Васильевич Чаянов // Вопр. истории. М., 1988. № 6. С. 146—167.

⁸ *Гавричкин В.* Александр Чаянов — гражданин и ученый // Известия. 1988. 20 янв.

⁹ Див. докладніше: *Калиниченко В. В.* Доколхозное крестьянское хозяйство Украины в советской историографии // Вестн. Харьк. ун-та. Х., 1987. № 302. С. 78—86.

¹⁰ *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня: население, земледользование, хозяйство. М., 1977; *Пого ж.* Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М., 1979.

¹¹ *Сулъкевич С. П.* Административно-политическое строение Союза ССР, Дополнительная часть. М.; Л., 1927. С. 86.

¹² Україна в цифрах. Х., 1927. С. 1.

¹³ Вся Україна и МАССР в 1929 г. Одесса, 1929. С. 19, 23.

¹ *Калиниченко В. В.* Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу // Вестн. Харьк. ун-та. Х., 1986. № 296. С. 26—34.

² Підраховано на основі: Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923. М., 1924. С. 122—123, 148.

³ Підраховано на основі: Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Пгр., 1916. Вып. I. С. 160—261.

⁴ Підраховано на основі: Сборник статистических сведений по Союзу ССР. С. 122—123, 148; *Головач Ф. В.* З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. К., 1982. С. 61—89.

⁵ Підраховано на основі: Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1926 г... С. 160—261; Сборник статистических сведений по Союзу ССР... С. 122—123.

⁶ НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины: Стат. сборник. Х., 1923. С. 68—69.

⁷ Агрокультурная и производственная проблемы в сахарной промышленности. По материалам ЦКК—НК РКИ УССР. Х., 1926. С. 23.

⁸ Очерки товарных отраслей сельского хозяйства СССР в связи с кредитованием. М., 1926. Вып. I. С. 147—148.

⁹ Экспортные ресурсы Украины: Стат. сборник. Х., 1923. С. 50.

¹⁰ Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет УЭС Совету Труда и Оборон. Х., 1921. С. 48.

¹¹ Отчет Наркомзема УССР за 1920 год. Х., 1921. С. 18.

¹² Советское крестьянство: Краткий очерк истории. 1917—1970. М., 1973. С. 113.

¹³ Підраховано на основі: Народное хозяйство Украины в 1921 г... С. 111, 114; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Х., 1929. С. 85.

¹⁴ Народное хозяйство Украины в 1921 г. ...С. 53.

¹⁵ Там же. С. 56—57.

¹⁶ Там же. С. 57—58, 111, 114.

¹⁷ *Фомин П. И.* Украина: Экономическая характеристика. Х., 1923. С. 91.

¹⁸ Народное хозяйство Украины в 1921 г. ...С. 31.

¹⁹ Підраховано на основі: НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины... С. 184; Україна: Стат. щорічник на 1928 рік. Х., 1928. С. 161.

²⁰ Необхідні підрахунки виконані в роботі: *Калиниченко В. В.* Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу. С. 32.

²¹ *Ленин В. І.* Повн. збір. творів. Т. 43. С. 387.

²² Там же. Т. 43. С. 50—74, 131—145, 149—165, 167—178, 187—230, 245—269, 277—316, 323—332. Т. 44. С. 3—11, 32—50, 136—144, 147—166, 185—219, 279—315, 326—337. Т. 45. С. 65—109, 332—336, 346—358, 368—383.

²³ Там же. Т. 43. С. 201.

²⁴ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2. С. 246.

²⁵ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР (далі — ЗУ УРСР). 1921. Ст. 142.

²⁶ Там же. Ст. 265.

²⁷ ЗУ УРСР. 1922. Ст. 199.

²⁸ ЗУ УРСР. 1921. Ст. 961.

²⁹ КППС в резолюціях... Т. 2. С. 246—247.

³⁰ ЗУ УРСР. 1921. Ст. 265.

³¹ Там же.

³² КППС в резолюціях... Т. 2. С. 247.

³³ *Ленин В. І.* Повн. збір. творів. Т. 44. С. 215.

³⁴ ЗУ УРСР. 1921. Ст. 193.

³⁵ КППС в резолюціях... С. 247—248.

- ³⁶ Ленін В. І. Повн. збір. творів. Т. 45. С. 351—358.
- ³⁷ КПРС в резолюціях... Т. 3. С. 65.
- ³⁸ ЗУ УРСР. 1921. Ст. 320, 389.
- ³⁹ Там же. Ст. 491.
- ⁴⁰ Там же. Ст. 425.
- ⁴¹ Ленін В. І. Повн. збір. творів. Т. 43. С. 212.
- ⁴² КПРС в резолюціях... Т. 2. С. 52—53.
- ⁴³ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. док. М., 1959. Т. 1. С. 168—169.
- ⁴⁴ ЗУ УРСР. 1922. Ст. 282.
- ⁴⁵ Съезды Советов Союза ССР... Т. 2. С. 110—111.
- ⁴⁶ ЗУ УРСР. 1922. Ст. 388.
- ⁴⁷ Там же. Ст. 750.

Розділ II

- ¹ Сборник статистических сведений по Союзу ССР... с. 104.
- ² Жилкин С. Украина в цифрах. Х., 1921. С. 15.
- ³ Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика. Х., 1927. № 94. С. XIII.
- ⁴ Підраховано на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. М., 1930. Т. 28. С. 3.
- ⁵ Боярский А. Я. К вопросу о естественном движении населения в России и в СССР в 1915—1923 гг.// Население и методы его изучения. М., 1975. С. 225—238.
- ⁶ Таблиця складена на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 года... Т. 28. С. 55—59; Статистика України. Сер. I. Демографія. Х., 1927—1930; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 3; Народне господарство УРСР у 1972 р.: Стат. щорічник. К., 1974. С. 7; Україна: Стат. справочник. Х., 1925. С. III; Народне господарство Української РСР: Стат. щорічник. К., 1982. С. 5.
- ⁷ Підраховано на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 года... Т. 28. С. 3—11.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же. С. 3—9.
- ¹⁰ Підраховано на основі: Сучасна статистика України. Х., 1929. С. 4—5.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. XXI.
- ¹³ Там же. С. 3.
- ¹⁴ Підраховано на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 года... Т. 28. С. 3—11.
- ¹⁵ Статистика України. Сер. I. Демографія. Х., 1924—1930.
- ¹⁶ Складено на основі: Статистика України. Сер. I. Демографія... № 193. С. 3; Календар-довідник на 1926 рік районного статистика ЦСУ УСРР. Х., 1926. С. 79.
- ¹⁷ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 1. Демографія... № 193. С. 93.
- ¹⁸ Миронов Б. Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX—начале XX вв.// Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. М., 1977. С. 94.
- ¹⁹ Томилини С. А. К вопросу о плодovitости крестьянки и влиянии ее на детскую смертность// Журнал по изучению раннего детского возраста. М., 1929. № 9. С. 739.
- ²⁰ Календар-довідник на 1926 рік районного статистика ЦСУ УСРР... С. 81.
- ²¹ Складено на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 года... Т. 28. С. 55—59.
- ²² Народное хозяйство Украины в 1924/25 году. Х., 1925. С. 10.

- ²³ Підраховано на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 года... Т. 28. С. 3—5.
- ²⁴ Там же. С. 55—59.
- ²⁵ Складено на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика. Х., 1924—1931. № 38, 94, 130, 191, 198.
- ²⁶ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население... С. 252.
- ²⁷ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 59, 86, 94, 130, 160, 191.
- ²⁸ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 74. С. 148.
- ²⁹ Там же. С. 260—264.
- ³⁰ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 130. С. 48.
- ³¹ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 74. С. 260—264.
- ³² Водотыка С. Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР: Социально-экономическая характеристика. Автореф. дис... канд. ист. наук. К., 1983.
- ³³ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 174, 184.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Калиниченко В. В. Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу... С. 29.
- ³⁷ Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 59. С. XI.
- ³⁸ Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 20. С. V.
- ³⁹ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население... С. 211—212.
- ⁴⁰ Підраховано на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 года... Т. 28. С. 55—59.
- ⁴¹ Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 94.
- ⁴² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 235.

Розділ III

- ¹ Див.: Калиниченко В. В. Распределение земельного фонда УССР в 1917—1929 гг. // Вопр. истории СССР. Х., 1990. Вып. 35.
- ² Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине К., 1956. С. 20, 30.
- ³ НКЗС УСРР. Підсумки аграрної революції на Україні. Х., 1923.
- ⁴ Досягнення Радянської України за 40 років: Стат. збірник. К., 1957. С. 3, 57.
- ⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. III.
- ⁶ Там же. С. 11.
- ⁷ Народное хозяйство СССР за 1923/24 год. М., 1924. С. 6.
- ⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. II.
- ⁹ Падалка Г., Сахно Г. Ресурси лісів України // Вісн. статистики України. Х., 1929. № 3. С. 48.
- ¹⁰ Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 208. С. 84—85.
- ¹¹ Миські селища УСРР: Збірник статистично-економічних відомостей. Х., 1929. С. 33—35.
- ¹² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 11.

- ¹³ Народное хозяйство Украины в 1921 г... С. 23, 103.
- ¹⁴ Максимов И. Итоги землеустройства на Украине на 1 января 1922 г. // Сільське господарство. Х., 1922. № 3—4. С. 45.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ НКЗС УСРР. Підсумки аграрної революції на Україні; НКЗС УСРР. Революція та землеустрій. Х., 1924.
- ¹⁷ Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. К., 1960. С. 26; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.). К.; Донецьк, 1975. С. 76. Данилов В. П. Перераспределение земельного фонда России в результате Великой Октябрьской революции // Ленинский Декрет о земле в действии. М., 1979. С. 306—307; Вольф М. М. Сільське господарство України. Х., 1927. С. 7.
- ¹⁸ ЗУ УРСР. 1926. Ст. 473.
- ¹⁹ Підраховано на основі: Матеріали по вопросу о разграничении госимуществ на республиканские и местные: Докл. бюджетно-финансовой секции Укргосплана. Х., 1924. С. 2—25; НКЗС УСРР. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству та стану державних лісів. Х., 1926. С. 52; Міські землі та впорядкування міських селищ на Україні. Х., 1926. С. VII—VIII.
- ²⁰ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 11.
- ²¹ Наші підрахунки підтверджуються іншими джерелами. Так, по даним Народного комісара земельних справ УРСР С. К. Луценка, в середині 20-х років селяни республіки користувалися 32688,9 тис. дес. сільськогосподарських угідь (ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 7, опр. 55, арк. 15). Різниця, як бачимо, незначна.
- ²² Съезды Советов Союза ССР... Т. 3. С. 84—85.
- ²³ ЗУ УРСР. 1925. Ст. 222.
- ²⁴ НКЗС УСРР. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству... С. 53.
- ²⁵ НКЗ УСРР. Итоги совещания работников ГЗИМ'а 7—12 февраля 1925 г. Х., 1925. С. 32; Вісник НКЗС УСРР. Х., 1926. № 11—12. С. 3; НКЗС УСРР. Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. Х., 1927. С. 40.
- ²⁶ Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. М., 1954. С. 296.
- ²⁷ СССР. Год работы правительства. Матеріали к отчету за 1927/28 год. М., 1929. С. 187.
- ²⁸ Підраховано на основі: Будівництво колгоспів на Україні. Х., 1930. С. 114—115.
- ²⁹ Див., напр.: Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1983. Т. 1. С. 586—589.
- ³⁰ Складено на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 11—12, 241; СССР. Год работы правительства... С. 187; Белонін М., Гаража М. Характеристика землевпорядження на Україні // Український землевпорядник. Х., 1928. № 7. С. 11; Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 208. С. 84—85; Міські селища УСРР: Збірник статистично-економічних відомостей... С. 33—35.
- ³¹ Підраховано на основі: Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. I... С. 160—256; Всесоюзная перепись населения 1926 года... Т. 28. С. 55—59 (кількість селянських дворів і населення в 1916 і 1926 рр.). Площа селянських земель у 1926 р. підрахована на основі джерел, що вказані в попередньому посиланні.
- ³² Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования... С. 421.
- ³³ Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. К., 1957. С. 17. (Гектари переведені в десятитини).
- ³⁴ Мигаль Б. К. Конфіскація земельних лишків у куркульських господар-

ствах на Україні в 1920—1923 рр. // Питання історії народів СРСР. Х., 1969. Вип. 6. С. 117.

³⁵ Ксензенко Н. П. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919—март 1921 гг.). Х., 1980. С. 139.

³⁶ Дяч Р. Д. Розв'язання аграрного питання... С. 84.

³⁷ Шульга З. П. Підготовка сучільної колективізації... С. 30.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 15, спр. 460, арк. 18. У цьому джерелі наводиться цифра 4,5 млн га, яку ми перевели в десятини.

³⁹ Белонін М., Гаража М. Характеристика землевпорядження на Україні... С. 11.

⁴⁰ ЗУ УРСР. 1924. Ст. 31.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 15, спр. 366, арк. 142.

⁴² Вісті ВУЦВК. 1924. 12 серп.

⁴³ Матеріали по обстеженню комитетов незаможных селян. (По данным обследования в июле 1925 г.). Х., 1925. С. 77.

⁴⁴ Запорізький облдержархів, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 136.

⁴⁵ Там же, арк. 138—140.

⁴⁶ Там же, арк. 149.

⁴⁷ Там же, арк. 244—285.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 1401, арк. 129—130.

⁴⁹ Матеріали по обстеженню комитетов незаможных селян... С. 20—21.

⁵⁰ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине... С. 31.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 356, арк. 4—37.

⁵² Там же, ф. 27, оп. 8, спр. 256, арк. 89.

⁵³ Там же, ф. 27, оп. 15, спр. 460, арк. 18.

⁵⁴ Там же, ф. 27, оп. 15, спр. 366, арк. 142.

⁵⁵ Там же, ф. 27, оп. 8, спр. 256, арк. 89.

⁵⁶ Підраховано на основі: Україна та її нові адміністративні райони: Кишеньковий статистичний довідник. Х., 1930. С. 30—31. Тут наводиться розподіл землі між бідняками, середняками і куркулями в процентах. Оскільки нами встановлено, що в 1929 р. у користуванні селян знаходилося 36133,4 тис. дес. землі, то землекористування кожної групи підраховано в абсолютних цифрах.

⁵⁷ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. Х., 1928. С. 3.

⁵⁸ Вольф М. М. Сільське господарство України... С. 12—13.

⁵⁹ Матеріали по обстеженню комитетов незаможных селян... С. Х.

⁶⁰ К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства. (Материалы обследования НК РКИ СССР). М.; Л., 1928. С. 6.

⁶¹ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 38—198.

⁶² Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184.

⁶³ НКЗС УСРР. Допомога Радянської влади сільському господарству... С. 29.

⁶⁴ Яхонтов А. П. Переселение и колонизация. Х., 1925. С. 79.

⁶⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 18. (Дані Наркомфіну УРСР).

⁶⁶ Съезды Советов Союза ССР... Т. I. С. 167—172.

⁶⁷ КПРС в резолюциях... Т. 2. С. 321.

⁶⁸ ЗУ УРСР. 1922. Ст. 282.

⁶⁹ Там же. Ст. 388.

⁷⁰ Там же. Ст. 750.

⁷¹ КПРС в резолюциях... Т. 3. С. 155—156.

⁷² СУ РСФСР. 1925. Ст. 248.

⁷³ ЗУ УРСР. 1927. Ст. 180.

- ⁷⁴ Тихомиров О. До справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі // Землеустрійник України. Х., 1926. № 10—11. С. 21.
- ⁷⁵ Там же. С. 21—22.
- ⁷⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 9, спр. 1059; оп. 70, спр. 733; оп. 71, спр. 3563; оп. 73, спр. 88, 89, 96, 119^a.
- ⁷⁷ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 23; Україна та її нові адміністративні райони: Кишеньковий статистичний довідник... С. 33, 36.
- ⁷⁸ Підраховано на основі: НКЗС УСРР. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству... С. 9.
- ⁷⁹ Підраховано на основі матеріалів гніздових динамічних переписів 1927 і 1929 рр.: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184; Сдви́ги в сільському хозяйстві СССР между XV и XVI партсъездами: Стат. сведения по сельскому хозяйству за 1927—1930 гг. М.; Л., 1931.
- ⁸⁰ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 86, 94, 130, 160, 191.
- ⁸¹ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 59, 86, 94, 130, 160, 191.
- ⁸² Складено на основі: Україна: Стат. щорічник. 1929 рік. Х., 1929. С. 130.
- ⁸³ Складено на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 59, 86, 94, 130, 160, 191.
- ⁸⁴ Складено на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184.
- ⁸⁵ К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства... С. 47.
- ⁸⁶ Там же. С. 48.
- ⁸⁷ Вайндрах А. М. Основные черты экономики Одессы и Одесского округа. Одесса, 1927. С. 140.
- ⁸⁸ М. Л. Оренда землі і наша орендна політика // Вісті ВУЦВК. 1924. 25 верес.
- ⁸⁹ НКЗС УСРР. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству... С. 12.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 59, 86, 130.
- ⁹² Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184.
- ⁹³ ЗУ УСРР. 1928. Ст. 127.
- ⁹⁴ Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР... С. 296.
- ⁹⁵ ЗУ УСРР. 1930. Ст. 108.
- ⁹⁶ Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 10.
- ⁹⁷ Там же. Ст. 43—44, 59—65.
- ⁹⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 2; ЦДАЖР УСРР, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 144.
- ⁹⁹ Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 42.
- ¹⁰⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 27, оп. 5, спр. 348, арк. 15.
- ¹⁰¹ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 1706, арк. 52.
- ¹⁰² Кузнецов І. Земельна громада. Х., 1927. С. 17.
- ¹⁰³ Підраховано на основі матеріалів обстеження земельних громад: Статистика України. Сер. 6. Фінансова статистика. Х., 1928. № 125. С. VIII.
- ¹⁰⁴ Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 47.
- ¹⁰⁵ Там же. Ст. 46.
- ¹⁰⁶ Запорізький облдержархів, ф. Р-1343, оп. 1, спр. 30, арк. 34.
- ¹⁰⁷ Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 46.
- ¹⁰⁸ Запорізький облдержархів, ф. Р-673, оп. 1, спр. 927, арк. 190—196.
- ¹⁰⁹ Зразковий статут земельної громади. Херсон, 1924. Ст. 34.

- 110 Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 58.
- 111 ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 748, арк. 31—32.
- 112 Зразковий статут земельної громади... Ст. 42—49.
- 113 Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 58.
- 114 ЦДАЖР УРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 193, арк. 119.
- 115 ЦДАЖР УРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 182, арк. 36—37.
- 116 Запорізький облдержархів, ф. Р-1343, оп. 1, спр. 39, арк. 23—24.
- 117 Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 63.
- 118 Київський облдержархів, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 4, арк. 4.
- 119 ЦДАЖР УРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 179, арк. 50.
- 120 Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 64.
- 121 Україна та її нові адміністративні райони... С. 37.
- 122 ЦДАЖР УРСР, ф. 4402, оп. 1, спр. 115, арк. 13.
- 123 Там же ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 84.
- 124 Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 59.
- 125 Там же. Ст. 92.
- 126 Там же. Ст. 91.
- 127 Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России // Ежегодник по аграрной истории. Вологда, 1976. Вып. 6. С. 107.
- 128 Підраховано на основі: ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 2—22; оп. 9, спр. 701, арк. 12.
- 129 Складено на основі: ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 2—71; оп. 9, спр. 701, арк. 12.
- 130 Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России... С. 107—108; Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период // Вестн. Харьк. ун-та. Х., 1984. № 266. С. 3—12.
- 131 Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 94.
- 132 Там же.
- 133 ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 289, арк. 368.
- 134 Там же, оп. 9, спр. 811, арк. 13.
- 135 Там же, оп. 5, спр. 116, арк. 56; оп. 6, спр. 529, арк. 53.
- 136 Там же, оп. 7, спр. 22, арк. 39.
- 137 Харківський облдержархів, ф. Р-92, оп. 1, спр. 447, арк. 130—145.
- 138 Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период... С. 8.
- 139 Там же. С. 7.
- 140 НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины... С. 26.
- 141 НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины (По материалам агрокорреспондентской сети). Х., 1925. С. 18.
- 142 Харківський облдержархів, ф. Р-847, оп. 1, спр. 94, арк. 5; спр. 27, арк. 58, 65; ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 4, спр. 244, арк. 56; оп. 8, арк. 12, 22.
- 143 Складено на основі: ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 10, спр. 598, арк. 42.
- 144 Земельный кодекс УССР. Х., 1922. Ст. 97.
- 145 Там же. Ст. 103.
- 146 Шадилів О. Л. Землевпорядження та організація трудового господарства... С. 16.
- 147 ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 7, спр. 35, арк. 173.
- 148 Там же, оп. 6, спр. 529, арк. 16, 56, 61—62, 99—100; оп. 5, спр. 348, арк. 286, 530.
- 149 Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27—1927/28 роки: Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад. Х., 1929. С. 26.
- 150 КПРС в резолюціях... Т. 4. С. 64.
- 151 ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 10, спр. 7, арк. 50—51.
- 152 КПРС в резолюціях... Т. 4. С. 348.
- 153 Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР... С. 300—306.

154 ЗУ УРСР. 1927. Ст. 212.

155 ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 701, арк. 42—43.

156 Київський облдержархів, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 16, арк. 20.

157 ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 268, арк. 2.

158 Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 490, арк. 19.

159 Там же, арк. 302.

160 Там же, арк. 191.

161 Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР... С. 465—466.

Розділ IV

¹ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика. № 38.

² Запорізький облдержархів, ф. 41, оп. 2, спр. 139, арк. 8—9.

³ ЗУ УРСР. 1922. Ст. 394.

⁴ ЗУ УРСР. 1923. Відділ II. Ст. 11.

⁵ *Сліпачевський А.* Чергові проблеми українського скотарства // Основні питання українського скотарства. Х., 1928. С. 330.

⁶ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 210—211.

⁷ Підраховано на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 84—87, 96—101; Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 191.

⁸ Складено на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 38, 59, 86, 94, 130, 160, 191; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 84—87, 96—101. Необхідно відмітити, що в архівних і статистичних джерелах та літературі зустрічаються і інші дані про кількість робочої худоби в селянських господарствах України в 1916—1929 рр. Відхилення від цифр, наведених нами, пояснюється кількома причинами. Перша полягає в тому, що не були враховані територіальні зміни УРСР за вказаний період. Інша причина цифрового різномайття — нерозмежування загальної кількості худоби і селянської її частки. У тих джерелах, де робоча худоба селян виділена, різниця між цифровими даними незначна і не перевищує 3—5 %, що не суттєво.

⁹ *Браунер А. А.* Животноводство. Одеса, 1922. С. 25.

¹⁰ *Філіповський О. К.* Економіка скотарства на Україні // Основні питання українського скотарства. Х., 1928. С. 60; *НКЗ УССР.* Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 64.

¹¹ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 86.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ *Філіповський О. К.* Економіка скотарства на Україні... С. 73.

¹⁵ Там же. С. 105.

¹⁶ Там же. С. 59.

¹⁷ Складено на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 64—65; Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 191.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *НКЗ УССР.* Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 73.

²⁰ Складено на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184.

²¹ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 59, 130.

²² Там же.

²³ *НКЗ УССР.* Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 70.

- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Там же. С. 71.
- ²⁶ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 59, 130.
- ²⁷ Складено на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184.
- ²⁸ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 198.
- ²⁹ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сельскохозяйственная статистика... № 11, 23, 15, 21.
- ³⁰ Вісті ВУЦВК. 1922. 22 лип.
- ³¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. XXIII.
- ³² Там же.
- ³³ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві України. Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера... С. 19.
- ³⁴ Вісті ВУЦВК. 1924. 6 лют.
- ³⁵ НКЗС УСРР. Допомога Радянської влади сільському господарству... С. 66.
- ³⁶ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 212.
- ³⁷ Бурак В. І. Діяльність Компартії України по зміцненню технічної бази землеробства в період підготовки масової колективізації (1926—1929 рр.) // Вісн. Харк. політех. ін-ту. Х., 1967. № 2. С. 72.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Складено на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 191.
- ⁴⁰ Вовк П. Сільськогосподарське машинознавство. Ч. 1. Х., 1926. С. 7.
- ⁴¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 212.
- ⁴² Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 191.
- ⁴³ НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 50—53.
- ⁴⁴ Складено на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184.
- ⁴⁵ Україна: Стат. щорічник. 1928 рік. Х., 1928. С. 149.
- ⁴⁶ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 161.

Розділ V

- ¹ Балашов П. В. Организация сельского хозяйства. Одесса, 1926; Советов А. В. О системах земледелия // Избр. соч. М., 1950. С. 233—419.
- ² Советов А. В. О системах земледелия... С. 233—419.
- ³ Основы сельского хозяйства. М., 1976.
- ⁴ Балашов П. В. Организация сельского хозяйства...
- ⁵ Фоменко С. Громадські сівозмінні і основні принципи їх будування // Агрономія та землевпорядкування. Х., 1926. С. 81—124.
- ⁶ Сосновий С. Райони спеціалізації сільського господарства України // Спеціалізація сільського господарства України. Х., 1931. С. 45—165; Степаненко О. Економіка землевпорядження. Х., 1927; Тырановец В. С. Сельскохозяйственное районирование Волыни. Житомир, 1925; Шиф Л. П. Материалы по сельскохозяйственному районированию Одесской губернии...
- ⁷ НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства...
- ⁸ Там же.

⁹ *Челинцев А. Н.* Теоретическое основание организации крестьянского хозяйства...

¹⁰ Підраховано на основі: Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. I...

¹¹ Підраховано на основі: Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. I...; Статистика Украины. Сер. 2. Сельскохозяйственная статистика... № 20.

¹² Там же.

¹³ Підраховано на основі: Статистика Украины. Сер. 2. Сельскохозяйственная статистика... № 20, 94.

¹⁴ Підраховано на основі: Статистика Украины. Сер. 2. Сельскохозяйственная статистика... № 20, 94; Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. I...

¹⁵ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 191; Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. I...

¹⁶ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 191.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 16.

¹⁹ НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 18.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² *Степаненко О.* Економіка землевпорядження...; *Фоменко С.* Громадські сівозміни і основні принципи їх будування...

²³ НКЗС УСРР. Допомога Радянської влади сільському господарству. С. 55.

²⁴ НКЗС УСРР. Матеріали до п'ятирічного плану розвитку сільського господарства України. 1928/29—1932/33 рр. Ч. I. Х., 1929. С. 18; СССР. Год работы правительства. Материалы к отчету за 1927/28 г. М., 1929. С. 185.

²⁵ Про велику розбіжність у джерелах даних про посівні площі говорять і інші дослідники. Див., напр.: *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. М., 1956. Т. 3. С. 132.

²⁶ Про оцінку точності посівних площ див.: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 94. С. IX—XXIV.

²⁷ Там же.

²⁸ Див. розділ I, п. 1.

²⁹ НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины... С. 76.

³⁰ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е. Х., 1923. С. 2.

³¹ Там же. С. 4.

³² Там же. С. 7.

³³ Стенографический отчет 2-й сессии ВУЦИК VI созыва 24—27 мая 1922 г. Х., 1922. С. 74.

³⁴ Відчит Наркомзему УСРР за 1921 р. // Збірник справоздань Центрального Виконавчого Комітету та РНК УСРР VI Всеукраїнському з'їзду Рад. Х., 1921. С. 4.

³⁵ Стенографический отчет 2-й сессии ВУЦИК VI созыва... С. 74.

³⁶ Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода... С. 50, 54.

³⁷ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. Х., 1924. С. 21.

³⁸ Госплан УССР. Основные показатели развития народного хозяйства УССР на 1927/28—1931/32 годы. По предварительным материалам комиссии Укргосплана по составлению пятилетнего перспективного плана. Х., 1927. С. 60; УССР в цифрах: Стат. довідник. Х., 1936. С. 181; Сельское хозяйство СССР: Ежегодник. 1935 год. М., 1936. С. 242.

³⁹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 37, 39.

⁴⁰ Складено на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 74—79, 80—82. Помилки, допущені складачами, виправлені автором.

⁴¹ Гуревич М. Б. Матеріали к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Вып. III. Х., 1925. С. 3; Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України... С. 27; Вольф М. Що криють пересічні цифри? // Вісті ВУЦВК. 1922. 10—11 серп.; ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 4, спр. 62, арк. 284.

⁴² Складено на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 70; Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 191.

⁴³ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184.

⁴⁴ Складено на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 91—93; Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 191.

⁴⁵ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 130.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Социалистическое переустройство сельского хозяйства СССР между XV и XVI съездами ВКП(б). М., 1932. С. 44, 131.

⁵⁰ Підраховано на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 244—245.

⁵¹ Складено на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 138.

⁵² Ленін В. І. Повн. збір. творів. Т. 39. С. 350.

⁵³ НКЗС УСРР. Допомога Радянської влади сільському господарству... С. 44.

⁵⁴ НКЗС УСРР. Допомога Радянської влади сільському господарству... С. 44.

⁵⁵ Див., напр.: Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК'е... С. 9—10, 16, НКЗ УСРР. Сельское хозяйство Украины... С. 31, 39; Чернышев И. В. Сельское хозяйство довоенной России и СССР. М., 1926. С. 85; Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Т. 3. С. 134; УСРР в цифрах: Стат. довідник. К., 1936. С. 215; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 133.

⁵⁶ Складено на основі: Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера... С. 12—13.

⁵⁷ НКЗ УСРР. Сельское хозяйство Украины... С. 31.

⁵⁸ Матеріали до характеристики стану сільського господарства України: Делегатам XI з'їзду КП(б)У. К., 1930. С. 8.

⁵⁹ Кількість населення за відповідні роки наводиться в: Україна: Стат. щорічник. Х., 1928. С. 60; Виробництво зерна на душу населення — в роботі: Федорчук П. С. Зерновое хозяйство основных зернопроизводящих стран мира. К., 1972. С. 57.

⁶⁰ Дані за 1921 р. наводяться в доповіді народного комісара земельних справ УРСР І. Я. Клименка на VII Всеукраїнському з'їзді Рад (Вісті ВУЦВК. 1922. 13 груд.). Ця цифра присутня і в інших публікаціях Наркомзему, напр.: Экспортные ресурсы Украины. Х., 1923. С. 29; План борьбы с засухой: Матеріали к докладу НКЗ III сессии ВУЦИК'а. Х., 1925. С. 10—11. Зустрічаються і інші дані про валові збори зерна в 1921 р. на Україні. Зокрема, вказують цифри від 298,5 млн пуд. до 400 млн пуд. Див., напр.: Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода... С. 9; Пешехонов А. Сельское

хотязйство Украйны в 1921 г. // Стат. бюлл. ЦСУ Украйны. Х., 1922. № 1. Але, оскількы цифра 277 млн пуд. наводиться у звітній документації Наркомзему УРСР, ми вважаємо її більш вірогідною. Дані за 1922 р. наводяться в: НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины... С. 31; дані за 1909—1913 і за 1923—1928 рр. вказані в: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. XXII, 126, 133. Дані за 1929 р. вказані в: Матеріали до характеристики стану сільського господарства України... С. 8. Дані про збори зернових у селянських господарствах України в 1908—1913 рр. вказані в: Народное хозяйство Украины. Сб. 2. Х., 1921. С. 21.

⁶¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 136—137.

⁶² Там же. С. 134.

⁶³ Справочник сахарника на 1927/28 г. К., 1927. С. 8.

⁶⁴ Складено на основі: Правління Цукротресту СРСР. Селянське буряківництво на Україні. К., 1926. Т. I. Вип. 1. С. 6; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 143, 150; Справочник сахарника на 1927/28 г... С. 8; Україна: Стат. щорічник. Х., 1928. С. 219.

⁶⁵ Союзсахар Основные показатели по сахарной промышленности за до-революционный и революционный периоды. М., 1932. С. 166, 168.

⁶⁶ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 6. С. 75.

⁶⁷ Арципов Г. К. Сахарная промышленность и крестьянское свекловодство. Х., 1923. С. 40.

⁶⁸ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 г.; Стат. ежегодник. К., 1981. С. 158.

⁶⁹ Справочник сахарника на 1927/28 г... С. 71.

⁷⁰ Онуфрієв В. Контракція в сільському господарстві на Україні. Х., 1929. С. 12.

⁷¹ Там же. С. 62.

⁷² Справочник сахарника на 1927/28 г... С. 68.

⁷³ Матеріали до характеристики стану сільського господарства України... С. 10.

⁷⁴ Складено на основі: Кривченко Г. А. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. К., 1919. С. 50; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 141, 150.

⁷⁵ Онуфрієв В. Контракція в сільському господарстві на Україні... С. 12; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 141.

⁷⁶ Підраховано на основі: Матеріали до характеристики стану сільського господарства України... С. 48; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 141.

⁷⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство. Рік перший... С. 141; Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 г... С. 158—159.

⁷⁸ Підраховано на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 141, 143, 150.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Там же. С. 145; Україна: Стат. щорічник на 1928 рік... С. 62—63; Порадник сільського господаря. Х., 1928. С. 17.

⁸² Підраховано автором на основі: Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 г... С. 5, 160—161.

⁸³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 144.

⁸⁴ Там же. С. 127—129; Оголевец Г. Хмелеводство // Очерки товарных отраслей сельского хозяйства СССР в связи с кредитованием. М., 1926. Вип. 1. С. 148, 153.

⁸⁵ *Оголевець Г.* Хмелеводство... С. 147—148, 151.

⁸⁶ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 139. Методика підрахунків наводиться там же (с. XII—XIII). Дані про товарність вказані також в: Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 344, арк. 167.

⁸⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 130.

⁸⁸ Підраховано на основі: Україна: Стат. довідник. Х., 1925. С. 147, 150.

⁸⁹ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 115.

⁹⁰ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 122.

⁹¹ Підраховано на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 184—185.

⁹² Підраховано на основі: Україна. Стат. справочник. Х., 1925. С. 147, 150; Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 115, 122; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 184—185.

⁹³ *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня: социальная структура... С. 167.

⁹⁴ КНРС в резолюціях... Т. 4. С. 100.

⁹⁵ О. В. Чайнов підрахував, що пересічне споживання хліба в селянських родин у 1895—1915 рр. у Європейській Росії складало на одну душу 15,62 пуд. (Див.: *Клепиков С. А.* Питание русского крестьянства. М., 1920. Т. I. С. 1—4). Підрахунки О. В. Чайнова співпадають з нашими. Так, валовий збір хліба в 1909—1913 рр. складав 1151,5 млн пуд. З них посівне зерно складало 149,7 млн страхові запаси — 57,6 млн фуражне зерно — 287,9 млн, інші витрати — 23 млн пуд. (Підрахунки проведені по аналогії з подібними витратами в 20-х роках. Див. також: *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня: социальная структура... С. 172). Товарного зерна залишилось 412 млн пуд. Отже, на харчування селян залишилось 221,3 млн пуд. У розрахунку на душу населення доводилось 15,62 пуд. У 1926 р. на харчування сільського населення було витрачено 308,75 млн пуд., що складало 20 пуд. на душу (У статистиці прийнятий розрахунковий коефіцієнт 1 душа = 0,7 їдця. Див.: *Клепиков С. А.* Питание русского крестьянина... С. 1).

⁹⁶ *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України... С. 35. (Тут наводяться дані про споживання м'яса в 1913 і 1926 рр.); *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня: социальная структура... С. 172. У 1913 р. на Україні нараховувалося приблизно 20 млн селян, у 1926 р. — 22 млн.

⁹⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 139.

⁹⁸ *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України... С. 38.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ *Азизян А., Великевич П.* Арендные отношения в советской деревне. М.; Л., 1928. С. 15.

¹⁰² *Рыков А. И.* Доклад на собрании актива Московской организации ВКП(б) 26 июля 1926 г. // Рыков А. И., Бухарин Н. И. Партия и оппозиционный блок. М.; Л., 1926. С. 27.

¹⁰³ *Яковлевский В. П.* Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма. М., 1964. С. 136—137.

¹⁰⁴ *Кульчицкий С. В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР. (1926—1937 гг.). К., 1979.

¹⁰⁵ Запорізький облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 127, арк. 160.

¹⁰⁶ КНРС в резолюціях... С. 73—74, 103.

¹⁰⁷ *Сталін Й. В.* Про правий ухил в ВКП(б) // Питання ленінізму. К., 1953. С. 222.

- ¹⁰⁸ Там же. С. 223.
- ¹⁰⁹ *Сталін І. В.* На хлібному фронті // Питання левізму... С. 169.
- ¹¹⁰ Там же. С. 170.
- ¹¹¹ *Бухарин Н. І.* Политическое завещание Ленина // Избр. произв. М., 1988. С. 428.
- ¹¹² *Цикото В.* Динамика скотоводства СССР // Животноводство СССР. М., 1930. С. 9; НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины... С. 63.
- ¹¹³ Саме на основі весняних вибіркових переписів 1922—1929 рр. ґрунтуються дані про тваринництво таких відомих статистичних збірників, як: Госплан СССР. Животноводство СССР. М., 1930; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший...; ЦУНХУ Госплана СССР. Животноводство СССР за 1916—1938 гг. Стат. сборник. М.; Л., 1940; УСРР в цифрах. Харків, 1936. С. 239.
- ¹¹⁴ Статистика Украины. Сер. 2. Сельскохозяйственная статистика... № 32.
- С. Х.
- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины... С. 81.
- ¹¹⁷ Там же. С. 82.
- ¹¹⁸ Статистика Украины. Сер. 2. Сельскохозяйственная статистика... № 20.
- С. VI.
- ¹¹⁹ Запорізький облдержархів, ф. Р-176, оп. 1, спр. 58, арк. 5.
- ¹²⁰ Там же, ф. Р-41, оп. 1, спр. 119, арк. 185.
- ¹²¹ Статистика Украины. Сер. 2. Сельскохозяйственная статистика... № 50.
- С. XXII—XXVII.
- ¹²² Там же.
- ¹²³ Складено на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 88—89; Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 191. С. 2—8.
- ¹²⁴ Підраховано на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 37.
- ¹²⁵ Підраховано на основі цифрових даних, наведених автором в табл. 36.
- ¹²⁶ НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины... С. 82.
- ¹²⁷ Підраховано на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 37.
- ¹²⁸ Там же.
- ¹²⁹ Там же. С. 64—65.
- ¹³⁰ Підраховано на основі: Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика... № 184. С. 2, 6.
- ¹³¹ Там же.
- ¹³² Там же.
- ¹³³ НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 113.
- ¹³⁴ Там же. С. 110—111; *Устьянцев В.* Кормове питання на Україні // Основні питання українського скотарства. Х., 1928. С. 174.
- ¹³⁵ *Устьянцев В.* Кормове питання на Україні... С. 164.
- ¹³⁶ Там же. С. 167, 170.
- ¹³⁷ Там же. С. 168, 169.
- ¹³⁸ НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 108.
- ¹³⁹ Там же. С. 109.
- ¹⁴⁰ Там же. С. 78—79.
- ¹⁴¹ Там же. С. 92.
- ¹⁴² Там же. С. 103.
- ¹⁴³ *Бровар П. А.* Обчислення продукції скотарства та його методика. Х., 1928. С. 32.
- ¹⁴⁴ НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 86.— Автор перерахував міру об'єму — відр. — в літри.

¹⁴⁵ *Лавренюк П.* Промислові галузі скотарства на Україні // Основні питання українського скотарства... С. 120.

¹⁴⁶ К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства... С. 127. Всі міри об'єму переведені в літри.

¹⁴⁷ *Філіповський О. К.* Загальні питання економіки виробництва молока, м'яса і робочої сили коня // Основні питання українського скотарства... С. 34.

¹⁴⁸ ЦСУ УССР. *Порадник сільського господаря...* С. 127.

¹⁴⁹ *Пофе А.* Основні питання українського скотарства // Основні питання українського скотарства... С. 9.

¹⁵⁰ Там же.

¹⁵¹ ЦСУ УССР. *Порадник сільського господаря...* С. 136.

¹⁵² Там же.

¹⁵³ *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший...* С. 215.

¹⁵⁴ По інших даних, у жовтні 1928 р. на Україні було 1785 спеціалізованих кооперативних скотомолочарських товариств (Див.: *Мигаль Б. К.* Державна допомога трудящому селянству України у відродженні тваринництва 1921—1925 рр. // Вісн. Харк. ун-ту. Х., 1974. № 104. С. 34).

¹⁵⁵ Спеціалізація сільського господарства України. Районування. Х., 1934. С. 35.

¹⁵⁶ НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 89.

¹⁵⁷ *Філіповський О. К.* Економіка скотарства на Україні // Основні питання українського скотарства. Х., 1928. С. 56; *Соловейчик В.* Направление и рыночность животноводства по организационно-хозяйственным районам Украины. Х., 1923. С. 8—9.

¹⁵⁸ *Пофе А.* Основні питання українського скотарства... С. 10.

¹⁵⁹ *Соловейчик В.* Направление и рыночность животноводства... С. 6—7; *Пофе А.* Основні питання українського скотарства... С. 10.

¹⁶⁰ *Філіповський О. К.* Загальні питання економіки виробництва молока, м'яса і робочої сили коня... С. 39.

¹⁶¹ НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины... С. 57.

¹⁶² Підраховано на основі: НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 88. Пуди переведені в кілограми.

¹⁶³ *Нифонтов В.* Мясной баланс СССР // Животноводство СССР. М., 1930. С. 81—82.

¹⁶⁴ Там же. С. 84.

¹⁶⁵ *Соловейчик В.* Направление и рыночность животноводства... С. 8.

¹⁶⁶ НКЗ УССР. Основные черты и организации крестьянского хозяйства... С. 91.

¹⁶⁷ *Соловейчик В.* Направление и рыночность животноводства... С. 8.

¹⁶⁸ НКЗ УССР. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства... С. 101.

¹⁶⁹ *Нифонтов В.* Мясной баланс СССР... С. 86.

¹⁷⁰ *Лавренюк П.* Промислові галузі скотарства на Україні... С. 120.

¹⁷¹ НКЗ УССР. Основные черты техники организации крестьянского хозяйства... С. 104.

¹⁷² *Кривецкий С.* Емкость крестьянского рынка Украины в 1924/25 хозяйственном году... С. 30; *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший...* С. 130.

¹⁷³ Матеріали до характеристики стану сільського господарства України... С. 21; *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший...* С. 128.

¹⁷⁴ Підраховано на основі: Матеріали до характеристики стану сільського господарства України... С. 20. В цьому джерелі вказано валове виробництво м'яса в республіці в 1927/28 господарському році — 3,6 млн пуд. Оскільки населення УРСР у 1928 р. складало 29,7 млн чол., то на одного жителя республіки припадало пересічно 24 кг.

¹⁷⁵ Підраховано на основі: *Нифонтов В.* Мясной баланс СССР... С. 95.

¹⁷⁶ Там же. С. 114.

¹⁷⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 128.

¹⁷⁸ Там же. С. 128. Загальна продукція молока та молочних продуктів складала в 1926/27 р. 283851 тис. пуд. Населення УРСР на 1 січня 1927 р. складало 29 млн чол. Отже, пересічно на душу на рік припадало по 160 кг молока та молочних продуктів, або по 0,438 кг на день.

¹⁷⁹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 128.

¹⁸⁰ Там же. С. 129. У цьому джерелі вказано, що огульна продукція яєць в 1927/28 р. складала 2200956000 шт. (сюди входила і остача від минулого року). Населення республіки в 1928 р. складало 29,7 млн чол. Отже, на одну людину доводилося по 74 яйця.

¹⁸¹ Складено на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший... С. 130.

Передмова	3
Розділ I. Перехід до непу і селянське господарство	
1. Селянське господарство напередодні переходу Радянської держави до непу	8
2. Перехід до непу	11
Розділ II. Селянське населення	
1. Демографічна характеристика селянського населення	16
2. Селянська родина	25
Розділ III. Селянське землекористування	
1. Розподіл земельного фонду	29
2. Земельна оренда	39
3. Земельна громада і форми селянського землекористування	47
Розділ IV. Робоча худоба і сільськогосподарський реманент у селянському господарстві	
1. Робоча худоба	57
2. Сільськогосподарський реманент	64
Розділ V. Землеробство і тваринництво у селянському господарстві	
1. Системи землеробства	70
2. Виробництво і реалізація продукції рільництва	76
3. Розвиток тваринництва	99
Висновки	112
Примітки	114

Монографія

Калиниченко Владимир Викторович

**КРЕСТЬЯНСКОЕ ХОЗЯЙСТВО УКРАИНЫ
В ДОКОЛХОЗНЫЙ ПЕРИОД (1921—1929)**

На украинском языке

Монографія

Калініченко Володимир Вікторович

**СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ
В ДОКОЛГОСПНИЙ ПЕРІОД (1921—1929)**

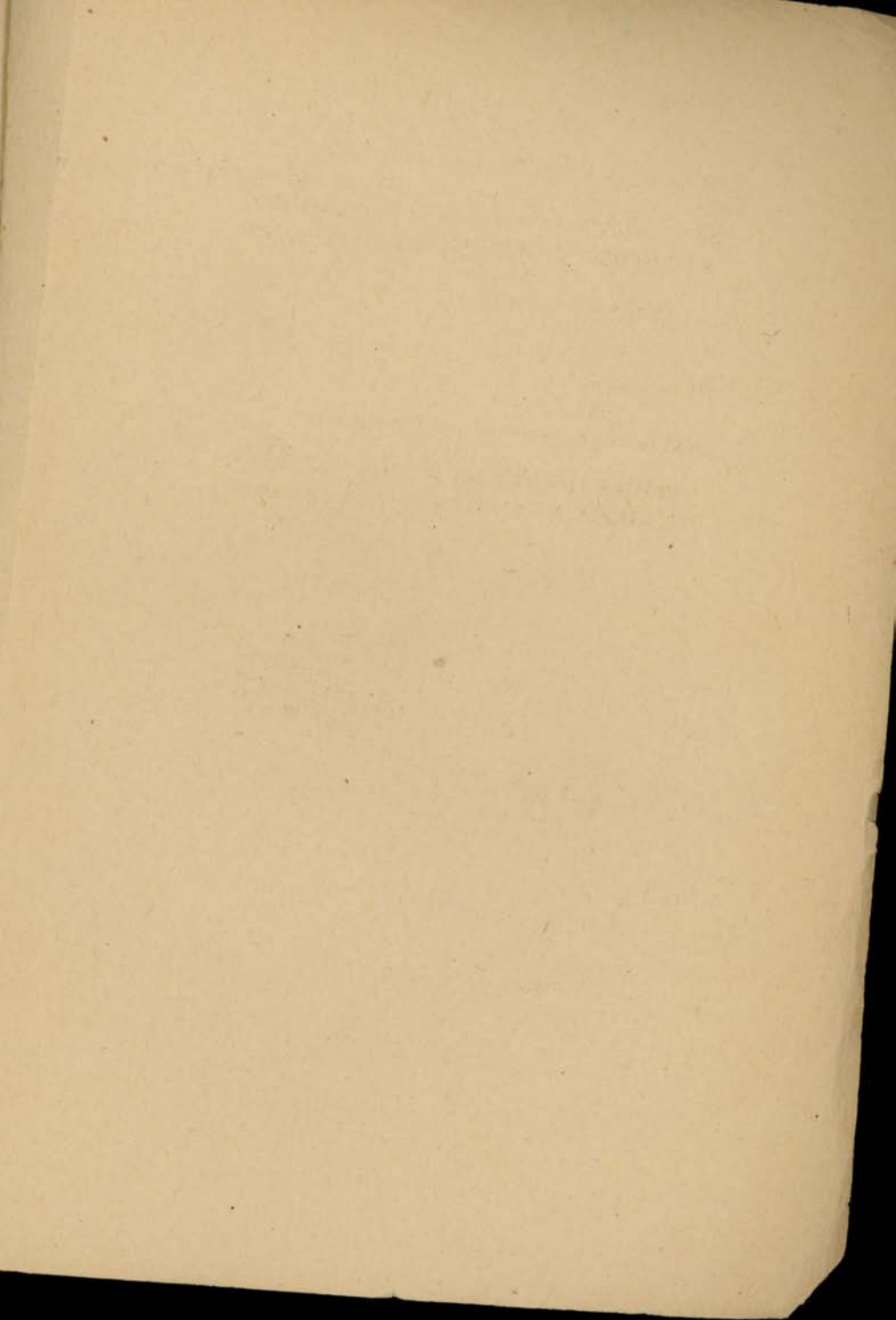
Редактор *А. А. Климов*
Художній редактор *В. А. Рияка*
Технічний редактор *Г. П. Александрова*
Коректор *М. Ф. Христенко*

ИБ № 14184.

Здано до набору 07.02.91. Підписано до друку 01.07.91. Формат 60×84/16.
Папір друк. № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Ум. друк. арк.
7,67. Ум. фарб.-відб. 7,9. Обл.-вид. арк. 10,5. Тираж 700 пр. Видави.
№ 2000. Зам. № 58. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво «Основа» при Харківському державному університеті,
310003, Харків, вул. Університетська, 16.

Видруковане з матриць Дніпропетровської обласної книжкової друкарні
в Харківській миській друкарні № 16. 310003, Харків-3, вул. Університетська, 16.
Зам. 951.

2 крб. 10 к